

ANUARIO

DEL

SEMINARIO DE FILOLOGIA VASCA

«JULIO DE URQUIJO»

XIX - 1

1985

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN

Anuario del Seminario de Filología Vasca

« Julio de Urquijo »

XIX - 1, 1985

Sumario :

	<u>Página</u>
JUAN GIL, Una palabra vasca en un texto de Cristóbal Colón _____	3
JOSEBA ANDONI LAKARRA, Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan _____	9
AGUSTIN AZKARATE GARAI-OLAUN, Nueva inscripción altomedieval vizcaína (San Martín de Gaztelua, Abadiano) y revisión del epígrafe de Iaininco (Andra Mari de Muntzaraz, Abadiano, Vizcaya). _____	51
BLANKA URGELL, Literatur bizkaieraz: Añibarroren esku-liburua _____	65
J. M. SATRUSTEGUI, Gozos populares en vascuence —	119
IÑAKI SEGUROLA, Etxeberri Luzaideko Bikarioaren Doctrina Argitaragabea _____	129
ANTONIO UNZUETA, Fray José de Jesús María Araquistáin _____	199
ITZIAR LAKA, Parnasorako bidea-ren hizkuntzaz _____	217
JOSEBA ANDONI LAKARRA, Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko Sermoia (1737) _____	235

Este Anuario aparece en uno o dos fascículos anuales. En él se publicarán trabajos sobre temas de filología y lingüística vascas y también sobre cuestiones lingüísticas relacionadas.

Dirección: Manuel Agud y Luis Michelena.

Redacción y Administración: Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo».

Excmo. Diputación Foral de Guipúzcoa.

Palacio Provincial.

DONOSTIA - SAN SEBASTIAN.

ANUARIO

DEL

SEMINARIO DE FILOLOGIA VASCA

«JULIO DE URQUIJO»

XIX - 1

1985

Excma. Diputación Foral de Guipúzcoa

DONOSTIA · SAN SEBASTIAN

OLIVIA

1985

OLIVIA: UN MUNDO DE MUJERES

OLIVIA: UN MUNDO DE MUJERES

OLIVIA

OLIVIA

ISBN: 84-600-2992-1

Depósito Legal S. S. 400 - 1967

Impreso en Gráficas Echeverría - Easo, 47 - San Sebastián 1985

Una palabra vasca en un texto
de Cristóbal Colón

Juan Gil

UNA PALABRA VASCA EN UN TEXTO DE CRISTOBAL COLON

JUAN GIL

En 1500 Cristóbal Colón, desposeído de manera ultrajante de su gobernación indiana por Francisco de Bobadilla, toma la pluma para presentar una especie de lastimero memorial de quejas y agravios al ama del príncipe don Juan, doña Juana, hermana de su amigo Antonio de Torres. Las acusaciones contra los hombres que se han amotinado contra su autoridad fluyen a borbotones: el alma de Colón, tan dada al melancólico patetismo cuando le conviene, se explaya a placer en descripciones tremendistas de la actuación de sus enemigos. Pues bien, para encarecer la vileza de los que se encaminan a Indias, refugio de la hez peninsular, el Almirante emplea una expresión pintoresca, como le ocurre en otras ocasiones:

Fago juramento que cantidad de hombres an ido a las Indias que no mereçían el agur para con Dios y con el mundo, y agora buelven allá (i.e., a Castilla y Aragón) ¹.

Parece, en efecto, que *agur* no puede ser más que la palabra vascongada: esos desalmados que se embarcan rumbo al Nuevo Mundo no son dignos del saludo ni de Dios ni de los hombres. Si esta explicación está en lo cierto, *agur* tenía en el s. XV una significación más amplia que en la actualidad; pero ya Azkue, al registrar el término en su monumental obra ², señala con acierto que «es indudable que indica el saludo lo mismo de visita que de despedida», como semeja corroborar el texto colombino.

---

(1) Utilizo la edición de C. Varela, *Cristóbal Colón. Textos y documentos completos*, segunda edición, Madrid, 1984, doc. XLI, p. 268.

(2) *Diccionario vasco-español-francés*, reimpresión de Bilbao, 1984, con introducción de L. Michelena, s. u. *agur*, p. 14.

Esta curiosa expresión que se desliza en un escrito confidencial indica una larga familiaridad y trato con vascongados. A fin de cuentas, nada resulta más lógico, dado que en todos los viajes colombinos se enrolaron marineros de tal procedencia: en el tercero aparecen, p.e., un Domingo de Bermeo y un Ortuño y un Juan de Amezaga de Baracaldo, por citar sólo los nombres de aquellos cuyo lugar de origen consta de manera expresa³; en el cuarto, entre otros, están documentados un Diego de Portugaleta y un Martín de Fuenterrabía⁴. Sin embargo, creo que fue en el primer viaje cuando se presentó un mayor número de oportunidades para el intercambio lingüístico, inmediatamente aprovechado por un hombre tan dotado para los idiomas como D. Cristóbal: en efecto, el maestro y dueño de la capitana era Juan de la Cosa, el ilustre navegante al que los documentos llaman con frecuencia «Juan vizcaíno» de manera simplista y equivocada, pero con su pizca de razón, porque anduvo siempre rodeado de marineros vizcaínos y guipuzcoanos, como confirma el hecho de que en su navegación con Bastidas buena parte de la tripulación procediera del país vasco⁵. De «la traición del maestro y de la gente, que eran todos o los más de su tierra» se queja el propio Almirante⁶ al echarles la culpa de haber encallado la «Santa María» en el puerto de La Navidad; del «motín de los vizcaínos» en el primer viaje hablan hoy muy ilustres estudiosos de Colón, recogiendo veladas insinuaciones que nos transmite Las Casas y que es recomendable manejar con cierta cautela, viciadas como están por el escandaloso pleito de los Colones con la Corona⁷. En cualquier caso, en 1492 varios vascongados, al menos siete⁸, se alistaron con el Almirante de las Indias, es de suponer que convencidos por Juan de la Cosa para ir a servir con él en la «Santa

(3) Edito el rol en *Bibliografía e historiografía americanista*, XXIX (1985), en prensa.

(4) Cf. la lista que presenta el informe oficial del escribano Diego de Porras, editada por C. Varela en J. Gil-Varela, *Cartas de particulares a Colón y relaciones coetáneas*, Madrid, 1984, p. 307 ss. El más ilustre de todos ellos fue Juan Bono de Quexo.

(5) Presenta los nombres J. J. Real Díaz en su estudio sobre «El sevillano Rodrigo de Bastidas» en *Archivo hispalense*, XXXVI (1962), 70-71.

(6) *Diario del primer viaje*, en *Cristóbal Colón. Textos y documentos*, edición citada, doc. II, p. 101 (26 de diciembre).

(7) Cf. cuanto digo en *Cartas de particulares a Colón*, pp. 29-30.

(8) Cf. A. B. Gould, *Nueva lista documentada de los tripulantes de Colón en 1492*, Madrid, 1984, p. 37, 52 y 212 (recopilación de los artículos de la distinguida americanista hecha por feliz iniciativa de la Real Academia de la Historia).

María». Fue entonces, a mi entender, cuando Colón oyó y aprendió la curiosa expresión híbrida, mezcla de castellano y vascuence, que usó ocho años más tarde y que, hoy por hoy, constituye la primera documentación de *agur* en castellano, muy anterior a Moreto, que encabeza la gavilla de autoridades citadas por J. Corominas y J. A. Pascual⁹. Como otras veces, Colón se sirve de una curiosa ensalada de lenguas, que llega a ser muy expresiva en su variopinta diversidad

Pero hay más. Debo confesar que me tienta la idea de suponer que en el origen de tan sorprendente expresión como *merecer el agur para con Dios y con el mundo* se encuentra una tautología: bien fácil es imaginar que un Juan de la Cosa, por ejemplo, saludaba a los marineros vascos con un *agur*, a los castellanos con un *con Dios*; tampoco resulta descabellado pensar que el Almirante, al oír estas palabras, no se apercibió de que se trataba de una doble fórmula, sino que las fundió en un único *agur con Dios* redundante, que con el tiempo alargó, según su afición a lo bíblico, en un imposible *agur para con Dios y con el mundo*. En definitiva, el significado viene siempre a ser el mismo: 'merecer los Buenos días'.

---

(9) *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, 1980, I, p. 25 a s.u. *abur*. Se apoyan Corominas y Pascual en la sólida base del *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid, 1970, I, p. 1149 s.u. *agur*, que no recoge el texto colombino, conservado por Las Casas.

Larramendiren hiztegi-gintzaren inguruan

Joseba Andoni Lakarra

LARRAMENDIREN HIZTEGIGINTZAREN INGURUAN

JOSEBA ANDONI LAKARRA

1. *Sarrera*¹

Ezer baino lehen konpli da hona ekar ditzadan Ormaetxea'tar Nikolak 1929an Larramendiren hiztegiak Andoainen egin zuen hiztaldiaren hasierako hitzak, hein handi batetan ene lan honi ere ezar dakizkiokela uste bait dut:

Gaur zuen aurrean itzegiteko aukeratu dedan gai au al-perra ta parra garria irudituko zaio jakintsuren bati. Larramendiren iztegi orretaz ezer onik esan al daiteke? Furfuriaka ta aize-poteka asiko dira noski. Bai nai ba dute. Orrako gaurko jakintsu arro oiek esan dutena irakurrita ere, Larramendik zerbait erakutsi dit, neri beintzat («Larramendiren Iztegia», 253).

Berrogeita hamabost urteren buruan hitzok garai hartan zuten ia balio bertsua gordetzen ez ote duten nago; nolnlahi ere, geroztik ez dirudi Larramendiren alderdi hau, hiztegi-gintzari dagokiona

---

(1) Lan hau, oharrak eta atal gehienetan egindako aldaketak kanpo, E.H.U.aren Donostiako III. Udako ikastaroetan irakurri nuen (1984-9-7). Blanca Urgelli eskertu behar diot Larramendiz izan ditugun eztabaidetan zehar egin didan ohar eta zehaztasun mordoa. Ez dut J. Caro Barojak Euskaltzaindian, aurkeztu txostena irakurtzerik izan, eta soilik lan hau erdi bukatua nularik K. Mitxelena-ren «Mendiburu eta Larramendi», «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1800)» eta I. Sarasolaren hiztegiari egin dion «Aurkezpena». Guztietan aurkituko ahal du irakurleak anitz ohar interesgarri ene lanean aztertu puntu gehienez. Horrenbestez, testuan ia beren aipamenik sartu ez arren progotxatu naiz haiez ahal nuen neurrian zenbait oharretan. Ezin interesgarriago iruditzen zait «Aurkezpen»ean (15) irakur daitekeen hurrengo pasartea, hiztegiaren 240 urte betetzen direnean Larramendiren berbalorapen zuzenago bat iragartzen digula uste bait dut: «Labur eta zehazkiago aitortuz: Larramendi izan da, lehenbiziko aldiz eta erabat [baina ik. gero Etxeberri] hizkuntza larrekua noranahiko bihurtu izan nahi duena».

alegia, begi berriz ikustera iritsi garenik. Neurri handi batetan andoaindarrak, Azkue² eta Aranaz geroztik, pairatzen zuen meziprezu eta gutiespenean jarraitu du, eskasak bait dira Orixek bezala begi-kotasun eta zuhurtziaz ikusi dutenak.

1936an *Genio y Lenguan* egokitu zitzaion epaiketa latza eta gogorra izan zen:

Desgraciadamente el P. Larramendi malogró su gigantesco esfuerzo extraviando el movimiento literario por los derroteros de la polémica estéril y de la diatriba ociosa (op. cit., 120).

eta garrantzi handia izan du Ibarren iritzi honek ondoko azterketetan, hainbat non, Villasanteren hitzez esateko, «y como suele suceder, con el desengaño y la reacción, ha quedado rebajado en exceso, de modo que para los hombres de nuestra generación el P. Larramendi resulta casi una figura ridícula».

Haatik, segidan doazen orriotan ikusi ahalko den bezala, ene Larramendirenganako hurbilketa Orixerenetik gertuago dagoke Ibarrenetik baino. Ene ustez Larramendiren hizkuntzazko idazkiak irakurketa berri eta zuzenagoen premian daude eta saio honetan, tainak eta egokierak ematen duten izarian, zenbait puntu aztertzen saiatuko naiz.

2. *Larramendi eta Etxeberri*

Gogoetan nengoelarican egun batez, cer perpaus hautatuco nuen gure gazteriarri aipatceco, gogora citçaitan, hei guehienic agrada ahal daquioqueten gauça dela guerla: ceren gende gazteac, eta bereciqui Escualdunac bere baitharic emanac baitira gudura, eta gathazcara; eta nola gaztei eman behar baitçaje hequien disposicinuari dagoacan emplegua, hargatic bada nic-ere hautatu dut hei hemen aipatceco guerla.

---

(2) Behar lukeen bezain ezaguna ez bada ere Azkue ere izan zen garbizale (ik. orain I. Pagolaren lana, baita ASJU honetako I. Lakarena ere haren *Parnasorako bidearen* edizoaz) eta lehen garai batetan (cf. *Euskal Izkindea*, 1891) are larramendizale ere.

Honelako *captatio*arekin hasten du Etxeberri mirikuak bere *Escuararen hatsapenetako* «Escual-Herrico gazteriari» eskeini atala, dudarik gabe bere obrako zatirik garrantzitsuena eta saratarra-
ren asmoak argienik erakusten dizkiguna. Ikus, bestela, nola jarrai-
tzen duen.

Ordea behar bada boztuco dira, ustez ecen gombidatcen tudala Marteren suzco eta kharrezco jocco, eta habarrots icigarrietara. Ez; ceren nihorc gombidatu gabe berac baitira hartara asco emanac. Baina deitzen tut Minervaren dosteta ezti, eta canta-alosien bidez enorantciaren contra eguiten den guerla ohorezcora.

Gerla honetarako gonbitea eta deia egiteaz gain iskiluak presta-
tzen ere saiatu zen Etxeberri, euskara-latina-frantsesa-gaztelera-
zko hiztegiaren eta latina ikasteko gramatikaren bitartez.

Alabaina, dakigunez, gerla aldarrikatze huts eta bakartian geratu
zen ordukotz; ez zen piztu, hortarako boterea zuena —Lapurdiko
Biltzarrea— ez bait zen Joanesen burrukakide eta gogaide atera,
kanpainarako behar zuen laguntza ukatuaz³.

Bere lurraldean falta zitzaion gogaidea Azkoitia aldean, non bere
mirikuntza lanak betetzen bait zituen, eriden bide zuen, 1734 ge-
roztik Loilara erretiraturik dugun Larramendi baitan, hain zuzen⁴.

---

3. Ik. Urkixok bere edizioari jarri hitzaurrea, Villasanteren «Joanes Etxeberri (1668-1749)», honen eta Mitxelena-
ren literatur historiak, eta azke-
naren *Estudioa*. Erreferentzia osoetarako ik. Bibliografia. 1676an Nafarroako
Estatuek ere ezezkoa eman zioten Bidegarai frantziskotarrari bere 20 ur-
teko lana euskara-frantsesa-latina-gaztelera hiztegia, eta euskararen hastape-
nak argitaratzeko asmoan. Ik. V. Dubarat «Le Dictionnaire basque et les Rudi-
ments du P. Dominique Bidégaray» RIEV VIII (1914) 6-16. Oso interesgar-
ria *gloire et utilité* nola elkartzan dituen Bidegarai (aip. lana 12) baita
bere iritziak euskara eta hebraierari buruz. Bidegarai esan dezadan ez du-
dala Tovarren liburuan horren aipamenik erideiten; *Euskeraren berrionak*
ere aipabeharrezkoa iruditzen zait haren liburua bezalako lan orokor batean.

(4) Marka bedi *gogaide* diodala eta ez *jarraitzaile*, jarraitzaile huts, be-
deren. Beren arteko hartuemanak ez dira oraindik zehaztu ez ikertu ere
sakonki. Hortarako ezinbestekoa da duda gabe Etxeberriren hiztegia be-
rreskuratzea, argitaratzea eta aztertzea, zorren norabidea (ik. L. Mitxelena
Estudio 29-30) eta kopurua finkatzeko. Bestalde, lotsagarria izan arren, ez
dugu Etxeberriren lan eta hizkuntz ideiei buruzko monografia on bat (To-
varrek ez du aipatu ere egiten bere liburuan). Zorigaitzez nik ezin dut he-
men Larramendirekin dituen antzekotasun batzu erakutsi baino. Hauek hain
dira ugari eta garrantzizko non ongi merezi bait dute azterketa zehatzagoa.

3. *Larramendi eta apologistak*

Ez da hori Larramendiz egin diren aurreko azterketetarik atera dezakegun ondorioa, ordea. Hari buruz idatzi duten gehienek Axular eta Etxeberriren zuhurtzia eta praktikotasuna goraiatu ondoren «apologistatzat», hitz honek gure artean duen adiera gaiztoarekin, jo izan dute: «El P. Larramendi es, ante todo, un apologeta del euskera» (Villasante «El P. Larramendi...», 171), «carácter puramente teórico y apologetico de la obra de Larramendi» (Sarasola HSLV 55), «su finalidad principal, como la de los apologetas anteriores y posteriores a él, fue la de defender y justificar la lengua ante los extraños, no la de aficionarla para uso de los propios» (Mitzelena, HLV 87).

Horrenbestez epaitua, kondenatua eta zigortua —isiltasunera eta iragan aipaezin batera zigortua— dakusagu⁵ ondorengo askorentzat.

Larramendi apologista *ere* bazela aitortuz (ukaezina bait litzateke) hori baino zerbait gehixeago —eta egungo egunetik behatuaz zerbait garrantzitsuago— ere bazen, ordea. Haatik, ez dut *beste* horretara igaro nahi gure artean *apologista* izenak hartu duen *anatemata* adiera eta itxuraz zer edo zer esan gabe.

Adjektibu hori erantsiz geroz kasuan kasuko idazlea *ipso facto* gera daiteke Euskal Parnasotik at, edo atetik oso hurbil bederen, nahiz eta idazle gutxik egin duen meriturik toki hortan sartzeko Larramendik adina.

Ez naiz hemen apologisten apologiari egiten saiatuko; alabaina esan behar dut ez deritzodala zilegi gaur egungo usadioen, aurrerapenen eta ikuspuntuen arabera haiek epaitzeari, batez ere usadio, aurrerapen eta ikuspuntu horietara «gure aurretikoen sorbaldan» jarririk iritsi garela gogoratzen badugu. Ez du gainera inongo zentzurik gaur egun oraindik Larramendi, Astarloa eta besteren etimologiak zuzen ala oker emanak diren eztabaidatzeak, Tovarrek esan bezala (MILV 93) jadanik ordurako ere zaharkituak bait ziren; zentzu eta garrantzi gehiago du, aldiz (ik. aurrerago) etimologia horien bitartez zer erdietsi nahi zen, eta azken finean, apologisten funtzioa zein ote zen ikertzeak. Ezikusiarrena egiten du-

---

(5) Astarloari ere ez zaizkio (ik. L. Mitxelena «Euskara...» 246) bere merezimenduak aitortu hizkuntz azterketan, bere xelebrekeriek estali eta zokoratu bait dituzte.

tenei Mitxelenak gogoratu dienez «las discusiones [apologisten eta kontrakoen arteko eztabaidek], por lo general, poco tuvieron de desinteresadas. Ya en el siglo XVI... se manifiesta clara entre nosotros la necesidad de apologías, lingüísticas e históricas, que entonces y más adelante, aparecen como respuestas a posibles amenazas que, por el momento, no parecen ser amenazas a la lengua, sino al régimen propio del País» (MILVen erreseina 123).

Alde batetik hizkuntzaren historia, hedadura eta etorkia, bestetik Euskal Herriko erakundeen etorkia, boterea eta geroa ziren bada, lotzen zirenak eta ezin jarrai daiteke holako edo halako mitoak⁶ (ber)gezurtatzen eta bere oinarri eskasia (ber)erakusten mito horiek ez bait dute berezko garrantzirik beren testuinguru horretan ikertu ezean.

Bestalde, apologiak *ezinbestezkoak* ziren orduan eta aurrerago ere, eta ez Euskal Herrian soilik; Brunotek esan bezala (ik. Calvet, *Lingüística y colonialismo* Madrid, 1981, 153) errepublikazale izateko frantsesez mintzatu behar zen. Besteek ez zuten *hizkuntza* baina *jerga* erabiltzen eta holakoek pairatu behar zuten zortea aurreerabakirik (*hizkuntzaz* mintzo zirenek erabakirik) zegoen: heriotza, inoiz inork —Unamuno kasu— ehorzketa onak agindu arren.

Hortik eta ez bestetik dator apologista belaunaldiek (eta are sagek) hainbat lan egitea beren hizkuntza, hemen euskara, besteak bezain on, aberats eta konplutua zela erakusten, edota besteak bezain noble eta zahar, Babel ostean sortua eta lehenago Espainia osoan mintzatua; jokorako arauak aurretiaz inposatuak zituzten.

Hara hor, esate baterako, Larramendik Gandarari idatzi zion gutuneko zati hau non bere garaitiak sortu arraitasuna antzeman bait diezaiokegu:

Trevouxco Memoria famatuetan anche datoz atereac eta isuriac Euzqueraren alde esan ditudan guciac aitortzen didatela gucietan arrazoia, baita gure hizcuntza dala besteac baño ederrago, obeago, gozoago, eta ona non gure etsai cital guciac arrituric isildu diran Madriden ta Parisen.

(6) Ik. J. Juaristiren tesina eta tesi (Gasteiz 1985) argitaragabeak, *Euskararen Ideologiak* (I) (Haranburu Altuna editorea) eta *La leyenda de Jaun Zuria* (Caja de Aho. Vizcaina), Juaristik bere tesiaren hitzaurrean «materia de Vasconia» deitu duen ohizko mito sortaren azterketarako. Aranzadiren *Milenarismo Vascon* ere bada horiei buruzkorik.

Hizkuntz eztabaidok interesatuak dirateke oraindik XIX. mendean ere, are honen bukaerarantz jadanik hizkuntzalaritza modernoa sortua bazen ere⁷. Sinpleegia, guztiz okerra ez esatearren, iruditzen zait «La desmitologización» deitzea Unamonori dagokion atalari, Tovarrek bere liburuan egin bezala. Egia da Unamunok bere 1884ko tesian⁸ aurrekoen tubalismu, kantabrismu eta beste honelako euskaldunen eta euskararen etorki eta historiari buruzko mito gehienak suntsitu zituela. Alabaina, zientziaren izenean bada ere, berak ere badarabiltza zenbait mito berri: «norabide bakarreko» hizkuntz tipologia («un idioma aglutinante no puede nunca ser tan perfecto y claro como uno de flexión»)⁹ eta herrien historia eboluzionista lotuaz, euskara Euskal Herriak aurrera egiteko galdu behar duen oztopo bat dela aldarrikatuko du behin eta berriz. Zientziasun oso interesatua, beraz; are interesatuagoa aldarrikapen horiek ozenagoak bait dira 1901etik —hiru urte Cuba eta Filipinasekoetatik— aurrera, begi bistan dagoen bezala haren hizkuntzazko testuak irakur ditzanarentzat¹⁰.

Gainera, eboluzionismo sozialaren oinarriak ez dira linguistikoa-renak (marrismoa eta beste) baino askoz sendoagoak, eta teoria beraren etorkiak dira oso susmagarri, ez apologistenak baino gutxiago inola ere. Zeren eta, Lévi-Straussek ohartu duenez: «Los dos fundadores del evolucionismo social, Spencer y Tylor, elaboran y publican su doctrina antes del *Origen de las especies* o sin haber leído esta obra. Anterior al evolucionismo biológico, teoría científica,

(7) 8. oharrean aipatu liburuaren 105. orrian «Siglo de la Filología» deitzen du Unamunok XIX.a.

(8) *Crítica del problema sobre el Origen y prehistoria de la raza vasca*, ik. 9. oharra.

(9) «Más sobre el vascence», Revista de Vizcaya, I, 12 zba. 1886-4-15, 422-426 eta orain nik aipatzen ditudan Aguilar-eko *Obras Completaseko La Raza y la lengua* 142an. J. Aranzadik dioen bezala «hay que evitar la tentación de identificar Mito con «error» y Ciencia con «verdad» así como la de «explicar» aquél por su función social presuponiendo la neutralidad, imparcialidad y objetividad de ésta: la carga mítica de muchas desmitificaciones científicas no siempre es menor que la existente en el objeto de crítica» (*Milenarismo vasco*, Taurus, Madrid 1981).

(10) Gonbara adibidez «Individualmente cultivo el idioma vasco; no me empeño en propagarlo, porque tengo otras cosas que hacer y porque considero esta propaganda infructuosa e inútil» op. cit. 9. oharrean 43-44 or.) eta «La historia española se ha desquiciado o trasquiciado más bien: ha de cambiar de goznes. Ha sido durante siglos centrífuga; tiene que ser ahora centrípeta» (190leko Lore Jokoetako hitzaldian, in *Obras* 241) nondik datozen «Tenemos que olvidarlo [euskara] y irrumpir en el castellano, contribuyendo a hacer de él, como de núcleo germinal, el español o hispanoamericano» (op. cit. 242) bezalakoak.

el evolucionismo social no es, con demasiada frecuencia, sino el maquillaje falsamente científico de un viejo problema filosófico» (*Antropología estructural* 312). Eta, ez da zer esanik, «teoria» horrek arazo askozaz praktikoagoak eta helburu konfesaezinagoak estali ohí dituela ¹¹.

Bestalde eta apologistengana bihurtuaz, hauen artean bereizkuntzak egin beharra dugu; ezin dira talde berean sartu Garibai eta Poza, Erro eta Etxeberri, Larramendi eta Astarloa. Beren ezberdintasunak handiegiak dira, ez soilik «taktikan» —erabiltzen dituzten mito eta *topoieta*n— baina baita «estrategian» —lortu nahi dituzten helburuetan— ere. Guztiak «teorikotzat» eta alferlanen egile nagizat baditugu ere, ez da hori egia osoa, ez eta gutxiagorik.

Aipatu dugu jadanik Etxeberriren helburua atzerritarren irainei aitzit egiteaz gainerakoa zela. Mitxelenak «tentativa tan bien razonada como entusiasta para convertir la lengua vasca en el instrumento principal de la enseñanza que podemos llamar secundaria en el País» definitu zuen. Ikusi dugu halaber, proiektu hortarako behar zen latina euskararen bitartez eta bitarteko gehiagorik gabe, ikas ledin lanabesak landu zituela erosta hutsean mantendu gabe; ez dut uste, beraz, gehiegi esatea litzatekeenik Etxeberri mirikuarena kultur proiektu argi eta garbi bat dugula, euskal proiekturik zahar eta zuhurrenetarikoa.

4. *Hiztegia zertarako? Apologia zertarako?*

Larramendi ere ez zen izan ustezko edertasunen soan eta haien bilketa alferrean soilik aritu ziren horietakoa, gorago esan bezala «obra puramente teórica» deitua izan bada ere.

El impulso que me hizo empeñar en estudio tan espinoso, no fue sólo la pasión de ennoblecer e ilustrar nuestra lengua, y por este lado acreditar a la Patria. Fue otro mayor, y más propio de mi carácter, y consiste en el gran bien, y utilidad que espero se ha de seguir a todo

---

(11) Ik. adibidez Calveten liburuan delako glotofagiaren historia eta taktika ugarietz. Puntu konkretu honetaz 5. atalburua «El discurso colonial sobre la lengua», 113-123.

el País del Bascuence. Allí es necesaria esta lengua, sirviendo muy poco el Romance para el común de la gente. (Gramatikaren sarreran).

Gramatika eta Hiztegiaren hitzaurreetan garbi asko uzten du go-goan duena zera dela, euskara «goren gradora» igotzea, bai kanpo-koentzat (apologien bitartez) eta baita etxe-koentzat ere, landuaz eta egokituaz. Batez ere —*nork bere opilari ikatza*— erlijio zabal-kunderako aipatuarren, eskola eta gainerakoak ez ditu ahanzten, eta seglarren eskuetan ere berebiziko tresnak dirateke, zeinnahi mezu moeta zabaltzeko, Iturriaga eta Iztueta-ren, Egiategi eta Uli-barriren eta beste hainbat eta hainbaten obrak (ik. 7. atala) leku-ko. Ez dugu zertan dudan jarri iparrizartzat praktikotasuna zuela honelako lekukotasunak urriak (ezezagunegiak hobe) izan arren. Ikus bestela zer dioen hiztegia euskara-erdara zergatik ez den azal-tzean:

Mi primer pensamiento fue poner primero la voz bascongada y después la correspondiente castellana y latina; pues así se llamaría al parecer con más oportunidad diccionario del bascuence. Pero mudé la idea atendiendo a la utilidad de este género de obras. (Dic. Tril. Pról. XXXVIII) ¹².

Izan ere ez zuen gehiegitarako balio lehendabizi euskal berba-jarriz geroz, baldin eta helburua euskara ikastea bazen; Espainian nahiz Euskal Herrian hiztegia erabili behar zutenek bazekiten ja-danik gazteleraz, eta zekiten gaztelera hortaz baliatu beharra zuten euskara (gehiago) ikasteko. Gainera, eta ohar bedi honetaz, euskaraz ez zen bospasei dotrina baino; gazteleraz, aldiz, baziren argi-taraturik hainbat liburu ia kultur arlo guztietan, eta kultura hori zen eskuratu eta euskararatu behar zena.

Por el contrario, hay mucho escrito en castellano en las más de las artes y ciencias, especialmente en lo doctrinal y moral. Para entender estos libros y traducirlos al bascuence en todo o en parte, sólo puede servir, como es claro, un diccionario en que vayan antes las voces castellanas y se sigan las bascongadas, que de otra suerte no se sabrán sino por casualidad (ibidem).

---

(12) Ik. gainera 15. oharra.

Baliteke oraindik norbaitek pentsatzea lan hori (eta egitura horretan) «para no envidiar a otras lenguas alguno de sus ornamentos y curiosidades» burutu zuela, Larramendi beraren hitzak erabili-az. Haatik ez zuen zertako. Jadanik egina zuen horrelakorik bere *De la antigüedad* edota *Discurso histórico sobre la antigua famosa Cantabrian*; aski zuen zerbait gehiago erantsi nahi bazuen hiztegiaren hitzaurrearekin, baina ez zuen zertan egin 800 orri handitik gorako hiztegirik. Ohar gaitezen gainera, bere ustez arrotzekin jotzen ari zen partida (Arakistainen harako *Pillotan abiatu dira/ Un Mayans y Armesto/ Oec ateratzen dabee/ Un Bascongado al resto hura*)¹³ irabazia zuela eta tanto askogatik, gainera (*ezta asco necatzen/ Nuestro Bascongado/ isterpetic ere/ les tiene ganado*)¹⁴. Burukomin gehiago ematen zion, ordea, euskaldunen epeltasunak eta behin eta berriz inarrostean zien:

Beste ainbeste, ta alaco cutunic zurea [Gandararena] bezalacoric, iñorc ere eztit eguin Bizcai alde ortatic; Guipuzetatic ere guichic: lo daude erne bear duten guciac, sorrac ta gorrac, otzac eta motzac, motelac eta gatzic-bagueac dirade. Madridtic, Paristic eta beste erri aietatic, Jaincoac daqui jaquintzu andietatic cembat alabanza izandu dituzten [liburuek]... Baña Euscaldunai egoqui edo arriari aimbat dezu, eta onechec sumindua nauca ecin geiagorafiaño (Telletxea-Lekuona «Gabon Kanta...» 161-2).

Era berean, erdal testuetako euskarazko zatiak ez dira beti arrotzak iraintzeko edota haietaz irri egiteko; *Corografian* esate baterako euskaldunen batasun faltaz eta alferkeriaz, eta horietatik datozkeen arriskuez, mintzo da:

Baldin elcar artzen baguendu gucioc, nor bere sallari dichicala, Francian icaratuco guntuque franciar guciac, ta Españian españiar guciac. Non da ordea elcarte ori? Nagoan isillic. Nere min garratzena da, are eztacuzcula onetatic darraizcun calteac eta gaitzac; eta dirudienez, ezagutuco ere eztitugula, ditugun on piscac galdu ditzagun artean. (*Coro.* 300).

(13) Ik. F. Fita «Suplementos al Diccionario Trilingüe del P. Larramendi, escritos en 1746 por el P. Fr. José de María Carmelita Descalzo» in *Revista de Ciencias Históricas*, Barcelona 1880-1881, 87. or.

(14) *Ibidem*.

Ez dut uste, beraz, kanpotarrentzat eta ez etxe koentzat idazten zuela (Cf. Villasante «La obra lex.» 173) mantentzen jarrai dezakegunik, ez eta bere hiztegia arrotzentzat eginago dela euskaldunentzat baino (Villasante op. cit., 480)¹⁵.

Ohar bedi, halaber, apologistek «apologista huts» diren neurrian bederen, ez dutela hiztegiarik egin ohi, Etxeberri eta Larramendiren alderantziz, hain zuzen.

Bestalde apologien premia eta arrazoia ez da behar bezala ulertu izan, ene ustez. Etxeberrik, beste zeinnahi bezain zuhur eta praktikotzat dugun egile batek, euskararen apologia (baita zerbait gehiago ere, jakina) ematen digu bere *Escuararen hatsapenac latina ikhasteco* gramatikaren aitzinean eta honen sarrera bezala; irakur dezagun azkeneraino Larramendiren lehen obraren titulua: *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España: de sus perfecciones y ventajas sobre otras muchas lenguas*. Gehienetan hemen egin ohi da planto, honaino heltzen denean behintzat; haatik, bada oraindik guretzat hemen garrantzizkoa dena: *Demonstración previa al Arte que se dará a luz desta lengua*. Hots, bai Etxeberrik eta bai Larramendik beharrezko, nahi ta nahiezko dituzte apologiak, gogoz kontra eginak direla ere ezin esan arren, batez ere bigarrenaren kasuan. Gramatika bat edota hiztegi bat «gauza serioegia» zen oraindik zeinnahi hizkuntzari buruz egiteko; merezi egin behar zuen hizkuntza horrek. Zehazkiago, frogatu egin behar zen deskribakizuna hizkuntza bat zela eta ez erdipurdiko ahuntzerdara edota zarata nahasi eta itsusizko sorta bat. Soilik hori egin ondoren jaitsi zitekeen praktikara eta gramatika edo hiztegia argitaratu edo argitaratzen saiatu, beti —gogora Etxeberri— argia ikustera ez bait ziren iristen^{15 bis}.

Apologista gehienek, «teorikoek», ez zuten bigarren urrats hori ematen, noski. Lehen esan legez beren egiazko helburua eta xedea ez bait zetzan hizkuntzan bertan, hizkuntzaren atzean edota —gehienentzat— gainean baino.

---

(15) Ez dakit duen garrantzia aitortu zaion P. Altunak argitaratu Larramendiren euskara-gaztelera hiztegiari. Bere *Hirukoitza* atzekoz aurrera jartzeko saio honek froga garbia damaigu, oraindik gehiago behar bagenu, hiztegia atzerritar etsaiei ihardesteko aterea dela pentsatzearen kontra; soilik Larramendiren heriotzak eta hark usu salatu (ik. Dic. Tril. XXVIII eta hur. eta P. Altuna Euskera 1967, 139) euskaldunen ezaxola eta zabarkeriak azal dezakete andoaindarraren euskara-gaztelera hiztegi hori lehengo eta gehiago ez ezagutua eta, horrenbestez, Larramendiren hiztegi-gintza lanak beste begiz ez ikusia.

(15 bis) Ik. eraskina.

Etxeberri eta Larramendi bezalako «praktikoek», ostera, lehenengo saioa armatzat, ezkutu eta gezitzat, erabili ohi zuten bigarrena heltzeko asmoz.

Bakarrik modu honetan ez ulertzeak azal dezake Azkue eta Aranaz geroztik Larramendik pairatu duen beherapen eta hondamena, Villasantek dioen bezala ia ia meziprezura iritsi dena: «para los hombres de nuestra generación el P. Larramendi resulta casi una figura ridícula» (ik. 1.ko atala).

5. *Hitzberriak*

Baina Larramendiren zuhurtasuna nonnahi eta nondiknahi nabaitzen da, begiak itxi nahi ez badizkiogu, bederen. Har ditzagun oraingoan Azkuez geroz hain ospe eta omen txarra duten hitzberriak, «neologismoak». Usu azaldu ohi da idatzirik hiztegiko erdal egokitzapenak betetzeko asmoz asmatuak direla, *pour épater* azken finean. Baina ez da horrelakorik; berak bait du aitortzen, aldarrikatzen hobe, —eta gazteleraz aldarrikatu ere, etsaiek ulertzeko moduan— «voces facultativas», hots, orain «hitz teknikoak» deituko genituzkeen horiek, guztiak asmatu dituela eta baita hizkera arrunteko beste bi edo hiru ere.

Hori, dirudienez, garai hartan gero baino hobekiago ikusia bide zegoen; hona bestela, bide berdintsutik abiatu zen Etxeberrik zer zioen:

cilhegui bada erraitea *Gueçurtatcea* cergatic ezta erranen
Eguiztatcea? eta *handiztatcea?*

edota pixkat aurrerago, orokorki hitzegiten duelarik, hitzberriak sortzeko ahalmena, hain zuzen, hizkuntzaren askatasuna lortzeko eta morrointza apurtzeko beharrezkotzat edukiaz:

[Bada jendea hitz berriak gaitzesten dituenaz ez ezagutzearen; baina ezin dira guztiak ezagutu]. Ordea cer erraiteco da noiz-eta-ere halaco hitçac eta icenac baitirateque berez escuarazcoac, eta escuararen erreguelen eredura moldatuac? edo erran behar da, hainec escuara nahi luquetela eguin den baino gathibuago eta lothuago? (Etx. 102)

eta hurrengo orrian

manera berean escuarac ere, arroçoinaren bidez bilha ahal ditezquen gaucaen causitceco eta eçagutçeco erran behar da baduela arguitasun eta libertate bera baldin orai-ere nahiago ezpaduçu erran hitzçuntça guztietaric hunc nec galdu duela centçua eta libertatea, bathere eztelarican centçua hambat seguitcen duenic eta libertateagatic hambat odol issuri duenic. (Etx. 103).

«Se piensa *a priori* que Etcheberri —admirador, seguidor, imitador y hasta transcriptor literal de Axular— es el autor menos indicado para recurrir a neologismos que, además de ajenos, eran de discutible calidad» dio K. Mitxelena (*Estudio 29*) Etcheberriek Larramendiren neologismorik hartu zuen ala ez aztertzean. Baina arazo horretan, lanabes faltaz (ik. 4. oharra), sartu gabe, garbi dago Etcheberriek teoriarik zilegizat jo zituen hitz berriak praktikan ere erabili zituela; hor dira bere gramatikazko *komunztadura*, *komunztatu*, *izenordain*, *laburdura* (=«syncopa»), *etorki*, *berretkailu*, etab. Bestalde ez ote zuten hitzberriak erabili XVI eta XVII. mendeetako lapurtarrek? Ez dut uste galdera alperrikoa denik ihardesten erraza ez badateke ere¹⁶.

Alabaina, hor ditugu Leizarragaren *zerbitzarikide* «consiervo» Larramendik bere alde aipatua (*Dic. Tril. XLV*) —eta erabil zitzakeen *burgeskide*, *konpункide*, *presonerikide*, *langile-kide*, *heredero-kide*, *soldado-kide*— eta *aitasaindutasun*, *aitatasun*, *aitzinaramendu*, *aniztasun*, *apazegagarri*, *anaietasun*, *apostolutasun*, *barnatasun*, *bezalakatu*, *bere-buruentar*, *targoa*, *tabernaklegile*, *txipitasun*, *kristinotasun*, *konpligarri*, *diszipulutze*, *doktrinagarri*, *ema-alhargun*, *enbaxadoregoa*, *enparagarri*, *ezeztazale*, *gogagarri*, *gorte-iaun*, *giza-peskadore*, *hautenetate*, *izengilatuki*, *itsu-aitzineko*, *lotgarri*, *mandatalgoa*, *reboltamendu*, *sabbathgoa*, *tenpletxogille*, *variabletasun*, eta beste, eta hor dira, halaber, Axularren *abantaillatuki*, *abenikoa*, *aitzinatzaille*, *arartekotasun*, *beheratzapen*, *bekaizkoa*, *desgogara(ko)*, *desohoragarri*, *edergaillu*, *emendaillu*, *eragotzkarri*, *erremediakizun*, *ethorkor*, *ezoren*, *eztheustasun*, *hilkizun*, *irakidura*, *iratzarpenta-*

(16) Hurrengo ahapaldietarako ik. G. Aresti «Léxico empleado por Leizarraga de Briscous», FLV 1973, 61-128, Fr. L. Villasante *Axularren Hiztegia*, Arantzazu 1973, K. Mitxelena «Euskal iztegiikeak...» 18 eta «Mendiburu eta Larramendi» 22.

sun, izendatuki, kontrapozoin, laboraritasuna, luthertasun, malenkoniagarri, manaiukortu, manukortu, minberadura, mugakide, nahastekamendu, sabeldarraiotasun, etab. hizkuntz landu eta ez-herrikoiairen lekukoak; ez ote da beren artean hitzberririk?

Ez dira gauza bera, jakina, Larramendi bezala, hiztegi orokor bat egitean kultur berbak oro asmatzen ihardutea premiak berdintzeko eta, noizean behin, bat edo beste sortzea mementuzko beharri aurre emateko euskaraz idatzi zutenek —trebetasun ezberdinez— egin legez; alabaina, bi joerak ditugu, azken finean, hizkuntz maila landu baten eraikuntzaren lekuko.

Badirudi gainera hiztegegile zaharrak ere, Pouvreau kasurako aritu zirela Larramendi baino lehen beren hiztegiatarako hitz berriak asmatzen hitz arruntei atzizki edo aurrizki emankorrek ezarriaz¹⁷. Ez da, beraz, Larramendi bide honetatik abiatu zen bakarra, inor baino urrutiago joan bazen ere bertan barrena.

Larramendi eta Etxeberri iritzkide ditugu:

El bascuence ha conservado la virtud de fabricar voces nuevas, compuestas de sus fecundísimas raíces, y el derecho de apropiarse y adoptar como suyas otras muchas de diferentes lenguas para significar nuevos objetos y ser riquísima entre todas (Dic. Tril. Pról. XXIX)¹⁸.

Saratarrarekin bat datorrela honetan ere, ez du onartzen hiztun arrunt eta landugabearen usadioa hitzberrien epailtzat; izan ere ez dira harentzat sortuak eta gainera, pixkanaka pixkanaka ezagutuko ere ditu^{18 bis}.

(17) Oihenartez ik. 36. oharra.

(18) Bai bataren eta bai bestearen idazkietako baieztapenetan geuk bereizi behar dugu, beraiek ez bait dute hori beti oihartzun, noiz ari diren euskararen *botereaz* eta noiz *egoeraz*. Argi dago azken finean 2. hau 1. koari egokitu nahi diotela hortarako euskaldunak zeutzan lozorro eta trebetasun faltatik ailtxatuaz: ik. gorago Gandarari egin gutuneko eta *Corografiako* aipatu pasarteak eta *Arteko* 389-90 orriak. Gogora bedi atalaren izena, «De la poesía de que es capaz el Bascuence». Aizpitarre eta RSBAPen hiztegiaren asmoa —gero Azkuerena bezala— soilik historikoa, «zientifikoa» izaki (ik. «Del fin del Diccionario Bascongado y medios generales para su formación» in *Colección de documentos inéditos para la historia de Guipúzcoa* VI, 100 eta 105) ulergarria da hitzberrietan *Hirukoitza* ez jarraitzea, beste hainbat gauzatan bere oihartzuna nabaitzen bazaio ere Mitxelena (*Colección...* VI, 125) oihartu legez.

(18 bis) Gonbara bedi Mendibururi egin Sarrera-gutuna, batez ere harako «Eztaitzátela tóntotzarren eráusiác ozpindú, ta icaratú: ez dirade gendártecoac, ez contuzcoac... Guizon zuhúr, cintzó, ménac eta jaquintsuac guré alde ditugunean, eztegiú béste gendála horiei jarámon bear, ez eta áyen esan mezánaz ajolaric artú», in *Autobiografía* 280. or.

Dirán que esas voces no se entienden. Lo 1.º no son voces del vulgo, sino facultativas, y basta que las entiendan los profesores de las ciencias, y es también lo que sucede a las voces griegas y latinas correspondientes. Lo 2.º importa poco que no se entiendan al principio, porque con el tiempo y la repetición se entenderán fácilmente. Lo 3.º aun para el vulgo son más perceptibles estas voces bascongadas, *jaincoquindea*, *izarquindea*, *ceruquindea*, *eraquindea*, que no las correspondientes *teología*, *astrología*, *uranología*, *cronología*, porque en estas nada le suena a bascuence y en aquellas sí (Dic. Tril. Pról. XLIV) ¹⁹.

Arrazoiok ez dira meziprezagarriak eta Larramendiren proiektuaren, kultur proiektuaren, aldeko lekukoak ditugu dudarik gabe. Egun Larramendiren asmakizunak gauza bitxi eta xelebrik egiten bazaizkigu ez da zilegi bitxitasun eta xelebretasun hori XVIII. mendeko hiztegiek gogoz bilatu zituela pensatzea. Dugun irudia tarteko 240 urteen poderioz eman diren gertakariak taiutua da; eman zitezkeen baina jazo ez ziren iraganak asmatzen ihardun gabe, uste dut, dena den, kontutan izan behar dugula Larramendiren neologismoak epaitzeko orduan ezen Arana eta Azkuerekin galtzaile ateratzean bere obra suntsitu bazen ere, historia beste era batera gerta zitezkeela; orduan, onarturik eta hedaturik bere neologismook, Larramendi ez litzaiguke barregarria baina zuhur eta aurreratua irudituko. Ezagunegia da *ikurriña*, *aberri*, *abesti*, *Euskaltzaindi* eta *Euskadi* bezalako hainbat hitzek ez duela, berez, hark asmatuek baino merezimendu gehiago aurrera irauteko, baina begi bistan dago lortu duten atxekimendu eta bizia; gogora bedi egun literatur euskaran kultur gaietarako greziar berbak erabili arren badirela horietarako ere bere baitarik sortu dituzten hizkuntzak eta, urrutiago joan gabe, oraindik gure artean *urrutizkin* eta *berebil* ez direla guztiz ezezagunak.

Larramendiren helburua hizkuntza guztiek jakintza eta teknologiaren aurrerapenen oihartzun eta isladapenik agertu nahi edo ahal duten neurrian sentitu ohi duten beharra eta premia, hots, hitzberriena, asetzea dugu.

---

(19) Ematen duen azken arrazoa (4.a) 3.aren antzekoa da: «ninguno hay que esplicada una vez la voz bascongada no se quede con ella, y esa su significación, v. gr. *jaincoquindea* deritza *janicoaz*, ta *jaincoaren* gauzaz *hitzeguiten* duen *jaquindeari*...».

El bascuence no necesita de voces [berba teknikoez ari da] propias ni agenas porque ninguno ha hablado ni escrito en bascuence de las facultades y ciencias ni ha pensado que sea lengua oportuna para hablar en ella. Ahora está en otra disposición el bascuence y en punto para hablarse en cualquier ciencia y facultad, y es la ocasión de buscar las voces oportunas que hasta ahora no ha tenido o tomándolas de otras lenguas o inventándolas o formándolas de sus fecundas raíces (Dic. Tril. Pról. XLII-XLIII) ²⁰.

Hau jakina, ezin da betikotz asetu, *Fenixa* bezala suntsitzen ez den izaki horietakoa baita; alabaina mende eta garai batzuetan bes-teetan baino gorriago da, hain zuzen ere hizkuntzan isladatu nahi diren aurrerapenak edo aldaketak larriago diren neurrian. Esan beharrik ez dago nolakoak izan zitezkeen kultur gaietan berri eta arrotz zen Larramendiren garaiko euskaran.

Beharrizan horri eman zion aurre Larramendik, bere erara eta bere ahalara, eta hor dute beren oinarri eta azalpen haren neologismoak.

Larramendiren hiztegiak mintzatzean hitzetik hortzera azkar, azkarregi, etorri ohi denez gero hitzberrien aipua ²¹, konpli da noiz, nola eta zertarako asmatzen eta sartzan dituen hitzberri horiek ikustea. Bere hiztegian lehenik onartzen dituen hitzak ezagutzen

(20) Euskararen kultur gaietako tradizioezaren kexua, jakina, goragotik zetorren, Etxepareren («nola batere ezten asaiatu bere lengoaje propioaren faboretan heuskaraz zerbait obra egitera») eta Axularren («Baldin egin baliz euskaraz hanbat liburu nola egin baita latinez...») eta kontrajarri ohi zaion Tartasen «hanko euskarak dü oguena, eta ez euskaldünak») obrak berme. Etxeberrik Axularren hitzak errepikatzen ditu ia oso osoan (ik. aurrerago) eta bere aldetik eransten du ezen «hainitz gauça hitzcuntça arrotcen itçalaren azpian guretçat ehortciric ceudecinac, Sarac escuaraz arguitara emanic, eraguin tuela Escual-herrico-tçat: non arroçoinequin erran baiteçaquet, Escual-herrico Athenas Sara lau-uridin» (Etx. 152).

(21) Ikerketa faltaz edo, ahaztu edo gutxietsi egin da *Hiztegi Hirukoitzak* garai hartako eta lehenagoko euskarari buruz eman diezaigukeen lekukotasuna, Mitxelenak (ik. *Estudio* eta «Euskal-Iztegigilleak...») aztertu eranskinez kanpo. Alabaina —eta hau garbiago agertzen da euskara-gaztelera hiztegia dazagunetik— *Hirukoitzean* gutxiena da asmatua eta gehiena herriatik eta autoreetatik bildua. Jadanik J. C. Barojak (*Los vascos y el mar*, Donostia 1981, 49) markatu du bere aberastasuna itsas gaietako hiztegiaren; ez dut uste beste sailetan ere urriagoa datekenik eta oparoa dugu arkaismu (ik. ASJU XVII eta XVIII-2) eta are (ik. ASJU XVI 218 sv. *Kaltxapot*) *hapaxetan*. Guzti hau nabarmenago dateke hiztegiaren hitz altxorra euskara-gaztelera ordenan aurki argitara dadinean.

zituen liburuetan irakurriak eta herritik jasoak dira; bi sailotan, gainera, euskalki guztietarik hartuak, batekoak bestekoaren osagarri izan litezen eta erdarara alperrik eta berba jatorren kaltetan jo beharrik izan ez ledin (Dic. Tril. Pról. XXVIII-XLVIII). Hemen ere Etxeberrirekin bat dator:

baldin bertce hitzcuntcetā beçala içañ balira lehenagotic liburuac escuaraz isquiribatuac, hetan beguiratuac eta altchatuac egonen ciren gaucen icenac eta mintçatceco hitz eta manera escuarazcoac; eta guisa hunetan baliatu guinaquean hetaz mintçatceco. Bainan nola içañ baitira hain appurrac eta gutiac escuaraz arguitarat ilki diren liburuac hargatic alde batetacoac ecin jaquin cetçaquen bertce alderdico hitz guztiac eta gaucen icenac: eta hala demborarequin edocein lekhutan joan içañ dira hitçac eta gaucen icenac appur bana emequi-emequi bertce gauça guztiac beçala truccatuz, eroriz eta ahantciz. (Etx. 399).

eta Larramendik

El guipuzcoano no tiene noticias si no es de la porción de voces que se estilan en Guipúzcoa, o aunque la tenga no quiere valerse de las que hay en Vizcaya, y lo mismo sucede al vizcaíno con la porción de sus voces respecto de las de Guipúzcoa; y como cada una de estas porciones no alcanzan para la universalidad de los objetos vulgares, se califica, pero sin razón, de pobre al bascuence (Dic. Tril. Pról. XL).

Egoera hau gainditzeko jartzen ditu hiztegian, inolako euskalki bereiztasunik gabe, bildu ahal izan dituen euskarazko hitz guztiak, Euskal Herri guztietara zabal litezen eta denetan ezagut.

Hauen ondoren erderatiko mailebu bertakotuak sartzen ditu (ik. aurrerago) eta, azkenik, soilik zientzia eta tekniketarako, berbak asmatzen. Hauek bai, guztiak asmatzen ditu, euskara gai horietan oraindik saiatu eta trebatu gabe bait dago: «El bascuence no ha necesitado...».

6. *Hitzberriak Larramendiren euskaran* ^{21 bis}.

Komenigarria iruditzen zait zerbait esatea asmatutako hitzberrien etorkizunaz eta, hasteko, Larramendik bere euskarazko idazkietan egiten duen erabileraz, erabilera hau dela kausa zalantzan jarri izan bait da Larramendiren «seriotasuna»; beste hitzez, idatzi izan da hitzberriak Hiztegiaren egiturak (erdara-euskara) jartzen zuen atekatik bere burua ateratzeko baliabide maltzurra baino ez zirela. Iritzi horri jarraikiz, ateka horretatik kanpo izan zenean Hiztegia osatu ondoren, eta honenbestez etsaien irainak suntsitu ondoren, asmaketok ez zuketen arrazoirik eta Larramendik bertan behera utziko omen zituen bere euskal idazkietan:

como ciertos médicos que vacilan en aplicarse a sí mismos los remedios que recomiendan a sus pacientes, no usaba sino con la más extrema medida de los neologismos que forjó con tanta facilidad y no se cansó de recomendar expresamente a todos esta moderación. (Mitzelena, HLV 98) ²².

Era berean, jarraitzaileak ez omen zitzaizkion itsuki jarraiki neologismoen praktikan:

La docena larga de escritores que surgen en Guipúzcoa y Vizcaya en la segunda mitad del siglo XVIII y la primera del XIX llevan el sello del influjo ejercido por el P. Larramendi. Por fortuna estos prácticos del idioma, aunque en teoría admiren al P. Larramendi, no le siguen a ciegas. Su fino instinto, su conocimiento del vascuence popular y del público concreto a quien dirigen sus obras, les preserva de incurrir por lo general en los neologismos que a manos llenas introdujo aquel en el *Diccionario Trilingüe*. (Villasante HLV 144).

(21 bis) Bidenabar, ez dut hurrengo lau ataletan Mitxelenak (Euskera 1984, «Gamiz aurkeztatzean») eskatu Larramendiren eraginaren azterketa zabalik egiteko asmorik; pozik nintzateke hemengo oharrek hortara norbait bultzatzea eta bere lanean lagundu.

(22) Berdintsu Sarasola HSLV 55, A. Sagarna «Euskara XVIII. mendean» in *Hizkuntza eta literatura* 3, 17-115, Eusko Ikaskuntza 1984 eta L. M. Mujikaren *Historia de la literatura euskérica*, Donostia 1979; azken honetaz ik. J. Kortazar, J. Etxezarraga «Flore Sorta Spirituala» in *Pott Tropikala*.

Arazo hau zehazketa faltan dago, ordea. Larramendik erabilzen zituen hitzberriak bere euskarazko zatietan eta hori berak dioskunez baita Hiztegia argitarara baino lehen ere:

Solo tres voces del lenguaje vulgar son de mi invención y de que estoy usando muchos años há, y son *sutumpa* por cañón de artillería, *godaria* por chocolate y *surrautsa* por polvo de tabaco. (Dic. Tril. Pról. XLI).

Har dezagun, adibidez, ezagutzen dugun egilearen lehendabiziko euskarazko testua, *Artearen* 391. orritik aurrerantz ezarri zituen poesiak, alegia.

Hor ditugu, besteak beste, *onesgun* «amor», *icigun* «susto», *escutagai* «hecho escudo», *hilgun* «desmayo», *bostgun* «lustro», *esangi* «refrán». Bada, *escutagai* salbu, guztiak aurkitzen ditugu geroago Hiztegian, bakoitza bere lekuan bildurik.

*San Agustiñen Doanditzan*²³ honako hitz berri hauek irakur ditzaiegu: *donkidatu* «dedicado», *doanditza* «santidad», *guzierako* «católico, universal», *eginkizuna* «hacedero», *ezinkizun* «imposibilidad», *arge* «eclipse», *izkunde* «manera de hablar», *noratu* «llevar a dónde»; Telletxeak argitaratu (ASJU IX (1975) 179-184) *Santo Tomasen* otoitzean eta *San Kasimirorean* iragancor «pasajero, provisional», *maitarri* «digno de ser amado», *ongite*, *jaiera* «devoción», *garaitasun* «superioridad», *oarti* «atentado, cuerdo, prudente», *birakor* «vulnerable»; *eskuskribatua*, *usteketa*, *lilluramendu*, *antuste*, *jaiera*, *itsumende*, *gezurtamen*, *hizkunde*, *ikusbide* «demostración», *jakinbide* «doctrina», *esakari* «mensaje, discurso», *txarlari*, *egikari* «quehaceres», *eskukoi* «que está a mano», *ballera* «congregación», etab. Mendibururi bidali hitzaurre-gutunean, eta *beardanezco*, *aldagarria*, *mindun*, *beargaya*, *guciaquicoac*, *gaitzbagueena*, *ongille*, *lauridiquituac*, *hizcunderen*, *erremediaquizun*, *abarraqituac*, *sinistaquizuna*, *gozagarri*, *pecataritasunean*, *jaiera* eta beste ASJUren ale honetan argitaratu 1737ko sermoian.

Lekuko hauen aurrean ezin da esan euskarazko zatien eta bere asmo edota deklarazioen artean kontraesanik denik. Ezin espero

(23) Euskal-Erria 1885, 161 eta hur. Hitzaldia «1738-1760» fetxatua dator, ez dakit J. I. Aranaren ala egilearen beraren eskutik; orobat suposatu nahi dut ezen argitaratzailearen aldaketak soilik grafiaren aldetikoak izan direla.

dezakegu, ez eta gutxiagorik ere, *Hiztegi Hirukoitzeko* hitzberri oro Larramendiren testu laburregietan agertzea; ez du lekurik, betarik ez beharrik. Bihur gaitezen berriro egilearen asmoetara eta gogora dezagun hitzberriak soilik teknika eta zientzi gaietakoak («facultativas») direla; ez ditugu, beraz, hortik kanpo zertan espero eta hau ez Larramendiren ez besteren testutan.

7. *Hitzberriak eta kultur edukinak.*

Hitzberriak ez ziren oso premiazko dotrina labur eta sinpleak egiteko; batez ere euskara idatzian tradizioz bada erlijiozkoa izanik, hain zuzen. Alabaina, liburuak luzatuaz eta gaiak ugarituaz eta jaikiago eginaz joanez gero, lehen ukitu gabeko gauzak ateratzen ziren eta horiekin batera gauzok deitzeko berben beharra sortzen ²⁴.

Bizkaian, badu A. B. Moglek beste zenbait euskarazko lan, *Ipuin Onak* famatuenez at; horien artekoa dugu Luis de Borbon kardenalaren itzulpena (1820). Honela argitzen ditu J. Urkixok (ik. RIEV 25, 682) itzulpen honetako eta alegietako hizkeraren arteko ezberdintasunak:

Entre el vascuence empleado por doña Vicenta en estas fábulas y el que usa en la citada Pastoral hay bastante diferencia, porque, dada la naturaleza de este último escrito, y deseando huir de las palabras castellanas, recurrió a los neologismos [Larramendirenak] que, a decir verdad, son bastante transparentes ^{24 bis}.

Berak baino lehen bere osabak ere badarabiltza *bialgiñai*, *euntarija*, *ekautubak*, *suauts*, *sutunpa* eta beste halako zenbait, parentesi batez erdal ordaina emanik bada ere ²⁵; ez ditu nonnahi erabil-

(24) Cf. Mitxelena «Aurkezpena» 15. Gainera fenomeno hau 1.ko larramenditarren idaztietan ere kausi dezakegu. I. Sarasolak ohartu zidan bezala Kardaberatzen obra guztia bi zati guztiz ezberdinetan sailka dezakegu hitz berrien erabilerari dagokionez: *Euskeraren berri onak* eta beste guztia. Kultur edukinak badu hortan, noski, garrantzirik.

(24 bis) Markatzekoa da «edo taktika» darabilela usu: *baquida edo general*, *arimazain edo curei*, *siniste edo fediazaz*, *onerechi edo caridadia*, *ajoterri edo nacinoe...* Urkixok orri baten facsimila baino ez du ematen eta aurki osoa ASJUn berrargitaratzeko asmoa dut.

(25) Ik. adibidez J. Kortazar «¿Fábulas inéditas de A. Moguel?», FLV XII (1980) 261. or.

tzen, ordea. *Peru Abarkako* guztiak, adibidez, latinetik itzultako zatietan aurkitzen dira.

Gipuzkoan, hitzberriak ugarien erabili zituztenengana igaro baino lehen, Mitxelena (ik. «Aurkezpena») aipatu J. B. Agirrerren bana-kei J. B. Etxegarairanak gehi dakizkieke: *euskaritxoa*, *premileizan*, *doikerra*, *asmegitari*, *artzaigokia*, *otsastetxoa*, *jardinzayen*, *sarartea*, etab.^{25 a}; hemen ere erabilera ez da itsumustukoa: neologismo gehienak, ia guztiak, poesien titulu edo azpitoluetan ageri dira.

Iturriagak sarri darabiltza Larramendiren hitzberriak bere el-karrizketetan: *oscaitako* (=«remedio»), *ezadea* (=«jugo»), *ganbusia* (=«tinte»), *omanea* (=«fino»), *ganbusitzeko*, *altistearekin* (=«perla»), *legardatzen* (=«se les preserva»), *likurtatuak* (=«barnizadas»), *atakidak* (=«compuertas»), *sutautsa* (=«pólvara»), *sutunpada* (=«cañonazo»)^{25 bis}.

Haren adiskide eta lankide zen Iztuetaren obrari dagokionez —nahiz eta zaldibiarraren hizkuntza hitzberri gehiegikoz josia dela errepikatu *Genio y Lengua* ondoren— *Gipuzkoako Dantzak* eta, bereiziki, *Gipuzkoako Kondairaren* izenak berak pentsarazi behar liguke «gehiegikeria» horien atzetik ez ote dagoen gai jaikiagoen erabilera eta euskararen barrutian erlijioaz kanpoko kultur gaien tradizio falta; areago ezagunak izanik itzultako pasarteen eta bere kasa ari denen arteko hizkuntz ezberdintasunak²⁶.

Mendearen bukaerarantz eta arrazoi bertsuengatik aurkitu ahalko dira hitzberriak (Larramendirenak eta harenen antzera asmatuak) Lore Jokoetan eta Donostiako Teatro belaunaldian:

La influencia de Larramendi en el terreno léxico nunca ha sido tan fuerte como en los Juegos Florales. Alrededor de ellos surge un espíritu nuevo que transformará en muchos aspectos las características de la literatura anterior. Es ahora cuando comienza el teatro vasco moderno, se desarrolla una producción poética importante y la prosa

(25a) *Festara*, Auspoa 1969, A. Zavalaren edizoa.

(25 bis) Uriarte, Duvoisin eta Intxauspek ez dute, horrelakorrik ez baitziren Bonaparteren helburuetara egokitzen.

(26) I. Pagolak (ASJU XVIII-1 (1984) 58, Consistorioko dokumentuez ari delarik) egin duen «hizkuntz landua = hizkuntz larramenditarra» berdinketa baieztatu daiteke dokumentu ofizialetarik kanpo ere, cf. adibidez Uli-barriren *Gutun Liburua*. Ik. eraskina.

deja de ser predominantemente religiosa. Se trata de buscar a la lengua nuevos campos de cultivo y en este intento se recurre, con una profusión hasta entonces desconocida, al Diccionario Trilingüe... De Larramendi no sólo se toman sus neologismos; también se extrapolan a otras categorías gramaticales... se imitan sus procedimientos para crear voces nuevas... ²⁷.

8. *Larramendi eta euskal tradizioa.*

Txomin Peillenek eskuetara berri digun Josef Egiategi zubero-tarraren *Lehen liburua edo filosofo huskaldunaren ekheiak* (1785) ²⁸ Larramendiren hitzberrien (eta hiztegi osoaren) eragina berrera-kustez gain, eragin eta arrakasta hortaz hitzegiteko beta ematen dit.

Usu aipatu izan da, *Genio y Lenguaz* geroztik, gutxienez, Iparaldeko eta Hegoaldeko literatur eta hizteigigintzaren historien «martxa bereziak» direla eta, Iparra eta Hegoaren arteko muga; muga honek azalduko luke bi aldeen arteko harreman falta eta, azken finean, bakoitzaren izaera ezberdina (hangoak «praktikoago eta errealistago», hemengoak «idealista eta tematiago»).

Egia da hartuemanak ez direla askok nahiko genituzkeen bezain bortitzak izan; alabaina ez dira meziprezatzekoak ere eta ikerketak aitzina ahala nabarmentzen eta handitzen doaz: Larramendik hiztegiaren hitzaurrean dioskunez ezagunak eta irakurriak ziren bere aldiko Nafarroa Garaian lapurtar liburuak; Larramendik berak Bizkaiko eta Nafarroako zenbait liburuxkaren alboan Leizarraga, Haranburu, Etxeberri Ziburuko, Axular, Harriet, Xurio, Etxeberri Sarako eta besterenak dakartza hiztegian ematen duen aurreko euskal literaturaren zerrendan. Hor egiten dizkien laudorio eta gorazarreak aski ez balira, Gramatikan poesiari eman ataleko aipuetan eta, batez ere, hiztegian egin zuen haien erabilera daku-

(27) Ines Pagolaren «Neologismos en los Juegos Florales» 55. «Aurkezpen»eko 15-16 orrietan Mitxelenak ere aztertzen du Iztueta, teatrogile eta Lore Jokoetako egileen neologismoekiko jokaera. Azkuek bere *Izkindean* eta bestetan egin zuen *Hirukoitzaren* erabilera hain esanguratsuaz ik. I. Pagolak EHU-ko Udako III. ikusturtean emandako hitzaldia.

(28) «Euskararen Lekukoak» Saila, Euskaltzaindia, Bilbo 1983.

sagu haienganako zorra eta haiekin lotzen duen katea; katea honek Añibarrarekin jarraitu zuen, bere maisuaren bitartez ezagutu bait zuen Harriet gramatikalaria —hurrengo mendeko Harriet hiztegigileak bizkaitarra ezagutuko legez— eta, batez ere, Axular, zeina Larra mendiren goresmenen eraginez bizkaieraz ere jarri zuen²⁹; dakigunez, ez zen izan Axularrengan edan zuen andoaindarraren ikasle bakarra, Ubillos berme³⁰.

Loturak ez dira hortara mugatzen: Duvoisinek Kardaberatz lapurteratzen du; Mogelek —nola ongi ez badakigu ere—³¹ ezagutzen zuen Oihenart, *Peru Abarkan* erakutsi bezala. Oihenart bera ere Hegoaldekoeki adi zegoen: edolaere ezagutzen zituen 1596ko errefrauak eta bere *Arte poétique* Bizkaiko poesiak ere irakur daitezke adibide gisa; Isastik Detxeparerenak aipatzen ditu...

Ez dira hartueman gehiegi³², agian, bai adierazgarriak, ordea. Euskal literatura zaharraren *ranking* bat eraiki nahi bageneza izen gutxi bide legoke aipatuen aurretik. Arrazoiak ez dira zailak antzematen: herrixka edo bailara nimiño baterako dotrina llabur bat, usu enkarguz, idatzi behar zuenak ez zuen hortarako bere egunoroko bizitza arrunt eta hertsitik burua zertan jaikirik eta gainerako idazleek beste lurraldeetan zer egiten zuten ikasirik. Horren ondorioak ezagunak dira: euskal liburu gehienak oraintsu arte ezezagunak ziren, usu beren euskalkiaren mugetatik ateratzeke, are estatu mugarik ez zenean ere; soilik honi euskal literaturaren historiaren ezagutza falta gehituaz uler genezake *a novo* behin eta berriz hasteko ohitura hain zabaldua, baita ehundaka aldiz itzulitako *Kempisa* bezalako liburuekin ere^{32 bis}.

Baina baziren gehiengo honetatik ateratzen zirenak gainerakoen berri ikasteko, gorago izendatuen mailara iristen ez badira ere.

(29) Ik. «Iracurleari» RIEV XIV (1925) 297.

(30) Ik. Mitxelenaren (*Linguistika eta literatura bide berriak*, Bilbo 1981, 276.or.) ohar interesgarria, Ubillosek lapurtarrarengandik mailebatu pasarte batekin.

(31) Ik. Mitxelenaren, «El texto de Peru Abarca», ASJU XII-XIII (1978-79) 201-224, eta batez ere 209.or. Ik. eraskina ere.

(32) Ohar bedi hemen soilik Ipar eta Hegoaldearen arteko harremanez ari naizela; horrenbestez ez ditut ukitzen Oihenart eta Pouvreauren artekoak (eta honek erabili aurreko idazleen arazoa, ik. Urkixo eta Vinsonen RIEV 1909 eta 1910eko lanak) edota Iztuetak, Iturriagak, Zabalak, Ulibarrik, A. B. Mogelek eta bestek beren artean izandakoak. Garbi dago, ordea, besteen osagarri eta testuan segidan defendatuaren indargarri direla.

(32 bis) Villasantek (HLV 18) kontatzen duen *Kempisaren* aurreko itzulpenik zenik ere ez zekien apaizarena oso adierazgarria da.

Hori da, adibidez, ezagutu berri dugun Etxeberri Luzaidekoren kasua³³.

Honela azaltzen du Etxeberrik bere lana Iruñera baimen eske bidali gutunean:

He traducido la Doctrina del P. Astete al bascuence, añadiendo algunas cosas muy utiles, valiendome p.^a esto de los dialectos y palabras q.^e son mas usuales en este pueblo y otros varios, como también de *libros bascongados*, q.^e ciertamente han merecido la aprob.ⁿ del P. Larramendi, memorable p.^r haber lo invencible vencido, y de otros versados en el idioma³⁴.

Segurolak ohar batean dioenez «inolako dudarik gabe esan baitaiteke Larramendiren euskarazko liburuen katalogoan lehen lekuan datorren 1733ko Lavieuxville Apezpikuaren manuz argitaratutako dotrina bederen irakurria zuela».

Etxeberri Luzaidekok ez eze atal hau ireki duen Egiategik ere Hiztegiaren hitzaurrean ikasi zuen euskal literaturaren historiari buruzko guztia³⁵, euskal tradizioaren jarraipenean Larramendik izan zuen berebiziko garrantzia berretsiz.

Ez zen mugatu, ordea, asko izanik, lehendik genuena biltzera eta besteren eskutan jartzera; aurretik euskarak ez zituen maila eta tokietan sartzeko behar zuen hitz altxorra sortzen saiatu zen. Hitz altxor horren erabileran oinarriturik —eta andoaindarraren obraren bitartez aurkitu zuten tradizio kateari loturik, hoberenak bederen— idazle andana luze bat eman zen mende t'erdi batez.

Orain arte hango hiztegiatara (Hiribarren eta Harriet eta hauen zordunetara) mugatu ohi da *Hiztegi Hirukoitzak* Iparraldean izan zuen eragina; baina bada gehiagorik.

---

(33) Ik. ASJU-ko ale honetako I. Segurolaren lana.

(34) Azpimarra neurea. Grafia orijinala mantentzen dut Segurolak bere edizioan egin moduan.

(35) Irakurri, aldiz, ez dirudi Oihenartez kanpo bere liburuan Larramendirengandik hartutako zerrendatik asko egin zuenik besterik uste badu ere J. Casenave-Harigilek (Euskera 1981, 700), Peillenek hitzaurrean erakutsi legez.

Alde batetik, Txomin Peilleni esker badazagugu orain XVIII. mende bereko Belako zaldunaren hiztegia ³⁶, jada hartaz goragokook baino ia mende bat lehenago baliatu zena; bestetik, Vinsoni esker-rrak, ezagutzen dugu —izenez behintzat— Robinek mende horren bukaerarantz kopiatutako *Birjinia* nobelatzar (lau liburuki) eskuiz-kribatua. Villasantek dioskunez «particularidad notable de esta obra es la introducción masiva de neologismos, sea de origen larramendiano o sea de propia invención» (HLV 116).

Egiategiren *Filosofo Huskaldunaren Ekheian* ere jesuitaren lanak Iparraldean izan zuen eraginaren lekuko franko aurki genezake, bai ideietan, eta baita hainbat eta hainbat hitzetan: *zeiakinen, dierri, banaitiak, akadoikeria, altistak, posmagarri, berezitan, ekidar, zekidora, ongondiaz, iripediaz, megopia, irudestia, otsandikia, eripeturik*, etab.

Azterketa berri eta sakonagoak eragin hori handitzera datozke seguru asko, Peillenek, Seguroiak eta bestek egin aurkikuntzek argiro erakusten bait digute badirela oraindik Larramendiren obraren arrakasta neurtzeko eta bere papera behar bezala ulertzeko testu ezezagun edo erabiligabe guztiz garrantzitsuak; ezagunak ere behar bezala miatu ote dira? Ezezkotan nago ^{36 bis}.

9. Larramendi eta gerokoak neologismoei buruz.

Badirudi usuegi hurbildu garela Larramendiren obrara bestegandik sortu aurreritziak harengan frogatzera ³⁷. Ez dakit esate baterako nola ez den gehiago zehazten Larramendi eta zenbait la-

---

(36) Ik. Txomin Peillen, «Bela-ko zaldunaren zuberotar hiztegia XVIII. mendean», FLV 1983, 127-146. Ipartar laiko ikasi eta hitzberrizaleen tradizioa gutxienez XVII. mendean geroztikoa dugu Oihenart ere barne bait dugu. Oihenart, gainera, ez zen izen berriak sortzera mugatu, geroago (eta zabalago) Elizalde bezala aditz sintetikoak ere sortu bait zituen.

(36 bis) Cf. Mitxelenaen iritzi berdintsua 21bis oharrean aipatu pasarteetan eta ik. halaber eraskina.

(37) Eta historikoki bidegabekoak diren salaketak egitera: «sus indiscretos procedimientos dejaron expedito el camino a las aventuras de Astarloa y de las ulteriores escuelas reformistas». Ibar, *Genio y Lengua* 120. Astarloa, Erro eta besteren saio eta teoriak zein bere egileari gaineratu beharko litzaizkioke kontu garbiketan ari bagara, Larramendi ez bait zen izan, ez gutxiago ere, haien sortzaile ez zabaltzaile (ik. Castañós 209 eta Tovar 112). Ibarren liburua bere garaian onuragarria zelarik ere txit, ez da batere zuzena, ene ustez, Larramendirekin.

rramenditar eta Sabino Arana eta zenbait sabindar beste aldetik gonbaratzean. Egia da bai batzuk eta bai besteek hitzberriak erabiltzen dituztela nahiz eta, bide batez, esan behar den ez dituztela hitzberri berdinak erabiltzen. Haatik bi taldeek oso iritzi eta jokamolde ezberdinak dituzte euskal hitzen altxorraz: zein diren hitzok, zer egin behar den erdaratiko hitzekin, euskal literatura zaharragoak merezi duen begiramenaz eta honelako arazoei lotu beste hainbat galderetan beren ihardesprenak maiz dira kontrakoak eta are guztiz kontrakoak ere.

Larramenditarrek *halabeharrez* sortzen dituzte berba berriak, ez erdaratiko euskal hitzen ordekozat baina erdal hitz ordaingabeak itzuli ahal izateko: *txadona*, *jaupa*, *donoki* eta *gabeuki* ez dira larramenditarrek, bai aldiz *izarjakinde*, *neurkidagarri*, *zenbatiera* eta *berterosi*; halaber Larramendiri ez zitzaion burutik pasa bere aurrekoren baten sermoirik «euskara garbian» ematea Sabinok Mogeekin egin legez eta hori badazagularik zer nolako iritziak zituen bere garaiko sermoi eta sermoilari gehienez. Ezin pentsatuzkoa litzateke Larramendirengan «Jelalde»k (*Lecciones de Ortografía del Euzkera Bizkainoren* autore berak) «Geure Atta Goikua» izenaren pean atera zuen *Pater nosterraren* itzulpen zuzendua: «Geure Aita Goikoa, zeure izena donetsi bedi; zeure ala belkigu; zeurea gurea egin bedi, donokian lez ludian be, etab.».

Ez zait hemen axola Sabinok Mogeli egiten dizkion zuzenketak gehienbat gramatikazkoak izatea eta ez hitzen garbitasunari dagozkionak, baina gertaera horrek tradizioari buruz suposatzen duen jarrerera. Jakina da (cf. E. Ibarzabal, *Koldo Mitxelena*, 25-26) honetan ere «maisuaeren» jarraitzailetzat beren buruak aurkezten zituztenek Sabino baino aurrerago jo zutela usu. Horrela, adibidez, euskal zenbakera «jatorraren» arazoan: Sabinok kontraesan bat zela markatu zuen hitzezko hogeirako zenbakeraren eta hamarreko idatzizkoaren artean. Alabaina, azkenean amore eman zuen eta kontraesan hori onartu; ez ordea bere eskolako guztiek: ikus adibidez *Zenbakizti lengaien ikastia*, *ikaslearen idastia* *Eusko Ikaskuntzak baietsia* (1933) non 11. orrian *berramar* (=20), *iruramar* (=30), *laramar* (=40), *bostamar* (=50), *seiramar* (=60), *zazpiramar* (=70), *zortziramarr* (=80), *beatziramar* (=90) bezalako pitxiak irakur daitezkeen.

Ez dut buru hau bukatu nahi delako Ayengiz'tar Iñaki Aba Txoñoduna batek 1922an Euskera aldizkariko «batasunerako asmo-lehiaketan» argitaratu (eta I. Sarasolak bere HSLVn gogoratu) zuen «proposamena» hona ekarri gabe:

Euzkerarik eztakigulako biar dan beste, eta ganera ixen oker batzuk daukoguzelako, iparran itz batek gauza bat dikur, eta Gipuzkuen beste bat, Bizkayen be ostera beste bat, auxegaitik uste dot ixen gustijen azterketie ein biar geunkela: Adibidez, Sein (infante) bada «Senar» (sein x ar) (infante varón) beraz «hijo» ta ez (marido) orretarako baidago «ezkona» ta.

Alaba, seme, emazte eta emakume ere aldatzeko proposatu ondoren beste honako honekin bukatzen du:

Ona bada emen Babel txagaraiko nastie: Euzkeldunek «Ama» (madre) Tagalotarrek (Manila ugartekue) (padre) guk «anai» (hermano) eurek barriz (nana=madre) guk «andrea» (Señora) gerkarrek (hombre) guk «Senar» orain (marido) len (hijo) Txiaña'rrek (engendrar varon); aztertu ta orraztu daigun ba lenbailen lortzeko «Euskel batazune». (26-27).

«Ezjakin eta atzenengo euzkeltzalia» zela ezagutuaz hasi arren Aba txotifodunaren aurrean argitaratu bere lana, «erdel usaindun itz oro kendu, ta garbitu Euzkera, eta kenduen orde besterik ezpadago euzko-sustraidunak azterketa zuzenagaz eraldu» behar zela proposatzen zuen Gaubeka'tar Bitor irarkijak. Ohar bedi ez direla erdarakadak ezabatu nahi baina «erdel usaindun itz oro» eta, soilik ondoren, ikusi euskal ordain jatorrik duten ³⁸.

Seguru asko (cf. Mitxelena MILVen erreseinan) egia bide da *erudito energumenoen* edota *energumeno eruditoen* taldeak, Jerjesen harmadaren dardoen gisa, eguzkia ilunduko lukela denak batera hegaldaka eginez geroz; ene ustez, ordea, Larramendik ez luke txori aldra horrekin hegan egingo ^{38 bis}.

---

(38) Larramendirengandik ezin urrutiago dagoen iritzi honekin gonbaratzeko ikus hurrengo atalean aurkeztu testuak.

(38 bis) Bai, aldiz, Urkixorekin izan zuen eztabaidan (Euzkadi 1914-VIII-17 eta RIEV) erdarakada asko alegia «orrelako idaztirik (libururik) iñun aurkituko baneu, apurtu egingo neuke ta iñok ez leuke jakingo, lotsagarriak diralako» bota zuen Kirikiñok. Urkixoren arrazoizko «... soy partidario de la purificación (relativa claro está) del léxico vasco. Lo que desapruebo es que ejerzan de *purificadores* y de etimólogos, los que carecen de preparación suficiente para tan difícil labor»aren erantzunean Arana eta Arriandiagaren «itz eder egokiak» defendatu ondoren honelako forma lotsagabe (eta lotsagarrian) bukatzen zuen: «Eta «lo que desapruebo»... Zer gero? Nor zara ba zu erdira urteteko esaten ontzat ala txartzat artzen do»

10. *Mailebuez*

Eta «sabindarrekin» dituen ezberdintasunak ez dira soilik hitzberrietara mugatzen, esan bezala. Garbizale zen Larramendi noski, eta behin eta berriz iharrosi ohi zituen halako ahuntzerdara, euskara, gaztelera eta beste hizkuntzen nahaste mordoiloak, lehenago Etxeberrik egin bezala.

mintçatceco manera astrugaitz nahasi maneragabecoa, hitz bat latinez, bertcea francesez, bertcea gastelaniaz, edo italianoz, eta bertce gaineraco ahotic atheratcen tuzten hitcez jar çatezque dudatcen ala diren Antipodetacoac, ala Barbariacoac; guisa hunetan eguiten dute saltsa bat hambat saltsacari diferentez appaindua, eta hain çappore gaitcetacoa, non munduan den sabeldarrajoric handienari-ere eman baiteçoque higuintça, edo goragalea. (Etx. 167).

Horrelatsukoak anitz eriden daitezke, ez soilik hiztegiaren hitzaurrean, baina baita *Corografian* edota Mendibururi egin hitzaurre-gutunean ere:

Alabañan [sermolari] guchic daqui bere jayeterrico Eusqueraren erdiá, eta alpérrac diradén bézala, eztute icasi nai gueiago, ta éztie nai béren burúai atsecabéric emán. Baña onetatic cer guertatzen dá? Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escúmen baten diña eztán arequin nola ecifi adierázo dituztén beren esacariac, badarasáte púlpituan hitzera naasi bat, beñ Eusquéra, beñ Erdéra, beñ Latiñera, gucia leudatuá, ciquinduá, baraustuá: ceñean dirudién, igo diralá gaiñ artará enzúle[ei] burlá eguitera. (Mendibururi egin gutuna, *Autobiografía* 279).

---

zula ori? Idatzi zar barregarri batzu idoro dozuzala or-emen, eta naikoa diru daukozula *Revista Internacional de Estudios Vascos* zeure lepotik argitatzeko ta zatoz burua nagusi egiten? Ez gero iñori barrerik eragin gizona! Zuk ontzat emon naiz txartzat emon... parra; euskeraz noraiñoko mutilla zarean ikusteko gagoz ondiño ta. Zer diñot? euskeraz mutilla zarean be ondiño ez dozu erakutsi ta. Billatu egizuz, billatu, artarako garra daukozu ta, idatzi zarrok; baiña euskereatzaz *maisukeriak* egiten etzakiguz etorri, gizona, Jainkoarren!» Aipamenak *Edo geuk edo iñok* ezen (X. Perea eta A. Arejitaren ed. 51-56.or) arabera; Itziar Laka adiskideari zor diot «altiste» hau.

(39) Cf. «después acá [Gramatika eta Hiztegiak geroz] se predica la palabra de Dios con fruto, limpieza y decencia, y es lo que no había antes». Larramendi, *Autobiografía*, 40 (Telletxearen edizioako 28.or.).

Haatik, ezin har dezakegu bere pensamoldea eta jokaera garbizalekeriaren lekukotzat.

Mitxelenak idatzi legez («Mendiburu eta Larramendi» 20) «Neke-rik gabe ager daiteke zer nahi izan zuen Larramendik euskarari, euskara idatziari, buruz. Euskarak burua jasoko bazuen... premiazkoa iruditzen zitzaion... artean ez bezalako euskal prosa erabiltzea: garbiagoa, jatorragoa, apainagoa». Gure artean garbizaleek azken boladan arrakasta eta begiramen handirik izan ez dutenez gero, komeniko da garbitasuna eta garbizalekeria bereizten hasia Larramendik —lehenago Etxeberri bezala— ez bait du ezer bigarrenetik. Mitxelenak (aip. lan. 21) ohartarazi duenez, Akademien garaian bizirik halabeharrez zatekeen garbizale euskara hizkuntza landuen sailean sartzeko. Bestalde, Larramendi ez da mutur-zale mailebuekin:

«Pero ni tanto ni tan poco para nuestro vascuence. Ni tanto como los ingleses, pues eso es hacer poco aprecio de su lengua y abrir camino al olvido de los voces propias; ni tampoco como los franceses, porque eso es tener cautivo el entendimiento, que por penuria de voces desvirtúa cien pensamientos brillantes. Se debe guardar el medio que hemos propuesto» (*Corografía* 294ean).

Pasarte ezin garrantzitsuagoa iruditzen zait Larramendiren asmoz jabetzeko; beldur naiz, ordea, ezezagunegia ez ote den eta ausnartugabea.

Garbitasun nahiean ez zen bakarrik; hara zertarako ondu nahi zuen M. Harrietek gehigarri bat: «berce parte da escualdunec berce hitzcuncetariac hartuac dituzten hitcen khenceco, hala nola *intencionea, inclinacionea, inquietatcea, ingrata / chedea, pendura, khechatcea, esquergabea, &c.* Lehenbicoac berce hitzcuncetariac dire eta berceac escuaraz dire» (*Gramatica escuaraz eta francesez*, Baiona 1741, 507) ^{39 bis}.

Ongi zekien *estandarte, ibero* eta beste hainbat eta hainbat hitzi euskal etimologia eman arren latinetik eta erromantzeetarik berba anitz zuela euskarak; pentsatzekoa da gainera euskal etimologia ez ote zien emango taktika maltzur bezain eraginkor batez, «zorrak

---

(39 bis) Dakigunez (ik. hiztegiaren hitzaurrea eta Altunaren artikulua *Mugan* Larramendiren bibliotekaz) andoaindarrak ezagutzen zuen Harrieten liburua.

hartzeko bihurtuaz» Mitxelenak («Mendiburu eta Larramendi» 22, «Aurkezpena» 14) definitu legez, euskaldunek beren lanetan erabil zitzaten haien etorkiez axolatu gabe; bada honen aldeko frogarik bere jarraitzaileengan (Egiategi, Lore Jokoetakoak, Iztueta, etab.)⁴⁰. Nolanahi ere, kontu honetan agertzen duen jarrera ezinago garbia da eta lekukotasunak ugariak: har dezagun esate baterako Mogelek luzaz eta hitzez hitz bere lehen liburuan —eta Orixek bere hitzaldian— aipatuarren zorigaitzez ezagunegi ez den testu batetik, Mendibururi hitzaurre-gutun bezala bidali zion testu hain eder zein interesgarritik. Hor, mordoiloak ongi jorratu ondoren, honela jarraitzen du:

Beste bátzuec dituzu, guré Eusquéran nai ez luquéenac beste hizcúndeetatic hizcho bátere: eta onén bidéz epáiten, ta ciatzen bézala dira jolaseán. Bédereco erguelqueria! Etzaiteala zu malmeti. Eusquérari erachi záizca Gaztelaniatic, Latifñetic, edó beste hitzcúndeetatic, hitz ascó; baña adituáz, ta oituáz, Eusquéraoac bézaiñ ongui, aditzen diranac, eta óyec utzi bear eztitúgu: Ta bearbada noiz edo berriz obéco da, onélacoac usátzea, Eusquéraoac baño: batezere Eliz-gauzetan ta guré árimen salvacioári dagoztén eguicarietan. Lájatuco ditugu erbésteco hitz horiec, nai badegú gure Eusquérenac, piscabana usatuáz ta erabilliaz, escúcoi ta jaquiñac eguingo diradénean. (*Autobiografía* 279 eta cf. *Corografía* 293-4)

Ez dut uste inola mezipreza daitekeenik honelako aldarrikapenik; kontutan hartu, gainera, belaunaldi hortako idazlerik garrantzitsuenaren lehen obraren aitzinean eta belaunaldiaren aita pontekoak egina dugula.

Gai berbera ukitua zuen jadanik, bi aldiz gutxienez Hiztegiaren hitzaurrean; bata Hiztegiko hitz arrunten berri ematean:

Entre las voces vulgares del bascuence, pongo muchas que en propiedad no son bascongadas ni de origen suyo, pero que las ha hecho propias suyas por el uso y por la virtud

(40) Ik. Peillen eta Pagolaren aip. lanak; bigarrenaren artikuluko 55. orrian, «Esta fidelidad a Larramendi permite además utilizar con toda tranquilidad palabras castellanas legitimadas por él, cuyo uso en purismos posteriores sería impensable» irakur daiteke.

que como lengua viva tiene de apropiárselas y adoptarlas⁴¹.

Hauen artean, ordea, bereizketak egiten ditu, eta oso zuhur egin ere: guztiz onartzen ditu beste hizkuntzetan bezala gauza berri edota kanpotik etorriei dagozkienak, baita *santu*, *pena* eta hola-koak, hots, beren euskal ordaina izan arren jadanik hura baino hedatuago eta ezagunago direnak; haatik, kanpo uzten ditu sermo-lari txarren eta elebidun baino euskaldun gaiztoago ziren mihietan entzun ohi erdarakadak.

Hitzaurrearen aitzinean ere, hiztegiaren eskaintzan, ukitzen du erdaratiko hitzen kontua:

Esta incorrupción o inmortalidad del bascuence no nace de estar el sitio escondido a los ojos humanos, como el del paraíso... Pero ni aun ellos mismos [los guipuzcoanos] aunque suelen volver a su patria imbuidos de otros idiomas, aciertan a alterar la constancia de su nativa lengua. Si algunos vocablos forasteros se han introducido en el bascuence, sólo es en la forma y ritualidad, con que tal vez algunas personas extranjeras obtienen naturaleza en esta provincia, probando hidalguía y sujetándose a las leyes del país en un todo: al modo que en otro tiempo los romanos dieron naturaleza a varios nombres griegos y de otras naciones, sujetándolos á la inflexión latina y enriqueciendo su lengua sin mudarla.

Dotrina bera azaltzen zuen zeinbat urte lehenago Etxeberrik latinaren historia ere aipatuaz baina gizarte metaforarik gabe, gauzak hizkuntzaren arloan mantenduaz:

5. Ordea berriz-ere erranen dugu, Escuarac bertce hitz-cuntcetaric errecibitu tuela cembait hitz?
6. Nahi dut hori hala den... halarican ere gaineraco hitçac, icenen declinacinoac, eta verboen conjugacinoac,

---

(41) Gogora bedi Mendibururi egin gutuna eta gonbara bitez Ibarren epaiketa zorrotzegiarekin: «Preocupado él mismo [Larramendi] por el «aspecto visual» de las palabras —único perceptible a los *inquisidores extraños* que interesaba confundir— no sólo supeditó a esta preocupación el *Diccionario*, su obra más trascendental, sino que por el ascendente de su autoridad dejó enquistado el funesto prejuicio en las inteligencias de una infinidad de discípulos» (120). Orixe ongi konturatu zen, aldiz, Mendibururi egin gutunak zuen garrantziaz eta bai Larramendiri buruzko hitzaldian eta bai «Euskal literaturaren atze edo edesti laburrean» aipatzen du.

eta mintzatceco manerac, Escuararenac dira, eta hauc huna dela direnaz gueroztican, ecin erran diteque bertcetaric duela bere ethorquia; ceren hautan baitago hitzcuntçaren gora behera guztia: cembait hitz arrotcen errecibitcea ezta asqui hizcuntçari ethorquiaren emaiteco, ez eta-ere içaitaren gambiarazteco. (Etx. 128).

11. *Hitzak, gramatika eta literatur euskalkiak.*

Baditugu aztarnak susmatzeko Larramendi, bi mende beranduago Seber Altubé bezala, ez ote zen gehiago arduratzen gramatikaren erabileraz ezen ez delako hitz bat edo besterenaz; nolani ere ez gutxiago. Sermolari txarrei, esate baterako, aurpegiratzen diena zera da gazteleraz pentsatzea eta gero gazteleraren arauera euskaraz erdipurdika aritzea, euskararen jitea mantendu gabe:

no tienen conocimiento reflejo al carácter y primores particulares del bascuence ni de la gran diferencia de su sintaxis y del romance... El bascuence tiene su construcción pospositiva y con harta gracia y elegancia; y ellos se la dan prepositiva, trastornando el genio de su lengua por seguir la construcción castellana. Lo que en castellano se dice en conjugación absoluta, cien veces se dice con más aire en bascuence en conjugación transitiva; pero casi siempre hablan en la absoluta, por no saber las transitivas y defraudan al bascuence de gracia. Todo ésto lo pudiera aclarar con ejemplos que dejo por evitar prolijidad. (Pról. XXXVI).

Bere jarraitzailerik hoberenek ere ez zioten gramatikari hiztegiari baino garrantzi gutxiago eman; ikus, adisbidez, nola lotzen dituen Ubillosek hitzaurrean, maisuaren oihartzuna ozenki dantzularik bere mintzoan.

Eusqueraz darausquizunean, eusquerazco hitzac ez badarabiltzatzu, zure erausia hitzunea, edo *barbarismoa* dala esango dizue; ta hitz bacoitza, dagocan toquian sartzen ez-padezu, zure hitz-jarioari araututsa, edo *Solecismoa* deituko dioe; Bost onelaco enzuten degu eusquerazco sermoietan! Ala baña, zori gaiztoan dacuscun bezala, euscaldun guichic necatu nai du eusquerazco hitzac billatzen, ta bacoitza bere toquian ipintzen.

Edota gogora goragoko «[el] P. Larramendi, memorable p.^r haber lo invencible vencido» Etxeberri Luzaidekorena^{41 bis}.

Mayansek euskara ikasketa faltaz kirastua eta galdua zegoela bota zuen; Larramendik onartzen du flakatu dela eta ahuldu, alabaina, bere antze eta arima gorderik, ez da galdu:

corromperse una lengua es acabarse su alma y forma, crezca o se disminuya su cuerpo. Mientras dura el arte y la armonía de una lengua que es su alma y forma, sean más o menos las voces que son su cuerpo, no se corrompe la lengua, ni deja de ser la misma. (Pról. CLXIV).

Nolanahi ere den Altuberekin egin gonbaraketa hau (guztiak bezain «herragarri» eta are istilutsuago bi menderen ondoren) badirudi ez zaiola arta gehiegirik eman Larramendi gramatikalaria, nahiz eta bere *El Imposible Vencido. Arte de la Lengua Bascongada* oso ona izan garairako eta are geroago ere:

La Gramática del P. Larramendi es francamente buena, incluso muy buena. No deja de sorprender que la primera Gramática Vasca saliera tan perfecta y completa en lo que cabe. (Villasante HLV 132).

Hor edan zuten eta hori erabili zuten, hain zuzen, mende hartako idazle gehienek eta, zer da —esate baterako— Kardaberatzen *Eusqueraren berri onac* hortik ateratako erretorika llaburra besterik?

Ta lengo aitzakiaric orañ edolaric ezdute ascoc: bada AITA MANUEL LARRAMENDIC, neque gogor, ta estudio, esan albaño andiogoarequin, ecin izango, ta ecin eguin-gozana, bere Artean eguiñik... A. Larramendic Artean, ta Izteguian gucia, edo gueiena bestec ez bezala, Erregla seguruaquin eracustendu... (10-11.or.).

Urrutiago joanik, esango nuke Larramendiren euskal lanak ez direla behar bezala ulertuak izan biak batera, gramatika eta hizte-

---

(41 bis) Kanpotarren artean izan zuen arrakasta ere ez bide zen ahulgoa gramatikagatik hiztegiagatik baino 1854ean atera *Grammaire de la langue Basque, d'après celle du P. Manuel de Larramendi* itzulpenak (gazteleraz 1853 eta 1886an oraindik berrargitaratu zen) adierazi bezala. Azkuek erakutsi zuen («Manuscritos vascos en Inglaterra», Euskera 1928, 222) Urteren Bibliaren kopia batean Artetik hartutako oharrak zirela. Honelako beste datu asko dira barreiatuak, seguruenik, eta interesgarria litzateke guztiak biltzea liburuaren eragina hobeki ezagutzeko.

gia, —eta orain noski *Corografía* eta *Discursoak*— aztertu ez direlako. Biak dira elkarren osagarri, batak bestea eskatzen du helburua —hizkuntza bere osoan agertzea eta kultur lanabes eta bitarteko izan zedin lantzea— beteko bazen; horrela usteko bide zuen Larramendik *Artea* 1729an argitara ateratzean 16 urte beranduago arte ilki ez zen *Trilingüea* agindu zuenean.

Ohargarria da, esate baterako, Irazuaren dotrinak 1739ko 1.ko argitalpenetik 1784kora bitartean pairatzen dituen aldaketak aztertzea. Prestatzen ari naizen argitalpenerako utziaz azterketa xeheagoak, esan dezadan erratak kanpo, *esklabitude*→*mende*, *pekadore*→*pekatari*, *valle*→*leku* eta horrelako besteren bat kenduz gero ere, badirela oraindik aldaketa esanguratsuak: berrikuntzak (*Eutzi*→*utzi*, *belar*→*bekoki*, *ohostu*→*ostu*, *-in*→*-iñ*) eta gehiengoa diren gramatikazkoak (*dana*→*dala*, *eman* *eguiguzu*→*iguzu*, *diuztegun*→*diegun*, *diuzkun*→*dizkigun*...). Esan gabe doa azken hauek eta, oro har, literatur gipuzkeraren eraikuntza azaltzeko *Arteak* duen garrantzia ⁴².

Lardizabalen gramatikak Larramendirenarekin duen zorraz mintzatu da inoiz K. Mitxelena, azkenengoz E.H.U.aren Udako III.ikas-taroko hitzaldian; Lardizabalek ez eze gainerakoek ere bazuten hari zer eskertu. Ezin esanguratsuagoa iruditzen zait alde honetatik —eta ez gutxiago inprenta baimenen aldetik— Iturriagak Iztuetari bidalitako gutun bateko (ik. J. Garmendia, *Obras inéditas de Iztueta*, Bilbao 1968, 186) hurrengo zati hau:

Llevo adelante mi gramática que tendrá por título *Compendio fraseológico de la Gramática del Padre Larramendi* o cosa semejante. De este modo se conseguirá más fácilmente la licencia de imprimirla, y nosotros conseguiremos una equivalencia de la reimpresión del *imposible vencido*.

Ez zait iruditzen inola ere paradoxaren bat edota hitz joko hutsa denik gramatika hau hiztegiaren berme izatera datorrela, haren oinarriak sendotzera eta balorea areagotzera esatea, eta zenbait «kri-tikok», zaharrek esango luketen bezala, hartan ikusi nahi izan duten txantxetako jostailu itxura (800 orri! zenbat urte?) arras suntsitzera eta ezabatzerara.

(42) «El guipuzcoano no parece presentar una personalidad definida y estructurada hasta que Larramendi, tomando como base la variedad de Betterri, lo tipificara en su gramática casi a mediados del siglo XVIII» dio Ibon Sarasolak ASJU XVII (1983) 81.or.

Izan zituen ondorioak gora mintzo dira Ibon Sarasolak duela zenbait urte prestatu zituen euskal literatura zaharraren produkzio kopuruen taulek erakutsi legez.

Lehen taula: kopuru orokorra

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	2	9	38	27	76
G.	-	-	-	8	45	46	96	195
L.	3	11	21	18	36	81	89	259
Z.	-	-	4	6	13	21	13	57
orotara	3	11	25	34	103	186	225	587

Zenbakiak erabat adierazgarriak dira; marka bedi G.k. XVIII. mendearen bigarren partean, Larramendik gramatika eta hiztegia argitaratu ondoren, alegia, ematen duen jauzi nabarmena. Eta jauzi hori are nabarmenago da birrargitalpenak eta itzulpenak albo utziaz geratzen dire:

Bigarren taula (Soilik lehen argitalpenak)

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	2	4	16	4	26
G.	-	-	-	7	23	17	29	76
L.	3	7	9	6	12	13	28	78
Z.	-	-	4	2	4	1	3	14
orotara	3	7	13	17	43	47	64	194

Hirugarren taula (Soilik orijinalak)

	XVIb	XVIIa	XVIIb	XVIIIa	XVIIIb	XIXa	XIXb	orotara
B.	-	-	-	1	1	12	-	14
G.	-	-	-	3	19	9	16	47
L.	1	6	4	1	3	4	15	34
Z.	-	-	2	-	1	1	2	6
orotara	1	6	6	5	24	26	33	101

Gipuzkera 7 liburutik 23ra igotzen da (%328'5eko igoera) berrietan, 3tik 19ra (%633'3) orijinaletan. Gainera hazkunde honen poderioz gipuzkera hegoaldeko literatur *euskalkia* bilakatuko da lapurtera lehenagotik iparraldekoa zen bezala: Mogelek bere lehen obra gipuzkeraz idazten du, bizkaitarrek sermoilarien gipuzkera hobetsi dute XVIIIaren erdialdeaz geroztik (Cf. *Euskeraren Berri Onak*) gutxienez...

Gipuzkeraren literatur euskalki bilakatze hori oso azkarra da: 1745 baino lehen soilik Otxoa (1713) eta Irazustaren (1737) dotrinak ditugu⁴³; 50 urtetan gauzak oso bestela dira. Gainera Larramendiri ez zaio zor soilik hortarako behar zen «masa kritikoa» posibleztatzea baina baita masa horren kalitatea, hizkuntz kalitatea, igotzea, Mogelek (*Peru Abarka* 40-41) eta bestek jada aitortu zutena; gonbara bestela Otxoa eta Ubillos, Irazuzta eta Mendiburu.

Are bigarren mailako idazleengan (Agirre Oikiako, Lariz)^{43 a} ere nabari da bere eragina. Larramendiren hitzberri gutxi erabiliarren eta, beharbada, inoiz beren kasa aritu bestu batzuk sortzen, garbitasun nahia antzeman dakieke nahiz eta behin baino gehiagotan estiloa itsusten duten bikoteetan (*diligencia edo lasterera, gula edo gueieguizalea...* Agirrerenak) gauzatu gura hori.

Bizkaierari, bi mende lehenagoko lekukoak izan arren, mendi erdi gehiago kostako zaio literatur euskalki bilakatzen Mogel eta Añibarroekin^{43 bis}. Eta orduan ere, beren arteko ezberdintasunak gora behera, Larramendiri hurbildik edo urrutitik jarraikiz; gogora bitez bigarrenaren hiztegia eta gramatika Larramendirenei hainbat, edota gehiena, zor diotenak, gogora bedi Axularren bizkaieratzea⁴⁴, gogora bedi Mogelek lehen liburuan Larramendik Mendibururi egin hitzaurrean hizkuntzaz dioena (ik. 10. atala) jartzen duela bere eredutzat, liburua bera gipuzkeraz idazten saiatzeaz gainera, etab., etab.

---

(43) Bere garaian argitaratuez ari naiz, noski. Gainerakoetarako ik. K. Mitxelenaen *Textos Arcaicos Vascos*, Madrid 1964, I. Sarasolaren ASJU XVII (1983)ko lana, FLV XIV (1982)an argitaratu «Misererea», ASJU XVIII-2 (1984)an Ondarrak eman 1741 baino lehenagoko Zegamako dotrina eta IKER-2ko Satrustegiren lana.

(43a) *Christavaren Doctrina* [1759], J. Urkixoren ed. RLPhC 1905-1906 eta *Cristau dotrinaren esplicacioa / Explicación de la doctrina cristiana*², Madrillen 1773. Peñafloidaz ik. ASJU honetako beste lan batetan egin oharrak.

(43 bis) Hemen sakonago aztertzerik ez izan arren esan beharra da badea Bizkaian Larramendiren eraginik 1800 baino lehen Gandara, eta besterengan. Ik. eraskina.

(44) Arazo hauetarako ik. B. Urgellen lana ale honetan.

12. *Bukatzeko.*

Amaitzen. Aurreko orriotan Larramendiren lexikografi lanari lotu zenbait puntu (Larramendiren helburua, hitzberri eta mailebuen gorabehera, apologien zergatia, gramatika eta hiztegiaren osagarritasuna, jarraitzaileak...) ukitu dit, puntu horientzat irakurketa orokor eta —ene ustez— apropos bat aurkezten saiatuaz. Alabaina, esan gabe doa, Larramendiren lexikografi lan eskergak sortzen dituen arazoak larriegiak dira holako saio labur batez arintzeko; aski nuke hemen horren beharra eta hortarako bide zuzen edo erdi-zuzenen bat erakutsi banu. Larramendiren obraren garrantzia goregi jartzeko arrisku gutxi dugu, mende t'erdi batez bera izan bait zen euskal literaturaren eta euskal lexikografiaren bultzagile eta ardatz. Honenbestez, bere ezagutza sakonagoa ezinbestekoa da sail horiek argitzen saiatzen diren filologo eta hizkuntz historialarientzat, horrek suposatzen dituen aurrelan luze eta zehatzekin. Haiei arreta eta azterketa gehiago eskatzen badie, areago bere lan izugarrian euskaldunik zuhur eta suharrenetarikoa agurtuaz, Orixek bezala, Larramendirengandik oraindik ere zerbait ikasten jarrai dezakegula uste dugunoi⁴⁵.

(45) Ez zaizkit guztiz zuzenak iruditzen (ez eta beren egileari ere orain) Claveriaren harako «Burlatzen naiz Garibaiez» en oihartzunak diruditen honako epaiketa gogor hau bezalakoak: «La obra de Larramendi está escrita, salvo algunos breves fragmentos, en castellano. En lugar de predicar con el ejemplo escribiendo en euskera, como correspondía al carácter de su actividad, nos legó una gramática y un diccionario». «El trabajo de escribir en euskera lo realizarían Cardaberaz, Mendiburu y otros seguidores», Sarasola HSLV 55 (eta berdintsu X. Kintana, *Linguística orain arte* 14). Dударik gabe haren hiztegi eta gramatikak askoz mesede gehiago egin zion euskal literaturari ondu zezakeen beste zeinnahi liburuk baino. Mitxelena esan bezala («Mendiburu eta Larramendi» 19) «azpimarkatu behar genuke agian nabari dela erdaraz ugari bezain euskeraz urri mintzatu zen Larramendik ondorio ageria izan baldin bazuen, eta euskerari zegokionez izan ere, erdarazkoak ez direla nahi eta ez kaltegarri euskerazkoentzat. Probetxuzko ere gerta daitezke, agi denean». Cf. orain Añibarrok bere gramatikaz dioena, Villasantek (Euskera XXVIII 404) argitaratu gutun batetan. Bestalde, Larramendiren euskerazko zatiak eta testuak ugarituaz joan dira azken urteotan eta haietako zeinnahi orrik balio du Kardaberatz eta Mendibururen liburuetak askok eta askok baino gehiago, nahiz eta ustezko euskal literaturaren historiaren batetan «su producción en euskera es esporádica, por cuanto se reduce a una carta a Antonio Gandara, un sermón sobre San Agustín, algunas poesías (de poco valor) y alguno que otro escrito breve» esanaz dena kitatu. ASJU-ko ale honetan irakur daiteke bere testu ezezagun bat (Azkoitian 1737an eman sermoi bat) eta dakidanez Telletxeak ere badu oraindik ahalik eta lasterren argitan nahi genukeen beste bat. Gogora bedi, gainera, Fitak bere euskarazko gutunak aipatu zituela (ik. K. Mitxelena, «La correspondencia del P. Larramendi», BAP 1959, 440-442); benaz ote horren eskasa?

13. Bibliografia

Hemen bakarrik bibliografia orokorra aipatzen da; xehetasun gehiago testuan eta oharretan, Jon Bilbaoren *Bibliografian*, Larramendiri buruzko *Mugaren* ale berezian eta *Sobre los Fueros de Guipúzcoa*ri Telletxeak Ci orrian jarri 2. oharrean eman iturrietan.

CASTAÑOS, F. «Apologistas Vascos», Euskera VIII-IX (1963-64), 197-212.

ETXEBERRI, Joannes = Julio de Urquijo, *Obras Vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberri (1712) con una introducción y notas por —*, Paris, Paul Geuthner 1907 (LGEV 1967ko facsimilaren araber aipatua).

H(S)LV = *Historia (Social) de la Literatura Vasca*.

IBAR, *Genio y lengua*, Tolosa 1936.

LAKARRA, Joseba Andoni, «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiako sermoia», ASJU XIX-1 (1985).

LARRAMENDI, Manuel, *De la antigüedad y universalidad del bascuence en España*, Salamanca 1728 (facsimila Ediciones Vascas 1978).

—, *El imposible vencido. Arte de la lengua bascongada*. Salamanca 1729 (facsimila Hordago 1979).

—, *Diccionario Trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia 1745 eta (hitzaurrea) 2.a, 1853.

—, *Corografía de Guipúzcoa*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1969.

—, *Autobiografía y otros escritos*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1973.

—, *Sobre los fueros de Guipúzcoa*, J. Telletxea Idigorasen edizioa, Donostia 1983.

—, *Discurso histórico sobre la antigua Cantabria*, Madrid 1736.

—, *Diccionario Vasco-castellano*, P. Altunaren edizioa, Euskera XII (1967) 139-300; ik. halaber Telletxea.

MILV = Tovar.

MITXELENA, Koldo, *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid 1960.

—, *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo 1970.

—, «La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)», Cuadernos de la Cátedra Feijoo, Oviedo 1959.

—, «Euskal-Iztegigilleak XVII-XVIIIgarren mendeetan», Euskera VI (1961) 7-22.

—, «Mitología e ideología sobre la lengua vasca» (Tovarren erreseina), Muga 10 (1980) 122-128.

—, «Euskara eta euskararekiko ikerlanak (1700-1800)», IX Congreso de Estudios Vascos, Donostia 1984, 237-250.or.

- , «Mendiburu eta Larramendi», *Euskera* XXVIII (1983) 19-23.
- , «Aurkezpena» in Ibon Sarasola, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, I, 11-23.
- ORMAETXEA, Nikolas (= «Orixe»), «Euskal literaturaren atze edo edesti laburra», *Euskal Esnalea* 1927, 148 eta hur.
- , «Larramendiren iztegia», *Euskera* 1930, 252-261.
- , «El Imposible Vencido», *Euskal Esnalea* 1930, 189-193.
- PAGOLA, Inés, «Neologismos en los Juegos Florales», *ASJU* XVIII-1 (1984), 53-160.
- , «Arana eta Azkueren neologismoez», lan argitaragabea (EHU-ko Udako III. Ikastaroan eman hitzaldia).
- SARASOLA, Ibon, *Historia Social de la Literatura Vasca*, Akal, Madrid 1976.
- SEGUROLA, Iñaki, «Etxeberri Luzaideko bikarioaren dotrina argitaragabea», *ASJU* XIX-1 (1985).
- TELLETXEA IDIGORAS, José Ignacio, LEKUONA, Manuel, «Gabon-Kanta de Guernica (1764)», *BAP* 1966, 157-171. Ik. halaber LARRAMENDI.
- TOVAR, Antonio, *Mitología e Ideología sobre la Lengua Vasca*, Madrid 1980.
- URGELL, Blanka, «Larramendiren neologismoez» lan argitaragabea.
- , «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku Liburua*», *ASJU* XIX-1 (1985).
- VILLASANTE, Fr. Luis, *Historia de la Literatura Vasca*, Arantzazu 1979.
- , «El P. Larramendi y su obra lexicográfica», *La Gran Enciclopedia Vasca*, II, 169-174 eta 479-483, Bilbao 1974.
- , «Joanes Etxeberri (1668-1794)», *BAP* IX (1953) 231-243.

14. *Eraskina.*

3. eta 4. ataletan aipatu zenbait arazotarako interesgarriak izan daitezke soilik lan hau burutu ondoren lortu ditudan F. Lázaro Carreter *Las ideas lingüísticas en España durante el siglo XVIII*, anejo XLVIII de la RFE, CSIC Madrid 1949 (2. argit. ed. Crítica Barcelona 1985) eta W. Bahner *La lingüística española del siglo de oro*, ed. Ciencia Nueva, Madrid 1966. Gonbara bitez 40-41. orrietan ezarri dudan Etxeberriren pasarte eta Lázaroren liburuko 125-129. orrietan aztertu morfologiaren eta sintasiaren hitzekiko lehentasunari buruzkoa. Markatzekoa da Etxeberriren testua horko lehendabizikoa (Armestorena) baino 20 bat urte lehenagokoa dela; Lázarok esan bezala, ordea, «El texto de Larramendi y la frase de Armesto, en que se refiere al *distintivo formal de las lenguas*, nos guía a la fuente remota de estas ideas: se trata en su origen, de la distinción que hace la lógica tradicional entre materia y forma en la oración» eta, beraz, lan pixka batekin nahi adina aitzindari eriden bide daitezke; bat esatearren, Bahnerrek aztertzen duen López Madera. Bestalde, honek eta bere jarraitzaileek (eta ez dira nolanhikoak: Gonzalo Correas, Luis de Cueva, Tomás Tamayo de Vargas, Ximénez Patón, Viana, Pellicer y Tovar...) gaztelera latinetik zetorrela nola ukatzen zuten eta hura baino zaharrago egiten (baita 72 haietarikoa ere!) areago gogoratzeko Bahnerren liburuko 6. atalean («La teoría del castellano primitivo») irakur dezanak errazago ulertuko bide ditu euskal apologisten jokaerak eta bekatu arinagotzat duke harako izkribu zahar baten Larramendiren (*Hiztegia LXXIII*) irakurketa Granadan «aurkitutakoez» zerbait dakikeenean. Bada orain J. Godoy Alcántararen *Historia crítica de los falsos cronicones* argitalpen facsimila ere, Madrid 1981 (1.koa 1868). Bahnerren liburuko 111. orriko hurrengo zati honek aski argi egin dezake 20. orrian erakutsi nahi izan dudana apologien beharraz: «Sobre el portugués y el catalán apenas habla Madera. Trata a ambas lenguas como idiomas secundarios, que tenían más o menos la misma estructura gramatical que el castellano, pero con grandes divergencias en el vocabulario. Madera considera que no vale la pena tomarse el trabajo de estudiar una lengua que no pertenece a las 72 lenguas originarias y que debe su existencia a mezclas posteriores»; azpimarra neurea da. Gaiotan ikertzailearen iritziek duten garrantzia ezaguna da eta ia ez da harritzekoa «El padre Larramendi no desmiente la tradición del vasquismo, condenado fatalmente a admitir en su seno las afirmaciones más decoyuntadas» (Lázaro 112) irakurri ondoren «...la teoría de Madera es un capítulo interesante de la his-

toria de la filología española. Junto a la obra de Aldrete, que marcó una época en la historia de la lingüística en la España del siglo XVII, Madera se merece en la historia de la conciencia lingüística española, si no una apreciación positiva, sí por lo menos una mención» irakurtze (Bahner 103).

8. atalean ukitzen diren iparraldeko eta hegoaldeko idazleen arteko harremanei erants bekie orain Mogelek bizkaieratu zuen Lavieuxville-Harosteguyren *Bayonaco diocesaco bigarren catichima* zeinaren argitalpena agindu duen A. L. Villasantek «Euskararen Lekukoak» sailerako; lapurterazko orijinalarena eman berri du sail berean. Seguru nago bizkaieratze horren argitalpenak lagunduko digula alde bateko eta bestekoen arteko loturak argitzen eta horietan Larramendik izan eragina zehazten.

Atal honetan diodanaren alde dator orain dakusadanez J. Urquijo ere bere «De paremiología vasca. Oihenart conoció los «Refranes y Sentencias en vascuence» de 1596» ASJU I (1967) 3-10 artikuluan eta bestetan; ik. hor 4. orrian.

24bis oharraz. Ik. X. Altzibar «Bizenta Antonia Mogelen biziaz zenbait argibide» Euskera XXVII(1982-2 457-494. Lan horretan, 470-474. or., aurki daiteke aipatu testuaren azterketa bat ere.

26. oharraz eta 39. orriaz. Pairatu zuen argitalpen eskasagatik, beharbada, Ulibarriren gutuneria ez da behar adina ezagutu eta aztertua izan interes nabarmena duen arren garaiko literatura eta historiaren hainbat arlo «barnetik» ikusteko. Bere euskaran Larramendiren eragina begibistakoa da hemen exenplurik aurkezten iharduteko; ez dakit, ordea, horren ezaguna diratekeen beste baterako uzten dudan 65. orriko Iztuetaren gutuna eta bere iturria (Larramendik Mendibururi egin Sarrera-gutuna).

43bis oharraz. Ik. orain J. A. Arana Martijaren «Sebastián Antonio de la Gandara Bizkaiko idazlea» Euskera XXIX (1984, 2) 499-510 3 poesi berriekin, gernikarraren euskal obra ezaguna osatuaz, eta gainerakoen argitalpenen aipamenarekin. Larramendiri zuzendu gutuneko «neure mexhu gustizcoa», «Mexhu chito arguiti», etab., aski adierazgarriak dira andoaindarraren arrakastaz. Zorigaitzez XVIII. mendearen 2. zatiko testurik handienak (De la Quadra eta besterenak) argitaratzeke eta aztertzeke dautza.

Azken oharra. Lan hau kaleratzeaz dudanean P. Altunak adiztera ematen dit Azpitarteren hiztegiari buruzko lan batetan aritu dela Larramendiz ere. Badirudi beraz, oraingoan 1.ko atalean aipatu dudan Larramendirenganako meziprezu eta ezaxolak ez duela jagoitik iraungo.

**Nueva inscripción altomedieval vizcaína
(San Martín de Gaztelua, Abadiano)
y revisión del epígrafe de Iauninco
(Andra Mari de Muntzaraz, Abadiano,
Vizcaya).**

Agustin Azkarate Garai-Olaun

NUEVA INSCRIPCION ALTOMEDIEVAL VIZCAINA
(SAN MARTIN DE GAZTELUA, ABADIANO) Y REVI-
SION DEL EPIGRAFE DE IAUNINCO (ANDRA MARI
DE MUNTCHARAZ, ABADIANO, VIZCAYA)

AGUSTIN AZKARATE GARAI-OLAUN
Universidad del País Vasco

Encontrándonos de visita, a finales del año pasado (1984) en la ermita de San Martín de Gaztelua (Abadiano), observamos en la repisa del murete que cierra el pórtico en su lado Este, restos de una inscripción, oculta en su mayor parte por una ligera capa de cemento. A pesar de ello, era evidente su interés por la similitud que ofrecía con otros restos epigráficos conocidos en el Duranguesado y que venimos datando entre los siglos noveno y undécimo ¹.

Solicitados los permisos oportunos ², acudimos de nuevo a San Martín acompañados del párroco de Abadiano Jon Iraeta, para extraer el epígrafe y proceder a su limpieza y posterior estudio.

---

(1) Véase el catálogo que publicamos sobre estos materiales: A. AZKARATE, «*Elementos de arqueología cristiana en la Vizcaya altomedieval*», Sociedad de Estudios Vascos-Eusko Ikaskuntza, Prehistoria-Arqueología, n.º 2 (San Sebastián, 1984), pp. 7-134. Como ocurre, por desgracia, con alguna frecuencia, un traspapeleo involuntario ha sido la causa de que en las páginas 93-96, las referencias que se señalan respecto de los distintos epígrafes no son siempre del todo correctas, dificultando, sin duda, la consulta del interesado en el tema. Este inconveniente, sin embargo, no altera ni perjudica el contenido del trabajo.

(2) Agradecemos a J. M. APELLANIZ sus gestiones en el Obispado de Bilbao y a Jon IRAETA, hombre afable y de grata compañía, sus atenciones con nosotros. Nuestro agradecimiento también a I. BARANDIARAN y L. MICHELENA por sus sugerencias sobre algún punto de este trabajo.

San Martín de Gaztelua

La ermita de San Martín se encuentra situada en la localidad vizcaína de Abadiano, junto a la carretera que desde Matiana conduce a la barriada de Gaztelua, a la altura del caserío Arane. Sus coordenadas geográficas sobre el mapa 1:50.000 del Instituto Geográfico Catastral (n.º 87: Elorrio, 2.ª edición, 1952) son las siguientes: longitud, 1º 05' 45" y latitud, 43º 09' 25". Recientemente ha sido restaurada por los vecinos con más voluntad y buena atención que acierto, desde el punto de vista estético, al menos.

No es ésta la primera vez que San Martín de Gaztelua ofrece noticias de tipo arqueológico. Hübner recogía en sus «Inscriptiones Hispaniae Christianae» la copia de una lápida, actualmente en paradero desconocido, y que existía a fines del siglo pasado en las proximidades de la ermita³.

Ybarra y Bergé hace referencia también, siguiendo el testimonio de D. Benito de Vizcarra y D. Cándido Bengoa, a otros restos arqueológicos. Se trata, por una parte, de unos sepulcros que debieron de existir detrás de la ermita, de unas piedras «con dibujos e inscripciones» procedentes de Gaztelua y San Vicente de Muntxaraz, que habiendo sido trasladadas a Guipúzcoa para la celebración de unas fiestas eúskaras hacia 1897 ó 1898, no fueron posteriormente vueltas a su lugar de origen, y, por fin, de tres o cuatro estelas discoideas y una piedra con inscripción que servía para lavar la ropa junto a un pozo próximo a San Martín⁴.

Nosotros pudimos recoger de Saturnino Bereinkua, de 81 años y vecino del caserío Arane, algunos datos más que vienen a confirmar los anteriores, evidenciando entre todos ellos la importancia de esta ermita en los más remotos siglos del medioevo vizcaíno. Recuerda Saturnino Bereinkua haber extraído hace ya muchos años en el término que denominan Leixarreta y ubicado a unos cien metros al NE de San Martín, abundantes tejas, losas con letras y números romanos (que identificaba, según nos dijo, por ser idénticos a los de su reloj) y tumbas con cadáveres enteros que se deshacían con facilidad al ser movidos. Siempre que se labraba, esta heredad de Leixarreta debió de ofrecer restos materiales como los

---

(3) HÜBNER, I. H. Ch., n.º 515.

(4) J. YBARRA Y BERGE, «Catálogo de monumentos de Vizcaya», Bilbao, 1958, pp. 432-433.

ya descritos. Actualmente es un pequeño prado donde puede observarse todavía, tal y como nos mostró Julia Bereinkua, alguna oquedad que indica la primitiva ubicación de los enterramientos. Parte de las losas procedentes de esta necrópolis fueron utilizados para pavimentar la cocina del caserío Arane. Hoy en día, desgraciadamente, se encuentra todo ello recubierto de material moderno. Como es frecuente en otros muchos lugares con yacimiento arqueológico, San Martín de Gaztelúa tiene también su leyenda de un tesoro que, según se nos dijo, debe de estar escondido en sus proximidades.

ESTUDIO DE LA NUEVA INSCRIPCION

La inscripción que extrajimos del pórtico de San Martín constituye un fragmento de una estela funeraria similar, como dijimos, a las que de vez en cuando vienen apareciendo por tierras del Duranguesado. Creemos, sin embargo, que, en este caso, merece una especial atención por lo que más adelante indicaremos.

a) *Caracteres externos*

Se trata, por tanto, de un fragmento de piedra arenisca —dato éste común a todos los epígrafes de la zona—, de superficie plana⁵ y de forma irregular que mide en su lado mayor 42 cms., con un grosor uniforme de 5 cms. La altura de las letras oscila entre los 3 y los 6 cms. Debido a su carácter fragmentario es imposible aventurar cualquier consideración tipométrica, pudiendo haber pertenecido a una estela bien discoidea, bien prismática o de otro tipo. En lo que conservamos, presenta una inscripción en tres líneas de disposición y ductus descuidados. Como viene siendo habitual en todas las estelas similares de Vizcaya, se prescinde de cualquier signo de interpunción. Los tipos de letra utilizados siguen el mismo estilo de otras estelas ya conocidas, dato éste que les da una gran afinidad y que permite una rápida identificación.

---

(5) El epígrafe fue colocado en el lugar donde lo encontramos, hace un par de años, según nos dijeron los vecinos del caserío Arane. Procedía de un anexo de la ermita que fue derribado y en cuyas paredes debió de estar empotrado. Como consecuencia de estos traslados ha sufrido alguna alteración que no ha afectado, afortunadamente, a su texto.

La C, de tipo semicircular, redondo y semejante a las dos estelas conservadas actualmente en la ermita de Andra Mari de Muncharaz, también en Abadiano.

La D, minúscula y recta, muy frecuente junto a la uncial en la minúscula visigótico-mozárabe no cursivizada; ofrece la particularidad de estar escrita al revés, como volverá a ocurrir en dos ocasiones más en todo el epígrafe.

La E, de procedencia uncial, es de forma semicircular con un trazo en medio. Aparece con frecuencia en otros epígrafes vizcaínos: Andra Mari de Muncharaz (in situ), San Juan de Cengotita (in situ), Echano y Yurreta (Museo Arqueológico, Etnográfico e Histórico Vasco de Bilbao).

En la mayor parte de los epígrafes altomedievales vizcaínos se hace uso de la G de procedencia uncial, compuesta por una C y un trazo que baja de la caja del renglón. Así, por ejemplo, en las dos estelas de Andra Mari de Muncharaz, San Juan de Cengotita, Echano, San Juan de Momoitio (Museo Arqueológico, Etnográfico e Histórico Vasco de Bilbao), San Juan de Momoitio (in situ) y varias procedentes de Izurza (Museo Diocesano de Derio). En este caso pensamos que se ha querido repetir este tipo de letra, pero con la particularidad de haber sido escrita, de nuevo, al revés.

La N aparece con grafía típicamente visigótico-mozárabe, en forma de H con el trazo central inclinado ligeramente hacia la derecha, siendo frecuentísima en los epígrafes de la zona.

La M aparece en una sola ocasión y, de nuevo, invertida en su ejecución. Se trataría de un tipo de grafía de trazos rectos, semejante a una E mayúscula tumbada hacia abajo y que hace acto de presencia en varios de nuestros epígrafes: así, por ejemplo, en Santa Eufemia de Elorrio o en uno de los epígrafes de Izurza (Museo Diocesano de Derio).

b) *Lectura del epígrafe*

La primera línea ofrece, debido a su carácter fragmentario, algunas dificultades de lectura e interpretación. La letra inicial podría pertenecer a una I; luego, casi con seguridad, una N seguida de una U, ésta última con un ápice extraño junto a su base. A continuación ICIU. En la segunda línea se lee con claridad NEEGO y una última letra de tres trazos verticales unidas con un trazo hori-

zontal por su base y que hemos identificado con una M⁶. La tercera y última línea debe leerse INDEINO, con lo que el texto podría quedar así:

INUICIU
NEEGOM
INDEINO

c) *Interpretación del texto*

Para interpretar la inscripción recurriremos a las demás estelas epígrafas de época altomedieval que conocemos de Vizcaya. Es sabido que en estas estelas existe un orden dentro del texto que se repite con notable frecuencia. Primero una fórmula de introducción con algunas pequeñas variantes: «*In Dei nomine*», y luego el nombre del difunto: «*Ego...*». Así, por ejemplo, la estela de Hübner copiada de Gaztelu y actualmente desaparecida: «*In Dei nomine Munio*», la de San Juan de Cengotita (in situ): «*In Dei nomine ego Manuto*», una de Santa Eufemia de Elorrio (in situ): «*In Dei nomine ego Centule*», el conocidísimo epitafio de Arguiñeta (in situ): «*In Dei nomine Momus*», etc. De casi la treintena de estelas funerarias con epígrafe que conocemos actualmente en Vizcaya, 22 repiten el consabido «*In Dei nomine ego*» lo que viene a demostrar que, en un espacio temporal y geográfico determinado, era la fórmula de uso en este tipo de monumentos.

Si volvemos a nuestro epígrafe podremos observar que la última línea se lee fácilmente IN DEI NO(mi), es decir, una vez más la fórmula introductoria habitual, que continuaría al comienzo de la segunda línea NE EGO y la letra inicial del nombre del difunto, M, cuyo nombre quedaría completado en la primera línea: INUICIU. El epígrafe se encuentra, en opinión nuestra, íntegro. Efectivamente, el texto de este grupo de estelas se limita siempre a la fórmula de introducción y al nombre del difunto, aspectos ambos que quedan recogidos en el fragmento de Gaztelua. Esta es la razón por la que la supongamos completa, al menos en lo fundamental.

---

(6) No creemos que, en este caso, se trate de una A derivada de la minúscula visigótica, aunque su semejanza es grande con las dos A que recoge la estela procedente de la ermita de Sta. María de la Asunción de Echano y actualmente en el Museo Arqueológico, Etnográfico e Histórico Vasco de Bilbao. Cfr. A. AZKARATE, «Elementos», cit., p. 54.

La excepcionalidad de este epígrafe respecto de los demás queda evidente al observar que su lectura ha de comenzarse por la línea inferior. Aunque excepcional, no es, de todas maneras, un caso único. De Corain (Asturias) procede una estela, actualmente en el Museo Arqueológico Nacional de Madrid (Inv. n.º 16.512) cuyo «orden de lectura comienza en el último renglón, de abajo arriba, con inversión caprichosa en algunas letras»⁷. Exactamente igual que la estela de San Martín de Gaztelua. Allí, como aquí, ha de leerse de izquierda a derecha y de abajo arriba, y algunas letras, como la A, V, L y R se han escrito invertidas: (*Posuit Sever/a matri suae D/ovidenae an/norum LV ae/ra CCCC/LXXIV*).

LXXIV
 VR CCCC
 NOB VN T V L V E
 OVIDEN A E A N
 A MATRI SVAE D
 POSVIT SEVER

Volviendo a nuestra estela pensamos, respecto al nombre del difunto, que puede interpretarse como MINUICIU, quizá mejor MINUICIU(S), teniendo en cuenta que MINICIUS, MINICIA constituyen antropónimos bastante frecuentes en la Península durante época romana. Dentro del propio País Vasco existen, que nosotros conozcamos, dos casos al menos: un epígrafe procedente de la ermita de Nuestra Señora de Elizmendi (Contrasta, Alava) con un

---

(7) F. MARCO SIMON, «Las estelas decoradas de los conventos caesaraugustano y cluniense», Zaragoza, 1978, pp. 64 y 109. Véase también F. DIEGO SANTOS, «Romanización en Asturias a través de su epigrafía romana», Oviedo, 1963, p. 25; J. GONZALEZ ECHEGARAY, «Los cántabros», Madrid, 1966, p. 300; J. M. IGLESIAS, «Onomástica prerromana en la epigrafía cántabra», Santander, 1974, pp. 74-75; Idem, «Epigrafía cántabra», Santander, 1976, p. 236, estela n.º 72.

Minicius Florus⁸ y otro que existió en Gastiain (Navarra), actualmente desaparecido, que recogía el nombre de Minicia⁹

* * *

El hallazgo de este epígrafe y su posterior estudio nos condujo, de manera espontánea y casi desde el primer momento, a otro epígrafe muy conocido y de cuya interpretación habíamos mantenido siempre cierta reserva, a pesar de aceptarla debido, fundamentalmente, a la calidad científica de quienes la estudiaran¹⁰. Se trata de una de las dos estelas que, provenientes de San Vicente de Muncharaz, se halla actualmente en la ermita de Andra Mari, ambas en Abadiano. Procede, pues, de la misma localidad del epígrafe que hemos estudiado. Su fama se debe a que se ha visto escrito en él «en una época remota, el nombre vasco de Dios», IAUNINCO¹¹, y ha merecido, por tanto, la atención de diversos autores. Se trata de una estela discoidea de arenisca, de 0,56 mts. de alto, 0,31 de diámetro y 0,22 de ancho en el cuello. En su disco lleva una cruz griega marcada muy ligeramente y sobre la que se ha trazado la inscripción que ha sido objeto de distintas interpretaciones.

Hübner la leyó: VICENIM (o VIQUENIM) C(T) ANES TESO IN DEI TRINO¹². Le seguirán Baraibar y Areitio¹³.

Gómez Moreno, sin embargo, ofrecería, posteriormente, una nueva lectura: IAUNINCO (nomi)NE EGO IEINO. Según Gómez Moreno «*Iaun*» = Señor en euskara, unido a «*incone*» equivaldría al «*In Dei nomine*». El «*Ieino*» final sería el nombre del difunto¹⁴.

(8) M. L. ALBERTOS, «*Alava prerromana y romana. Estudio lingüístico*», EAA, IV (1970), p. 148; J. C. ELORZA, «*Ensayo topográfico de epigrafía romana alavesa*», EAA, II (1967), p. 136, fot. 8; Idem, «*Un taller de escultura romana en la divisoria de Alava y Navarra*», Cuadernos de Trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma, VIII, p. 56; Idem, «*Estelas decoradas romanas en la provincia de Alava*», EAA, IV (1970), p. 240.

(9) F. MARCO SIMON, «*Las estelas decoradas...*», cit. p. 194.

(10) El trabajo que publicamos sobre «*Elementos de arqueología cristiana en la Vizcaya altomedieval*», cit., debido, básicamente a su carácter de catálogo, recogía el estado de la cuestión sobre esta estela, haciendo referencia únicamente a las opiniones vertidas sobre la misma.

(11) A. TOVAR, «*El euskera y sus parientes*», Madrid, 1959, pp. 96-99.

(12) HÜBNER, I. H. Ch., n.º 514.

(13) Cfr. AREITIO, «*Apuntes arqueológicos de Vizcaya. Los sepulcros de Arguiñeta*», Bilbao, 1908, p. 56, con el dibujo de la estela realizado por HÜBNER.

(14) M. GOMEZ MORENO, «*De epigrafía vizcaína*», BRAH, 18 (1951), p. 213.

Poco después, J. A. Basanta y A. Tovar publicaban un artículo en torno a la inscripción¹⁵ considerándola «importantísima por ofrecernos, y en época tan remota como el siglo XI o XII, el nombre vasco de Dios». Posteriormente, A. Tovar adelantaría la fecha hasta el siglo X¹⁶.

En 1953, J. Gorostiaga ofrece una nueva y curiosa interpretación: «...creo que la grabación de la fórmula está mal redactada, debiendo ser un comienzo de nombre *Mun* que habiendo sido advertido mal colocado, siguió el cantero con la fórmula *in nomine* en abreviatura, y habiendo colocado el *Dei* debajo, siguió *ego* y acabó con la sílaba final *-no* del nombre mal colocado *Mun-no*. O sea que la inscripción sería así: IN NOMINE DEI EGO MUNIO»¹⁷.

En 1954, I. López Mendizábal aventuraba, en un pequeño trabajo, una nueva interpretación, leyendo *Iaun Inceego* (Señor Eneco) donde Gómez Moreno leía *Iauninco*. Fundamenta su afirmación en documentos del siglo XI (1053 y 1070), en los que el vocablo vasco *Jaun* como equivalente del *senior* latino antecede a los nombres propios¹⁸.

Vemos, pues, que el abanico de interpretaciones es amplio. Aún así, propondremos en este estudio una nueva lectura.

Si comparamos este epígrafe con el de San Martín de Gaztelua, apreciaremos que su estructura interna es idéntica:

San Martín de Gaztelua	Andra Mari de Muncharaz
INUICIU	IAUNINCO
NEEGOM	NEEGO
INDEINO	IEINO

Tal afirmación, a la vista de los dos epígrafes, nos parece evidente, y el que los dos procedan de la misma localidad refuerza, de alguna manera, esta convicción. Si cotejamos, además, otros aspectos, tales como las dimensiones de su campo epigráfico (el espacio ocupado por las dos inscripciones es prácticamente el mis-

(15) J. A. BASANTA, A. TOVAR, «Una antigua inscripción vasca con el nombre de Dios», BRSVAP, VII (1952), pp. 181-183.

(16) A. TOVAR, cit., p. 99.

(17) J. GOROSTIAGA, «El latín de las inscripciones paganas y cristianas de Vizcaya», *Helmantica*, 19 (1953), p. 346.

(18) I. LOPEZ MENDIZABAL, «Los sepulcros y lápidas funerarias de Elorrio y sus alrededores», BRSVAP, 10 (1954), pp. 214-219.

mo) y, fundamentalmente, la gran similitud de sus grafías, terminaremos por pensar que ambos epígrafes pueden proceder, incluso, de una misma mano. El tipo de E, el mismo; el nexa EI, un calco uno de otro; la U redondeada; la N, visigótico-mozárabe, aunque con distinta inclinación en su trazo central; el mismo tamaño de sus grafías, etc. No es difícil imaginar que la contemplación de la estela de San Martín nos recordará inmediatamente la de la ermita de Andra Mari. Las fotografías que hemos obtenido y que presentamos también en este trabajo ilustran visualmente lo antedicho.

Las semejanzas, sin embargo, no se limitarán a los aspectos externos de los epígrafes. Hemos visto ya que su estructura interna es similar. Su lectura, por tanto, o mejor dicho su modo o sistema de lectura, podría serlo también, tal como intentaremos demostrar. En realidad, el argumento a nuestro favor es tan sencillo y a la vez tan contundente que sobran las complicadas interpretaciones que se han intentado para la justa comprensión de la estela de Andra Mari de Muncharaz. Es preciso señalar, no obstante, que no es mérito nuestro sino fruto del azar el haber topado con un paradigma (San Martín de Gaztelua) que muestra ahora como evidente lo que, antes de dar con él, no lo era tanto .

3.ª línea:

San Martín de Gaztelua	Andra Mari de Muncharaz
INDEINO	IEINO

Para la estela de San Martín de Gaztelua IN DEI NO(mi), que continuaría al comienzo de la segunda línea. Es tan clara su similitud con la de Andra Mari que sobra, en realidad, cualquier comentario. IEINO no haría, por tanto, referencia al nombre del difunto —tal como quería Gómez Moreno—, sino a la fórmula introductoria a la que estamos habituados: I(n) (D)EI NO(mi). Sabemos que el sistema más utilizado para la realización del signo abreviativo lo constituye una pequeña raya colocada encima de las letras que constituyen la abreviación. En este caso no existe tal signo, pero tampoco ello es extraño como puede comprobarse en las estelas de San Juan de Cengotita, Nuestra Señora de Andicona de Bériz o Santa María de la Asunción de Echano¹⁹.

2.ª línea:

San Martín de Gaztelua	Andra Mari de Muncharaz
NEEGOM	NEEGO

(19) Cfr. A. AZKARATE, «Elementos...», cit., pp. 52-54.

La semejanza vuelve a ser casi total. En ambos casos los dos primeros signos concluirían la fórmula de introducción (In Dei nomi)NE, seguidos del pronombre personal de primera persona en nominativo. La estela de San Martín ofrece, además, la letra inicial de lo que constituirá el nombre del difunto.

3.ª línea:	San Martín de Gaztelua	Andra Mari de Muncharaz
	INUICIU	IAUNINCO

Tras IN DEI NOMINE EGO aparece siempre el nombre del difunto en todas las estelas que hacen uso de este formulario. En este caso no iba a constituir una excepción, por cuanto que cualquier otra posibilidad carecería, además, de sentido. Ya hemos visto que la estela de San Martín recoge probablemente un antropónimo latino MINUICIUS = MINITIUS y para el caso de Andra Mari habremos de razonar, en buena lógica, del mismo modo. Ahora bien, ¿cómo admitir un antropónimo semejante?

No negamos que *Iauninco* pueda interpretarse en relación con el nombre de Dios en euskara (nuestro propio desconocimiento en temas filológicos nos lo impediría). «En efecto —dirá Tovar— *Iauninco* se descompone de *Jaun-inko* y esta segunda parte está atestiguada en la forma *Inkoa* en labortano de Ainhoa... La forma *Jinko* se encuentra en los dialectos orientales (alto navarro de Baztán, bajo navarro, salacenco y suletino) con valor equivalente a *Jaungoikoa*, lo que hemos de considerar un verdadero arcaísmo»²⁰. Lo que no es tan evidente, sin embargo, es que «la primera línea no pueda leerse de otro modo que *Iauninco*», tal como afirma Tovar²¹. De hecho Hübner, Gorostiaga y López Mendizábal así lo hicieron, aunque con diferente fortuna y acierto.

Una observación atenta y detenida del epígrafe «in situ» invita a las siguientes consideraciones: las dos primeras letras —leídas IA— constituyen, en realidad, tres trazos totalmente independientes, dos con tendencia a la verticalidad y un trazo intermedio, inclinado hacia la derecha, cuyos extremos están, aproximadamente, a la misma distancia (unos 10 mm.) de los que lo acompañan. Con el mismo derecho, pues, podemos unirlo al primero (como lo hiciera Hübner) dando VI, que al segundo (según criterio de Gómez Moreno, Basanta y Tovar) en cuyo caso sería IA. O si no, por la misma razón,

(20) A. TOVAR, cit., p. 97.

(21) Ibidem.

podríamos unirlo a los dos (ya lo hizo Gorostiaga) resultando una N, siendo leído entonces NUNINCO²².

No olvidemos que NUN, NUNIO, NUNNO, NUNNUSO, etc., son nombres muy frecuentes en la onomástica de los primeros siglos medievales (siglos IX al XI), como puede deducirse de un rápido repaso a los Cartularios de Valpuesta, Oña, San Millán de la Cogolla o San Juan de la Peña, todos ellos periféricos al actual territorio vasco. En el documento fundacional de San Agustín de Echebarría (1053) aparecen, como es sabido, nombres como Nunuto Miotaco y su mujer Urraca Vitacoç Nunuso Narriates de Lohinaç, Sancio Nunusoç de Aberanka, Tellu Nunnusoioç de Arratia, etc.²³. Los sufijos -to, -so, -co (Nunuto, Manuto, Nunnuso, Vitaco, Belaco...), tan semejantes de los aquitanos -t(t)o, -x(s)o y -c(c)o, podrían tener, acaso, como señalaba L. Michelena²⁴, valor diminutivo o hipocorístico.

No nos parece descabellado, pues, presuponer en NUNINCO un antropónimo de este estilo, aunque debido a nuestras limitaciones, ya confesadas, en el campo de la filología, prefiramos no aventurar mayores precisiones. Más difícil nos parece, en cambio, seguir manteniendo la lectura de Tovar y Gómez Moreno, con un IEINO poco admisible, desde nuestro punto de vista, como nombre del difunto. De ser correcta nuestra lectura, como creemos, habría que replantear también *todo lo escrito* sobre la estela funeraria de Andra Mari de Abadiano «venerable reliquia, de las más antiguas de la lengua vasca», famosa «por ofrecernos, y en época remota, el nombre vasco de Dios²⁵. No hay tal cosa, sino más bien una inscripción funeraria cuya excepcionalidad radicaría, junto con la de San Martín de Gaztelua, en su sistema de lectura en sentido inverso a lo que es habitual en los modos epigráficos, manteniendo, a pesar de ello, el formulario de uso en otras estelas semejantes procedentes del Duranguesado.

---

(22) A pesar de que desde Gómez Moreno haya sido habitual leer una O al final del primer renglón, lo cierto es que una atenta observación del epígrafe permite albergar muchas dudas sobre su existencia, aunque no nos atrevamos a tomar partido en uno u otro sentido. De no existir una O, no cabe duda de que la lectura de IAUNINCO quedaría aún más descartada y habría que replantear también la lectura del antropónimo que proponemos nosotros.

(23) Cfr. A. E. MAÑARICUA, «San Agustín de Echebarria (Elorrio)», *Scriptorium Victoriense*, 4 (1953), pp. 304-325.

(24) L. MICHELENA, «Textos arcaicos vascos», Madrid, 1964, p. 32.

(25) Véanse, arriba, notas 11 y 15.

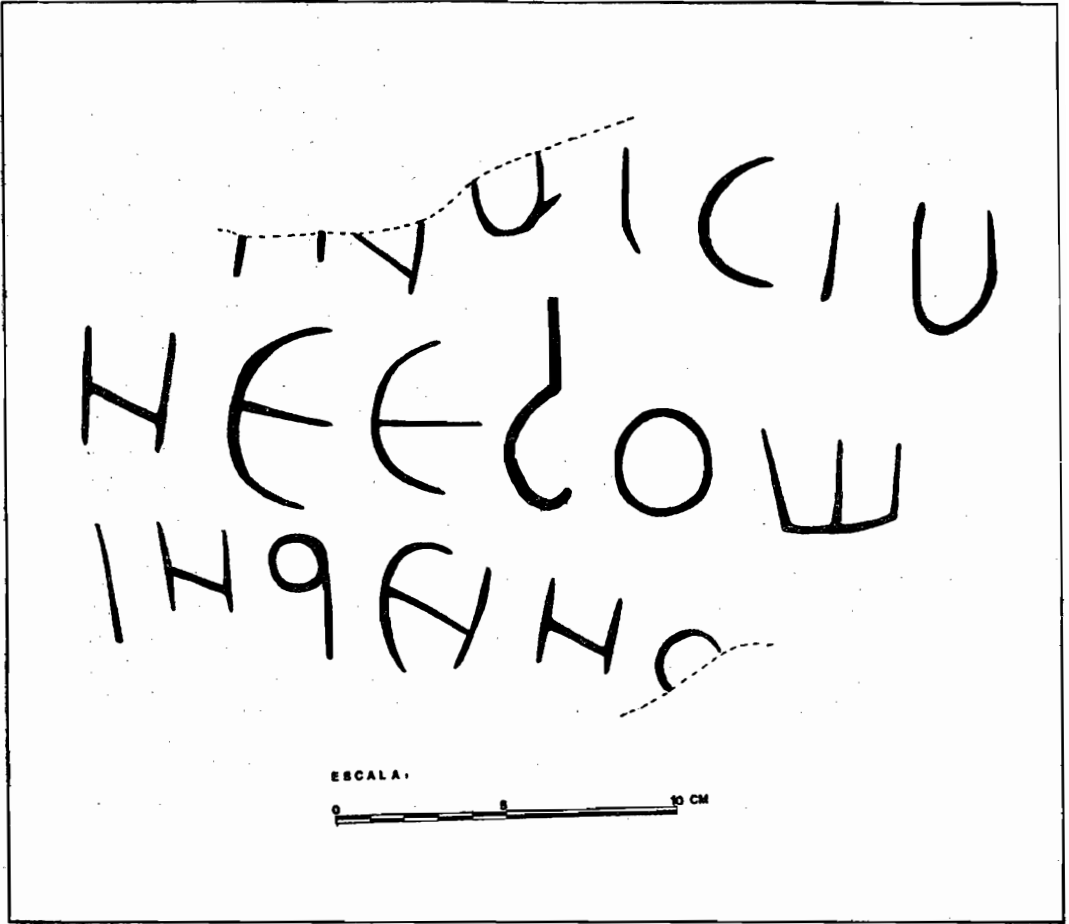

Fig. 1.—San Martín de Gaztelua: La línea discontinua señala la rotura de la estela.

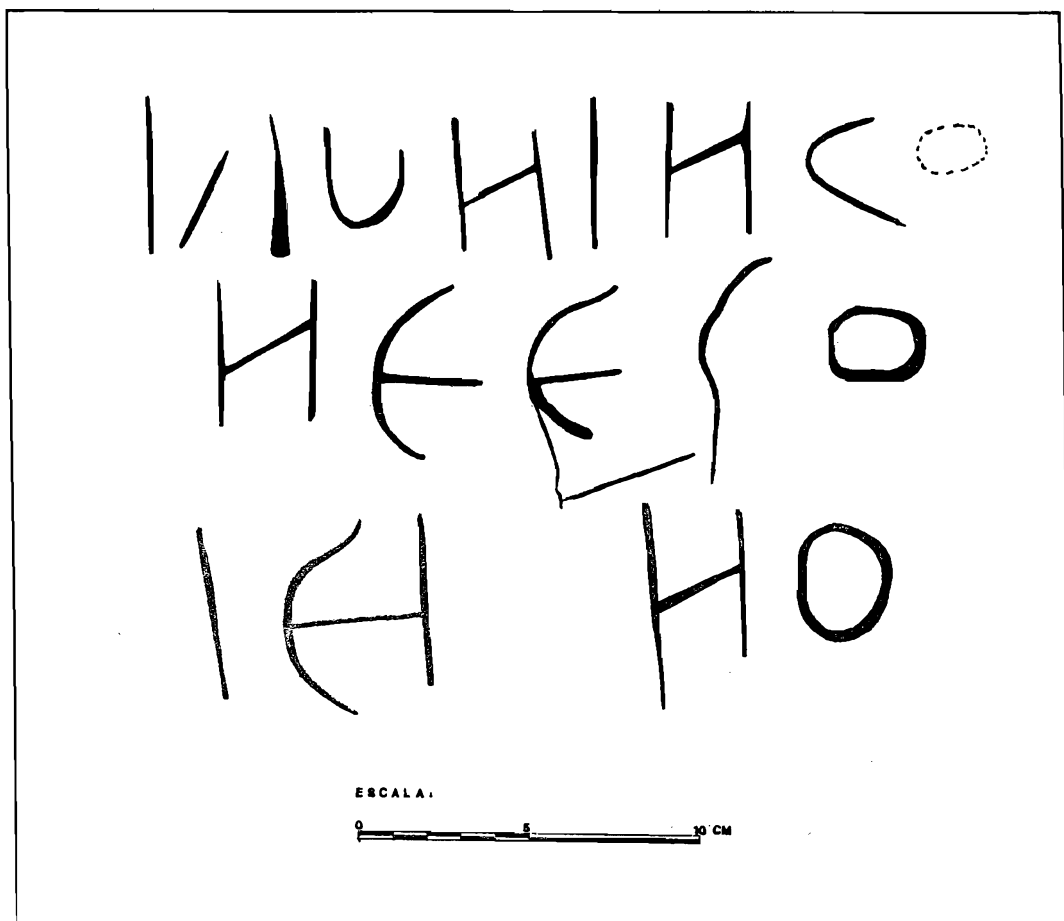

Fig. 2.—**Andra Mari de Muncharaz:** La O de NUNINCO apenas es perceptible actualmente. La E de EGO posee un trazo que baja de la caja del renglón, probablemente porque el epigrafista tratara en un principio de realizar la G muy similar —a continuación— a este primer intento luego transformado en E. Creemos que la G debe de recogerse tal como lo hacemos ahora, y no como otros autores y nosotros mismos, en otra ocasión, lo hemos hecho. El trazo que, desde su base, se orienta hacia la izquierda no pertenece a esta grafía y se hizo, casi con seguridad, para remarcar la cruz que adorna la estela y que es perceptible en la fotografía que ofrecemos.

Fot. 1.—San Martín de Gaztelua (Abadiano, Vizcaya).

Fot. 2.—Andra Mari de Muncharaz (Abadiano, Vizcaya).

**Literatur bizkaieraz:
Añibarroren esku-liburua**

Blanka Urgell

LITERATUR BIZKAIERAZ: AÑIBARROREN ESKU-LIBURUA

BLANKA URGELL

I. LITERATUR BIZKAIERAZ

1. AÑIBARRO ETA LITERATUR BIZKAIERA *

1.1. *Sarrera*

Lizardi edo Mirande batek azken urteotan berezko edo ustekabe-ko arrazoiengatik izan duten arrakastarik izan ez duen arren, ezin dugu esan haatik Añibarro eta bere obra oraíndik —edota, gutxienez, bere oihartzunak irauten duen mementuren batean¹ irakurria, ezagutua eta goraiatua izan ez denik. Horren lekukotasunik behar bagenu aski genuke A. Villasantek bere liburuan ematen digunarekin:

Es el primero y más alto representante de los vascófilos y escritores vascos que produjo el convento franciscano de Zarauz... (HLV 214.or.)².

Laudorio hauen oinarrian, batez ere, Juan Antonio Moglekin literatur bizkaieraren sortzailea izatea dugu³. Dakigunez, jadanik XVI.

(*) Lan hau gure tesinan zehatzago aztertu nahi dugun gaiaren lehen urrats bat da. Eskerrik beroenak zor dizkiogu Ibon Sarasolari eskeinutako material eta ohar baliotsuen gatik eta, batez ere, Joseba Andoni Lakarrari, eguneroko gidari izan bait dugu. Koldo Mitxelena zor diogu lana ohizko arretaz irakurria.

(1) Ikus aurrerago § I.1.5. eta § II.1. Añibarro eta bere *Esku liburuaren* arrakastaz.

(2) Iturrien zehaztasunak bukaerako Bibliografian.

(3) «Añibarro y Moguel, como iniciadores y padres del vizcaíno literario...» (HLV 207).

menderako ditugun arren lehendabiziko bizkaierazko testuak, euskalki honek ez du erdiesten XIX. mendearen hasiera arte dagoenez lapurterak «Sarako eskola»ren bitartez XVII. mendean eta gipuzkerak XVIII. mendearen bigarren zatian lortua zutena, literatur euskalkitzat ezagutua izatea, alegia.

Ordura arte ezagutzen zenak ez zuen izen hori merezi: herri edo bailara jakin eta hertsu baterako ale gutxitako zenbait dotrina⁴ eta eliz liburu, bizitza iluneko⁵ erretra bildumaren bat eta oraindik artxibu eta biblioteketan lo zeutzan poesia batzu, teatro lan eta gramatikaren bat zen guztia⁶.

Literatur euskalkitzat onartua⁷ izan zedin bezanbateko arrakasta bizkaierarentzat XIX. mendearen hasieran emango zen idazle taldeak eskeini zion. Talde hau, zalantzarik gabe, aurreko mendean Larramendiren lanarekin Gipuzkoan agertzen den euskararekiko arduraren Bizkaiko oihartzuna dugu, Mogel eta Añibarro ditugularik mugimendu honen sortzaile eta partaide garrantzitsuenak⁸.

---

(4) Hauetariko hainbat eta hainbat delako herri baten eskariz eta hango beharren gatik sortuak dira usu hortatik kanpora zabaltzen ez zirelarik; baina ez Bizkaian soilik: «Villa Franca Guipuzcoaco onetan euscaraz itzeguiten dan moduan Erri noble onen instanciaz escritivu ceban beraren Vicario, eta Capellan D. Joseph Ochoa de Arinec Pueblo onetaco Aurray iracasteco». Ikus *HLV* 18 ohitura honek *Kempisaren* itzulpenean izan dituen ondorio gaiztoez.

(5) 1596ko *Refranes y Sentencias* buruz ari gara hemen, Garibairen erretrauak ez bait dira oraintsu arte (Urkixok 1919an eta Zubiaur-Arzamendik *ASJU* 1976an) soltean argitaratu; Vinsonen erakutsi zuen bezala 1596koaren ale ezagun bakarra ez zen liburu akabatua (Ikus *Bibliographie* 529.or.) nahiz eta Urkixok eta Mitxelenak (Ikus *ASJU* 1967 eta *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*) erakutsi bezala Oihenartek eta Larramendik forma eta neurri ezberdinean bada ere ezagutu, ez dakigun bideren batez.

(6) «Literatur bizkaiera» delakoa jaio baino askoz ere beranduago aurkituak dira Barrutiaren *Acto para la Nochebuena*, XVII.mendeko zenbait poesia (ikus *TAV* eta I. Sarasolaren «Contribución...»), Mikoletaren *Modo brevea*, *TAV*en bildutako beste zenbait testu, Domingo Egiaren kanta (ikus A. Arejita *Iker Atalak-2* Labayru ikastegia, Bilbo 1983), etab.

(7) Ikus aurrerago § I.1.5. Ezaguna da eta areago aurtengo mendehurrenaren ondoren, Kanpionen gramatikako lau literatur euskalkien artean ere ba datorrela, ezinbestean gainera Bonaparte printzeari hurbildik jarraiki bait zitzaion.

(8) Añibarroren Larramendirekiko zorraz ikus § I.8.2. eta § 2.3. § I.1.3. buruan aipatzen ditugu lehendabiziko Mogelek gipuzkoar maisuarekin ziztuenak. Arlo hau, damurik, ez da orain arte behar bezain bat ikertua izan, gure ustez, berebiziko garrantzia izan arren literatur euskararen historia-rako eta euskal literaturan izan diren korronteen ezagutzarako.

1.2. *Mogel eta Añibarroz*

Talde honen barruan bi joera edo eskola nabari bereizten ditugu: batetik, Mogelen inguruan eraikitzen dena, Markinakoa, eta bestetik, idazle bakar batek —Añibarrok— osatzen duena.

Egun, garai hartan bezalaxe, joera bion artean egiten den bereizkuntza idazkeran oinarrituta dago:

Icusico da ez ditugula bardin erabaguiten berbaac aitatu dodan neure adisquide onec [Añibarrok] eta nic; ta emendi ateraco da cetan daguan bizcaico eusqueriaren desbardintasuna. Ac dino *maitea, neurea, zoroa, gozoa, burua, cristinaua*... nic barriz Marquina inguruan leguez *maitia, neuria, gozua, zorua, buruba, cristinauba*. (*Confesiño ona* 5.or).

Agian loturak bortitzeziak zirelako edo, belaunaldiaren ezaugarriak mugatzera eta bere partaideen arteko ezberdintasunak aztertzera datorren lanik ez izan arren, iruditzen zaigu Villasanterekin bat etorri beharra dagoela esaten duenean ezen ezberdintasun horiek Mogelek aipatzen zituen azpieuskalkietatikoez gainera hauen atzean diren arrazoieta ere bilatu behar direla:

...aunque grandes amigos entre sí, disentían sobre el modo concreto y forma de escribir este dialecto. Moguel ha tomado como base de su vizcaíno el habla de Marquina, incluso con sus fonetismos locales. El P. Añibarro (...) estima que en la lengua escrita no deben tener representación unos fenómenos que son restringidamente locales y particulares. (*HLV* 207.or.).

Hots, beren bestelakotasun ezaguna ez dator —neurririk handienez, bederen— jaioterrietako hizkerarenak esplika dezakeenetik; zerbait sakonago eta ezezagunago dugu izkututzen dena ^{8 bis}.

(8 bis) Ikus 107. oharra, bere herriko berezitasunen ezabatzeaz.

1.3. J. A. Mogel

Añibarroren obrara zehazkiago bihurtzea aurreragorako utziaz, komeni da, labur bada ere, zerbait esan dezagun Mogelenaz, uste bait dugu ezen bata bestearenaren alboan jarriaz argi gehiago egin daitekela bakoitzarenaren etorki eta eboluzioaz.

Ezaguna da J. A. Mogel Larramendi eta honen jarraitzaileen bidez denbora hartako hegoaldeko literatur hizkuntza bilakatutako gipuzkeraz idazten hasten dela: 1800. urtean *Confesio ta Comunioco Sacramentuen gañean Eracasteac* agertzen da. Honen hitzaurrean Moglek Larramendi, Kardaberatz, Mendiburu, Ubillos eta «Labort eusqueraco libruguillac» irakurri dituela dakusagu; bere idazkera —«guiputz eusquera naaste gabea»— zehaztu nahian, aitzindariok ematen dioten eredia arretaz aztertzen du (cf. *zuen/zuten*) liburuaren zabalkunde posibleari begira:

Uste det berriz libru onetaco eusquera izango dala aditua Guiputz gucian, Vizcaico erri ascotan ta Naparroa gueie-nean... (*Confesio*, XIII.or.).

Beraz, geroxeago Bonaparte eta Azkue bezala gipuzkera, erdialdeko euskalkia izaki, nolabait hegoaldeko batutzat proposatzen ari da, zeren eta

...buruz icasten dan doctrina, obe da eracastea bacoitzaren errian itz eguiten dan becela. *Ezdao onen premiariac Sermoi ta bestelaco libruetan*. (*Confesio* XVI.or.).

Confesiño onean ematen dizkigun xehetasunen arabera badirudi hein batean bederen saio honek nolabaiteko arrakasta lortu zuela:

Neure biotzeco pocic andijenagaz icusi dot, celan zabaldu dirian milla bat liburu Naparroa, Guipuzcoa, ta Bizcaijan. Jaquin dot Abade Jaun ascoc iracurten ditubezala Ellessetan, ta nequezale ez guichic euren echeetan. (*Confesiño ona* I.or.).

Haatik, argitalpen honek ustekabeko ondorioak jaso zituen: bizkaiera baztertuta ikusiaz, Bizkaiko apaiz askok beren haserrea adie-

razi zioten idazleari, Mogelek berak dioskunez⁹. Beren kopuru eta nolakoa ezagutzen ez badugu ere, apaiz hauen indarra aski izan zen Mogel, gipuzkera utzirik, bizkaieraz idazten jartzeko. Ez, ordea, bere burua defendatu gabe:

Nic icusi baneu bizcaitarretan eusqueriaren zaletasun qui-putzetan necusana, ez nintzan ain esquer dongacua izango, cein da ichico nituban baruric neure bizcaitarrac. (*Confesiño ona* I.or.).

Bere lehen liburuan agertu zuen gipuzkeraren aldeko jaiera zuritu nahiz edo apaiz txokozaleentzako *captatio* bat egin nahiz ezarria denentz erabakitzen sartu gabe, 1803ko *Confesiño onean* honako bizkaieraren apologia egin beharrean dago:

Gura dabenac sinistu bizcaico eusqueric ez deutsalala ecer zor quiputzenai, iracurri begui (...) Ediroco dau *Escu-Liburu* onetan [Añibarrorean] bizcaico eusqueran ederto adierazo leitecela esan biar dirian gauzaac berba, nequeza-leen aoetan dabilzanacaz.

Peru Abarkaren hitzaurrean¹⁰ ere argiro antzeman daiteke bide aldaketa; gaizkiesaleak isiltzeko bere liburutik kanpo utziko ditu ez bakarrik hitz berriak, baina baita gainerako euskalkietakoak ere. Larramendi eta Añibarrok erakusten duten zabaltasunaren aurrean bere buruari muga hertsu hauek jarriko dizkio; aurrerantzean besteak albo utzirik, bere baitan murgilduaz hazten doa Mogel eta bere jarraitzaileen literatur bizkaiera.

Aldaketa, gainera, azken bururaino eraman zuen: erabiltzen zuen hizkera bizkaiera osoaren edo gehienaren ordezkari, eta beste euskalkietarik ezberdinegia ez izaten Añibarro legez saiatu beharrean, bere herrikoa hartu zuen, gorago esan bezala, hangoaren ezau-garri fonetikoak ere mantenduaz, are inoiz usadio orokorraren kontra zihoazela jakinarren:

Se notará en el lenguaje de este diálogo, continuado en diversas conferencias, que muchas voces termino en *ja* y *ba* contra la costumbre de la mayor parte de los vizcaínos,

(9) Ikus *HLV* 210.or. eta I. Sarasola *HSLV* 61.or. eta 27.oharra.

(10) *Peru Abarka* 9.or.

guipuzcoanos y bascos. Como el Doctor Peru, es de uno de los pueblos en que se conserva este gusto, no debía salir de lo que había aprendido de sus antepasados (...) Tal es la costumbre en Marquina, Lequeitio, Elorrio y sus circunferencias y también en buena parte de Guipúzcoa, que no diste de Vizcaya sino a cuatro ó cinco leguas. Yo he de confesar, que es mas expedito, menos embarazoso y al parecer más arreglado, cuando sin variación alguna, se terminan las voces con sola la adición articular... (*Peru Abarka* 17-19.or.).

Urte batzu beranduago bere itzalpean sortu ziren idazle markinarrak ere Mogelek hartu bideari lotu zitzaizkion, oztopo bat erantsiaz ez soilik euskararen batasunari¹¹ baina baita bizkaierarenari ere¹².

1.4. *Literatur bizkaieraz*

Salapen hau larregia iruditu bide dakioke bati baino gehiagori, batez ere atzera begiraturik aitzinako mendeetako idazle bizkaitarren joera berdintsua izan zela badakusagu; alabaina gogoratu behar da markinarrak eta ez gainerakoak izan zirela literatur bizkaieraren sortzailtzat hartuak.

Literatur euskalki baten sorreraren eta eraikuntzaren prozesu istilutsuan hizkuntz ereduek eta literatur edukinez atetiko fenomenoek duten eragin eta are berebiziko garrantziaz konturatzeko interresgarria izan bide daiteke, *a contrario* baino ez bada ere, durangaldeko idazleen kasua hemen aipatzea. Dakigunez, Astarloa anaiak baino lehen baditugu bertan beste zenbait euskal idazle; Frai Juan de Zumarragaren gutuna (1537) urriegi eta zaharregi bada ere¹³ aitzindaritzat hartzeko, hor ditugu Kapanaga mañariarra (1656), Zubia¹⁴, Arzadun (1731) eta Urkizuren (1737) liburuak.

(11) Cf. Sarasola *HSLV* 61.or.

(12) Literatur gipuzkera lapurtera bezain bateratua ez bada izan, bizkaiera gipuzkeraren mailara ere ez da iritsi segurki (Cf. Sarasola aip. lib. 60.or.). Ikus aurrerago (§ I.1.5.) Azkueren hitzak Añibarrori buruz.

(13) (1537) Azken argitalpena I. Sarasola, «Contribución...»en iruzkinarekin.

(14) 1691ekoa baina soilik Lezamizen 1699ko aipamenaren bitartez eza-gutua; ikus Sarasolaren aip. lan. 146.or.

Zer dela eta, bada, ez dugu hitzegiten «Durangoko eskola»z, edota zergatik ez zen Durango aldeko hizkera literatur bizkaieraren oinarritzat hartu?

Erantzuna ezin da izan bakarra, soilik haien euskara kaxkar eta landugabeak eman diezaigukena, adibidez. Horrekin batera edo horren aurretik ditugu edizio, ale kopuru edo zabalkundearena bezalakoak. Dakigunez, soilik Arzadunen dotrinak izan zuen benetazko bizitza luzea testu bezala¹⁵; besteak ez ziren berriz argitaratu eta —orain arte ditugun datuetarik— badirudi gainera Durangotik hurbil zabalduak ale gutxi batzutako tirada baino ez zutela izan¹⁶. Bestalde, Ripalda edo Astetearen itzulpen labur eta hertsia batzuek, beregainki zabarkeriaz eta erdarakadaz beterik zirenean, ezin lor zezaketen beren hizkerarentzat inongo ospe ez ezagutzarik¹⁷.

XIX. mendearen hasieran, oraingoz ezin azter genitzakeen arrazoiengatik, bizkaierazko literaturaren beharra agertzen da, ez bakarrik idazleen artean —Añibarro kasurako— Larramendiren eraginez, baizik eta gizarteko premia bezala ere; azken hau Mogelen gipuzkerazko liburuak jasotako kontrakar gogorrean ageri izan zen eta, lehen aipatu Mogel beraren hitzetan («...bizcaico eusqueriac ez deusala ecer zor quiputzenai...») nabaritzen den legez, Guipuzkoaren parean jartzeko gogoaren ondorioa genuen.

Egia esan, premia hori itxurako baino ez zela dirudi: idazlanen kopuruaren arabera erantzuna ugaria, eta are goi mailakoa kasu batzuetan bazen ere, agertu ziren idazleak oso gutxi izan ziren eta haien saioa beraiekin hil zen 1850 inguruan¹⁸, liburu asko argitaratu gabe geldituaz.

---

(15) Hemen ezin eman ditzakegun xehetasunetarako ikus Jon Bilbao eta Vinsonen liburuak.

(16) Tabirako Birjinari zuzendutako Urkizuren liburua Durangon saldu zen 88. orrian dioen bezala; Kapanagaren liburuaren ale ezagun bakarrak ere Durango aldean aurkituak dira. Arzadunen dotrina zabaldu bazen lurralde handiagoetara ez zen izan Gasteizko 1.ko edizioan baizik eta Iruñeko 1758ko 2. «zuzenduan» (ikus *Euskal Thesauruserako XVI-XVIII* eta 49. oharra).

(17) Ez eta azken finean beharrezko zen «masa kritikoa» ere. Oso adierazgarriak dira alde honetatik I. Sarasolak bere *HSLV*ko eranskinean («Sobre la producción editorial vasca en el período antiguo (1545-1879)» 177 eta hur.) ematen dituen datuak.

(18) Zehatzago, agian, 1845ean agertzen den J. J. Mogelen *Baserritar nequezaleentzako escoliaren* 2. edizioarekin. Testuko ahapaldiak segurki ez du inor asebeteko. Noizbait hor esandakoa zehaztu beharra izango da; alabaina ez da hori oraingo gure lan honen ardatza eta, bestalde, ez da gehiegi aurreratu alde honetatik ezagutzen dugun bibliografian.

1.5. *Literatur bizkaieraren konsagrazioa*

Hala ere, Bonaparterekin erdietsi zuten gerorako erabakitzailea izango zen ezagutza. Bere ardura nagusia euskalkien arteko mugak zehaztea izan arren, lehenengo mementutik (1861etik) oinarrizko bereizkuntza bat markatu nahi izan zuen: literatur euskalkiak (B, G, L, Z) alde batetik eta euskalki ez literarioak (GN, BN) bestetik. Sailkapen hau, berak dioskunez, liburuak —eta ez literatura *sensu stricto*— izatean oinarritzen zen¹⁹. Besteak beste, bizkaieraren kasuan, markinar batzuk (J. A. Mogel eta Prai Bartolome batez ere) oso idazle onak zirela aitortu behar bada ere, badirudi Bonaparterengan garrantzi gehiago izan zutela idazlanen ugaritasunak eta zabalkundeak²⁰, durangarrek peitu zituztenak, hain zuzen. Hortaz gainera, idazkera batasun hertsia literatur bizkaiera (ekialdekoa) eta erdialdeko bizkaiera (ez literarioa) *bi euskalki bailira* bereizteraino iritsi zen memento batean (1862-II-19an)²¹, eta geroago erabateko eritzi hau aldatu arren, Bonaparteren *auctoritasak* literatur bizkaieraren nortasuna eta garrantzia sendo bermatu zuen²².

Hori aski ez bazuen, bere alde etorri zen XIX. mendearen bukearran gertatu eta, kultur arlo gehienetan bezala, euskal literaturan —bere ezagutza, balorapen eta helburuetan— ere berebiziko eragina izan zuen abertzaletasunaren jaiotza.

Hasiera batean, bizkaierara mugatu zen berpizkunde honek izan zuen aurreko literatur tradizioaren beharra mende hasierako idazlanekin asetu zen; haien hiztegi axolakabea zela medio *de facto* baztertuak izan arren²³, iturburu eta etorki bezala birbaloratu ziren (batez ere Mogel) bizkaieraren eredu gertatuaz eta honi beren idazkera fonetista ezarriaz.

---

(19) Ikus ahapaldi guzti honetaz P. de Yrizar, «Los dialectos y variedades del vascuence» in *Contribución I* ia *passim*.

(20) Ezaguna da Mogel hil eta ia 80 urte beranduago baino argitaratua izan ez arren *Peru Abarka* honen hainbat kopia eskuizkribatu zabaldu zirela Euskal Herrian zehar.

(21) Cf. Yrizar aip. lana.

(22) Ikus 7. oharra.

(23) Ikus Villasante *HLV* 236.or. eta I. Sarasola *HSLV* 77-78.or. Lekuko ezagun bat aipatzearren ikus Sabino Aranaren «Análisis filológico de un sermón euskérico escrito en 1792 por D. Juan Antonio de Moguel Cura Párroco de Marrkina e inédito hasta la fecha». Bilbo 1894; *OCI* 211-229.or. Sendoa, Donostia 1980.

Mugimendu honen parean Euskaltzaindiaren inguruan beste talde berri bat agertzen da. Hasiera batean honen trinko ez ba zen ere, literaturgile gutxiago baina ikerlari hobeak izanik, euskal kultur hizkuntzaren ikuspegi berri baterako oinarri teoriko irmeak ezartzen saiatu zen. Taldearen buruzagiak, Azkuek, liburu klasikoen (*Esku liburua*, *Lora Sorta Espirituala*, *Peru Abarka*) argitaratzaile bezala ezezik beste idazlanetan agertzen ez diren hitz jator asko biltzeko XIX. mendearen hasierako Bizkaiko liburuen balio paregabea argiro frogatzen duen hiztegiaren egilea izanik²⁴, dagokigun gaian parte garrantzitsua hartu zuen.

Bestalde, dakigunez, —eta hainbat sabindarren kontra— Azkue Añibarroengandik hurbilago egon zen Mogelengandik baino berak aitortu legez:

...nuestro simpático y digno de ser imitado escritor bizkaino Añibarro. Si todos le hubiéramos seguido en su manera de escribir, muy otro sería el estado de nuestra literatura, especialmente en lo que concierne al dialecto bizkaino²⁵.

Guztiak bat etorri arren XIX. mendearen hasierako idazleak literatur bizkaieraren sortzailatzat jotzean asmo eta xede ezberdinak zituzten bada, Azkuek eta besteek eta, Mogel eta Añibarrok etorkian zituzten ezberdintasunak areagotuaz joan ziren beren ehun urte beranduagoko jarraitzaileengan.

2. AÑIBARRO ETA LARRAMENDI

2.1. *Sarrera*

Aurreko gogoeta xume hauen ondoren bihur gaitezen orain Añibarroengana lanaren hasieran aipatu idazkera ezberdintasunen azpian dautzan diferentzia sakon hauei (literatur euskararen eraikuntzarako eredu eta funtzioazkoei) so egiteko; ondo dakigu orain arte

(24) Eta hiztegi horrek izan zuen eragina gatik, hain zuzen.

(25) Azkue, «Curiosidades...» 143.or.

azaldu arazoak hein handi batean gure oraingo lanaren mugetatik eta are ahalbideetatik at daudela, bakarrik oinarrizko lanak —edizio kritikoak eta idazle hauen ezaugarriak azter ditzaten lanak— izan ezkerio lortuko bait ditugu ondorio eta azalpen argigarriak. Horregatik hain zuzen, hasierako joera baten ordezkari bakarra den Añibarroren idazlanetara mugatuko gara, jaso zituen eraginak, asmoak, eta hitz batean, bere literatur hizkuntzaren bideak zeintzuk izan ziren zehaztatzen saiatuaz.

Jakina denez, Añibarroren idazlan gehienak —garrantzitsuenak, agian— hil ostean argitaratu gabe gelditu ziren²⁶, nahiz eta bere asmoa argitaratzea zela begibistakoa izan²⁷. Handik hona, eta aurrerago ukituko dugun *Esku liburuaren* aparteko kasutik at, soilik azken urteotan kaleratu dira haietariko zenbait, A. Villasante-ren lanari esker²⁸.

Egoera honetan, zein izan zitekeen bere eragina ondorengo idazleengan eta ikertzaileengan? Orobat, zein izan zen merezi zien balorapena? Hasteko, bistan denez, egiatan merezi zezakeen baino txikiagoa, eta horren arabera baztertuxe edo ahaztuxe izan dugula esan dezakegu. Dena dela, hiztegegintzaren eremuan bereziki, nolabaiteko eragin bat izan zuen: VB eta Otxandioko eskuizkribuaren arteko lotura ukaezinak²⁹ edota geroxeago Azkueren hiztegian itu-

---

(26) Honen arrazoi zenbait azaldu ditu jadanik Villasantek «Aita Añibarro eta bere euskal iztegia»n, *Aranzazu* 43 (1963), 150-152.or.

(27) «A poco que se manejen los manuscritos autógrafos de las obras inéditas del P. Añibarro, pronto se echa de ver que éstos han sido trabajados con sumo cariño y cuidado y se hallan ultimados para la imprenta» (*HLV* 218.or.). Añibarroren lekukotasunak ere ugariak dira: «*Se está para imprimir* [1801] un nuevo arte con las Conjugaciones Bizcaynas y Guipuzcoanes (sic)» (Ikus Villasante, «En torno a una carta...», 404.or.) eta «Quiera Dios que se proporcione algún medio para que [VB] se dee a la prensa» (*GB* 14.or.).

(28) Ikus Bibliografia; *Gero* bizkaieratuaren zati bat agertu zen jadanik *RIEV* 1923, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31 eta 33an. Entzun dugunez A. Arejita ere ari da *Misionari Euscaldunaren* argitalpena prestatzen.

(29) «Me parece altamente probable que este ms. [Otxandiokoa] y el del Padre Añibarro que acaba de ver la luz guarden estrecha relación entre sí, El ms. desde luego ha tomado mucho de Añibarro y con mención expresa de su nombre, por lo que sólo queda por averiguar si las *Voces Bascongadas* dependen a su vez de aquél» (K. Mitxelenak Villasanteren *VBen* edizioari egin erreseina, 106.or., azken hori ere aztertuz).

rri garrantzitsuenetarikotzat, lehen esan bezala, erabilia izateak³⁰, kasurako, horrela adierazten digute.

Orain arte izan duen arrakasta, beraz, urria bada ere, bere xede eta jokabidea aztertzean, goi mailako euskaltzale bat idoroko dugulakoan gaude. Horretarako —behin eta berriz aldarrikatzen dugu— bere idazlanen argitalpen egokiak kaleratzen eta haietan oinarrituriko lanak prestatzen hasi beharra dago.

Añibarroren jokabidearen behin behineko aitzin-gibelen ebaluaketara igaro baino lehen, eta berarekin sailkatu ohi diren idazleekiko harremanen arazoak agertu ezker, jokabide hori sostengatzen duten eraginak eta jarraitzen duen eredia zeintzu diren aztertzeari guztiz beharrezko deritzogu.

Zerk erakarri du besteengandiko bide hain aparteko hau hartzera? Lehendabizikoz, Gipuzkoan —eta ez Bizkaian— luzaro bizi zela³¹ kontutan hartzea, Villasantek markatu bezala, erabat adierazgarri iruditzen zaigu Mogeli gertatu zitzaiona jadanik ikusi ondoren³². Añibarro, markinarraren kontra, ez dago «zenbait apaiz» bizkaitarren eritzien (edo aginduen) pean eta, ikuspuntu honetatik, bere bidea hautatzeko askeagoa da. Bestalde, misio lanetan Bizkaian, Gipuzkoan eta Nafarroan ibili beharra izan zuen, horrela bizkaieratik kanpoko euskalkiak ezagutzeko eta ikasteko aukera izanaz; VBek suposatzen duen lekukotasun nabarmenez gainera, hor da Geroren itzulpenaren hasieran jarri zuena:

Eusqueran eguin dot aleguiña, Bizcaycoari jarraitzeo;
baña celan Colegio onetacoac ain laster gabiltzan Bizcayan cein Guipuzcoan, Araban, ta Nafarroco verba, eguicu-

(30) Asko dira soilik Añibarroren lekukotasuna duten hitzak hiztegi honetan: *adiñondo*, *adiuntza*, *agermen*, *agindupeko*, *aidur*, *amaxe...*, gutxi batzu aipatzearren; beste askotan hitzaren azalpenerako ELko adibideak hautatu zituen Azkuek. Aitzitik, badirudi baiezta daitekela Azkuek ez zuela *Esku liburua* honen lehendabiziko edizioa ezagutu, bere hiztegian ez bait dira agertzen EL Ieko hainbat hitz, hain zuzen ere EL Jetik berak erabili EL 3era desagertu zirenak (*aurretu*, *aterazo*, *aserrakuntza*, *bidezear*, *biotz-damu*, *burupetu*, *eztibia*, etab.). Halaber, esate baterako, uste dugu Villasantek *j* → *y* aldaketaren kronologia erakitzeke ez zuela izan ziotuen bezainbat zalantza izango baldin eta bere eskuetan izan balu erabili ez bide duen EL 2ren aleren bat (Ikus § 4.1.1.4. eta HLV 219.or.).

(31) Arantzazun igarotako zenbait urteren ondoren 1790tik bere heriotzeraino (1830) denbora hartako euskararen «sancta sanctorum» zen Zarausko Kolejioan bizi zen.

(32) Cf. § I.1.3. burua.

ne ta itzcuntzetan, utsen batzuc idoroco dozuz, ta orduan ito eguizuz issilic; ta irunsi epetasunaz ceure artean, oñon baga. (Hitzaurrea, 298.or.).

Duda gabe, beste euskalkien ezagutzak hitz berriez bere hiztegia aberasteaz gain, halako ikuspegi zabalago bat ere eman zion hizkuntza kontuetan³³.

2.2. *Larramendiren eredia*

Hau guztiau abiapuntutzat harturik, oraindik arazo nagusia, hots, jarraitu duen ereduarena, aurkitu beharrean gaude. Idazle belaunaldi guzti honen aitzindari eta bultzatzailea —eta azken finean hegoaldeko euskal literaturaren eragilea— Larramendi izan zela jadanik esana dugu. Zilegi da beraz, lehendabizikorik Añibarroren lanaren sustraia hontan bilatzen saiatzea.

Bere denboretako hainbeste idazle bezala, Larramendik hortaturik hasten da idazten, eta haren obrei buruzko aipamenak Añibarroren liburu gehienetan aurkituko ahal ditugu.

Uno de los grandes méritos de Larramendi, mérito innegable y no siempre reconocido, es que fue el gran impulsor, el despertador de vocaciones en orden a la lengua, tanto en cuanto a su cultivo literario como en cuanto a su conocimiento científico³⁴.

Aurrerago ikusiko den bezala, maisuaren antzo, Añibarrorengan ere batera aurki daitezke bi alde hauek: idazlea eta euskalaria. Hemendik beraz, bion arteko erlazio usu suposatu ohi baino handiagoa, eta agian «larramenditartzat» jo ohi diren hainbat idazlerena baino are sakonagoa³⁵. Haatik, Larramendiren eragina ez da bestearen bultzatzaile huts izatera mugatuko: Añibarroren lanetan ere haren ereduaren eta eragin zehatzaren aztarnak nonnahi aurki daitezke.

(33) Cf. «El P. Añibarro, como vizcaíno, cultiva su dialecto particular, pero se ve que tiene un conocimiento profundo del euskera en todos sus dialectos. No faltan trabajos suyos en guipuzcoano y navarro» *HLV* 218.or.

(34) Mitxelenaren aip. *VBen* edizioaren erreseina 106.or.

(35) Hemendik aurrerakoan J. A. Lakarraren «Larramendiren lexikografiaz» erabiltzen dugu.

2.2.1. Gramatika

Bere *G(ramatica) B(ascongada)* azken finean ez da gipuzkoar maisuarenaren gehitze eta luzatze bat baino, eta haren zordun da hein handi batean. Hain zuzen ere, GBren ezaugarririk garrantzitsuena eta gehien garatzen dena aditz jokoa da: nafarrera, gipuzkera eta bizkaierazko aditz forma guztiak eskeintzen saiatzen da, uste bait zuen euskaraz jabetzeko ikasgairik beharrezkoena hori zela:

Hasta mui tarde no he conocido quan necesario es el estudio de las Conjugaciones, para hablar corriente nuestro idioma. Como se estudiaran si no las hai ni en Bizcaya, ni en Navarra? Assi pues manos a obra tan santa, tan util, y necesaria: todo hombre nacio para servir a su Patria ³⁶.

2.2.2. Hiztegia

Nahiz eta maizegi Larramendiren hiztegia ia txantxetan (*pour épater*) egindakoa dela pentsatu ³⁷, argi dago haren atzean —lehenago Etxeberri Sarakoarenean bezala— kultur proiektu bat zegoela. Proiektu honen barnean bilatu behar da hitz berrien problemaren etorkia. Jarri ezkerre aurrez aurre VB eta Larramendiren *Diccionario Trilingüea*, bistan dago lehendabizikoa bestearen zordun agertzen dela hein handi batean; zor hori batez ere asmatutako hitzetan ematen da (*escugueicoa* «licencioso», *izarjaquiña* «astrólogo», *izarjaquindea* «astrología», *surrautsa* «tabaco», *Jangoico-jaquindearra*, *Jangoico-jaquindecoa* «teologal», *Jangoico-jaquindea* «Teología», *utziquidatu* «conceder», *ustequida* «confianza» (Lar: *ustaquida*) *ustequidatu* «confiar» (Lar: *ustaquidatu*), *ontzaquidatu* «confirmar», *lagunquidatu* «coadjuvar», *oroiquida* «conmemoración», *antz irudi* «parábola», *irudintza* «parábola», *aitaegoquia* «paternidad» (Lar: *aitagoquia*), *oinsarizaina* «peagero» (Lar: *oinsarizaya*), *oinsaria* «peagero», *betiraunquia* «perenne», *betiraundea* «perennidad, eternidad», *bostlibru* «pentateuco» (Lar: *bostliburu*), *jaquindea* «pericia», *andizagarria* «ponderable», *andizcaria* «ponderador», *lenendaria* «predecesor», *antustea* «presunción», *berrogeiquia* «quarentena», *sus-*

(36) Ikus Villasanteren «En torno a una carta...», 404.or.

(37) Cf. Villasante *HLV* 296.or.

traiqui, erraiqui «radical», *berterosi* «redimir», *donedea* «religión, virtud moral», *donguedea* «religión, falsa superstición», etab. etab.), baina ez hauetan bakarrik. Hala ere, Añibarrok hitz asko bildu zuen bere bidaietan Euskalerrian zehar eta, aberastasun horrek eragingo du geroko hiztegitantz iturritzat erabilia izatea³⁸. Aberastasunari gainera, zehaztasuna lotzen zitzaion, hiztegitzarako interes honetan, Larramendik ez bezala hitzen etorkia, euskalkia bederen, markatzen bait du:

Con todo, a causa de su preocupación por la extensión de los términos, por lo que había de diferencial en el léxico, Añibarro resulta un claro precedente de Azkue, de la dialectología y de la geografía lingüística moderna³⁹.

Gure oraingo helburua ez izan arren hiztegi honen azterketa, konpli da haren etorki eta zergatiaz zerbait esan dezagun, uste bait dugu zertzeladak beharrezko direla Añibarroren obra hobeto ulertzeko. Inoiz pentsatu izan da Añibarrok Mogelek bere heriotzan egin gabe utzi zuen lana burutu zuela. Haatik, kontraesan argi bat dago eritzi honetan, jadanik Villasantek agertu bezala:

Esta idea de componer un diccionario de voces vascas diferenciales, que no pudo ser realizada por Moguel, la recogió su amigo y la llevó a efecto, como vemos, si bien su obra no sirve precisamente «para que se comprendan los libros» escritos en vasco, pues para ello el diccionario debería haber sido vasco-castellano y no castellano-vasco, como en realidad es éste. (VB 6.or.).

Mogelek hiztegi bat egiteko asmoa izatea daitekeena den arren, ez da pentsatzekoa, ordea, Añibarroren hau dugula haren asmoen gauzatzea; Añibarrok egin duen hiztegia ez da euskalki ezberdinetako hitzak biltzen dituen hiztegi arrunta. Berea —eta honekin kultur proiektuaren problemara bihurtzen gara— *hiztegi berezi* bat da.

El tipo de lengua al que Añibarro vierte las voces castellanas es un lenguaje que hoy llamaríamos literario, es decir, el lenguaje escrito y el lenguaje de la predicación,

(38) Ikus 30.oharra eta testua.

(39) Mitxelena ibidem.

y el hecho de que la finalidad última fuera de orden religioso en nada empece esto ⁴⁰.

VB, beraz, eremu zehatz bati egokiriko *Diccionario Trilingüea* zen hiztegi orokorraren lehendabiziko —eta, zoritxarrez, azken— emaitza dugu:

No es diccionario completo; pero si suficiente para el que tiene que ocuparse en Pulpito y Confesonario. (VB 21.or.).

2.2.3. Axularrez

Añibarroren obrarik ezagunenak gaztelerako liburuen itzulpenak eta birmoldaketak dira ⁴¹; behin bakarrik, aldiz, itzultzen du euskal jatorrizko liburu bat: Axularren *Gero*. Zenbait euskal idazleren arteko nolabaiteko hartuemanak berriz ere ⁴² agerian jartzen dituen datu honek gure arreta merezi du: *Gero* itzultzeko asmoa nondik etorri zitzaion eta zertarako? Burutapen honen iturburua, ezinbestean eta berak aitortzen duen legez, Larramendi da:

Iracurle Bizcaytarra, Ona emen ceure escuetan, ta ceure eusqueran Axularren libru famaduna. Euscaldunen Ciceronen icenaz icentaturic eta aitaturic ibilli da beti Axular; bada Aita Larramendi euscaldun guztien Maissuac diñolez «bere eusquera da ederra, nastubaguea, uts-garbia ta ugaria (...)». Beragaitic diño, euscaldun guztien escuetan ibilli bear leuquela libru onec. (*Gero* 297-8 or.).

Gero bizkaieraz jartzean dagoeneko Axularren liburuak zuen ospe eta arrakasta adierazteaz gain, Añibarro Sarako erretoreak

(40) Mitxelena ibidem.

(41) Cf. «que no se explica, como se debiera, la Doctrina Cristiana; que no hay libros, que sirvan para estos importantes ministerios; que nadie se atreve à traducirlos de otra lengua» (IVko hitzaurrean).

(42) Hegoalde eta Iparraldeko zenbait idazleren arteko hartuemanaz ikus J. A. Lakarraren aip. lana oso ondorio interesgarriekin. Beste maila batean ikus *Anuario* honetako I. Segurrolaren lana.

hura idaztean zituen asmoekin bat agertzen zaigu agerriki hitzaurrean:

Librucho au atera zan, ez bacarric Arimén oneraco, baita apaindu, aci, gorde-eraguin, edertu, ta zabaltzeco eusque-rea; ta laguntzeco Euscaldun Icasle barriai. (*Gero* 299.or.).

Añibarro, sermolariek herriarengan zuten kultur eragina eza-gutuaz eta —Larramendi eta Mogel bezala⁴³— euskaraz mintzatzeko zuten eragozpenez kezkaturik, helburu honi lotzen zaio:

La causa por que hai tanta omisión en explicar la Doctrina, y en echar exortos a los feligreses, en mucha parte consiste, en no poder explicarse, y explanar sus producciones mentales⁴⁴.

beharrezkoak ziren tresnak eskuratuaz:

También tengo traducido al dialecto Bizcayno el famoso libro de *Gueroco Guero* de Axular, Cicerón bascongado, y de quien hace particular elogio el P. Larramendi. *Con este Arte, Diccionario y Axular tenía uno quanto necesita para hacerse un excelente bascongado.* (*GB* 14.or.).

Aipa dezagun bidenabar, dakigunez, inork oraindik markatu ez duen xehetasun bat, hots, Añibarroren hainbat idazlanetan agertzen dela *Geroren* aztarna: alde batetik, Axularren liburua gogora ekartzen diguten zenbait esalditan: *ezta eztakienik* (*EL* 1.or, *G* 7.or), *erderaric eztakienen oneraco* (*EL* 2 6.or, *G* 13.or), eta, bestetik, Villasantek azaltzen duen bezala,

Tiene una marcada tendencia a acumular sinónimos, lo cual, si por una parte da riqueza y una cierta abundancia al lenguaje, por otra lo hace un tanto pesado y cansino. (*HLV* 223.or.).

---

(43) Ikus *Corografiako* «Del vascuence en general» atala (279.or. eta hur.) Mendibururi egin hitzaurre-gutuna (*Autobiografía* 279) eta Mogelen *Peru Abarka* 177.or. eta hur.

(44) Ikus Villasante, «En torno a una carta...», 404.or.

Izan ere, joera honen eredia hain ezagunak diren Axularren sinonimo elkarteetan dagoela uste dugu, *Lore Sortan neurri, marra ta mugaric* (131.or.)⁴⁵ erabiltzeak nabari dezakeen bezala⁴⁶.

3. *Idazkeraren garapenaz*

Larramendiren eragina izatea ez da harritzekoa, xedeak berdinak bait dira:

Pero aviendo ya Arte con methodo, y reglas fixas, y luego Diccionario, que siendo Dios servido se dará también á la luz publica, se ocurre á estos inconvenientes, y podran facilmente los Predicadores, Missioneros, Señores Curas, y otros Zelosos del bien de las almas, cumplir con sus obligaciones. (*IV Hitzaurrea* 4.or.).

hots, euskara kultur hizkuntza bilakatzea eta, premiazko urrats bezala, hizkera tekniko guztiak garatzea, garai hartan garrantzitsuena zen sermolarien hizkeratik hasiaz. Hortarako dira, hain zuzen, ikusi ditugun gramatika, hiztegia eta *Gero*. Literatur hizkera eraikitzeke asmoa frogatzeko aski ez balitz jadanik esandakoa, ez dago bere lanen bilakaera aztertzea baino horren aldeko frogagehiago aurkitzeko.

3.1. *Lexikoa*

Añibarroren idazlanetan zehar asmo horren aztarna zerbaitek nabarmendu baldin badu, lexikoa da hori, zalantzarik gabe: idaz-

(45) Cf. *Badu itsasoak bere xedea, bere marra, bere mugarria eta zedarrari iakina*, Axularren *Gero* 75.or. eta honen aldaera asko.

(46) Gonbara bitez Añibarroren usadioa eta markinarrek hainbat erabili zituzten hitz bikoteak (erdal mallebua + euskal ordaina). Cf. gainera Astarloari buruz A. Zabalaren hitzok: «Su vascuence es bastante bueno, pero con las multiplicadas voces castellanas que a pretexto de claridad añade sin mucha necesidad a las Bascongadas con la disyuntiva *edo*, corta la fluidez del estilo y hace ingrata su lectura», *Noticia de las obras... apud HLV* 232.or.

terakoan erabiltzen duen hiztegia arretaz zaintzen du⁴⁷, nahiz eta, bere irakurlegoa kontutan izanik, ez segur askiberak nahiko zuen bezainbat; bestalde, adierazten den baino Larramendiren eta, honen bitartez, literatur tradizioaren —Axularren, batez ere— eragin handiagoa bide du. Ez da, ordea, horrela deskribatu izan bere jokaera hiztegi arazoetan: A. Villasanteren ustez Larramendik harreran izan zuen eragina batez ere teorikoa izan zen:

Como es natural, la influencia del P. Larramendi es más notoria y visible en obras de carácter teórico y técnico, como el diccionario [VB], que en las obras prácticas. (HLV 218.or.).

Aitzitik, praktikan ez omen dago Larramendiri teoriarik bezain lotua, hitz berriak albo batera utziaz euskara herrikoian idazten bait du:

Quando el P. Añibarro escribe en euskera, no se deja embarazar por los neologismos larramendianos; escribe con los giros y el vocabulario de sus lectores, que él conoce por el estudio directo y profundo que ha hecho de la lengua popular. Alguna que otra vez hemos hallado en estos escritos alguna palabra larramendiana; por ejemplo, en *Lora Sorta Espirituala* se encuentra *obetande* para traducir «perfección», pero una golondrina no hace verano, como suele decirse. (HLV 218.or.).

Haatik, arazo honetara iritsiz gero, komeni da bi puntu zehazki ikustea: 1) Alde batetik zein den Añibarroren benetazko usadioa eta, 2) bestetik, gogoratzea Larramendiren hitzberriei buruzko asmoak.

---

(47) Gonbara bedi Pr. Bartolome edo Astarloarenarekin kasurako: «Si a este autor [Pr. Bartolome] no tomamos en cuenta algunas voces no bascongadas, en que ha contemporizado con el vulgo de su patria, omitiendo sus equivalentes vascongadas castizas, que se entienden claramente en Vizcaya...» (A. Zabala aip. lana *apud* Villasante HLV 235.or.). Cf. «su léxico, no muy purista, es de una extraordinaria riqueza y variedad» (Mitzelena, *Historia de la Literatura Vasca* 112.or.). Astarloari buruz: «Por lo demás, no parece que el Padre Astarloa se haya ocupado mucho en el estudio reflejo del euskera, en esto le aventajan seguramente el P. Añibarro y el P. Zabala. Tampoco le domina en el mismo grado que a éstos la preocupación por evitar voces menos puras» (Villasante HLV 232.or.); Cf. «Correcciones a la obra *Urteco Domeca* del P. Astarloa [...] encaminadas a expurgar el léxico del P. Astarloa de voces castellanas innecesarias y algunas se refieren también a la conjugación» (HLV 232).

1) Gorago aipatu da jadanik Añibarrok agertzen duen garbi-zaletasuna hiztegi kontuan; hainbat idazle zabar eta itzulpen axolakabe eta erraz-zaleen aurrean, Añibarro mezu bera euskara modu jator eta zaindu batean ematen saiatzen da, hizkuntzaren baliabideak (eratorbidea, konposaketa) erabiliaz; baina esan beharra dago ez zela mugatzen hizkuntzak aurretiaz zuena eta eskaintzen ziona erabiltzen: behar duenean asmatu ere egiten du, edota, hobeto aurretikoez (Larramendik) asmatua erabiltzen du. Horrela, ondo miatuz geroz, «enara» bat baino gehiago aurkitu ahal daiteke bere obretan. *Esku liburura* mugatuaz honako hauek irakur daitezke: *betiraunde* «eternidad» (eta *betiraute*, *betiraune* erans-ten dizkio), *gogartea* «meditación», *irutasuna* «trinidad» (Lar: *hirurtasuna*), *icercaria* «sudario», *antz-irudia* «imagen» (Lar: «metafora»), *presondegia* «cárcel» (Lar: *presoindegua*), *infernutar* «infernal», *cerutar* «celestial», *mundutar* «mundano», *prestaerea* «preparación», *icusgarri* «visión», *chitozco* «maravilloso» (Lar: *chitezco* «maravilla»), *laguntaria* «ayudante», *janaritu* «alimentar», etab ^{47 bis}.

2) Erabilera hori —eta hau bide dago Villasanteren baieztapenaren atzetik— neurrizko eta kontuzkoa da, jakina. Hori zen, hain zuzen, Larramendik ez ezik, Larramenditar guztiek hartu zuten jokabidea ⁴⁸:

Ez dakit zenbat jende baliatu zen Larramendik sortutakoez, ikerlana atzera baitabil hemen ere (...); Agirre Asteasukoa, bere betiko neurri jakinean, berriz, bai (...) Orduko idazleek halaz guztiz, kontuz erabili zituzten hitz asmaberriak, sortzailearen oinatzetan, pozoitsu izan zitezkelakoan, dirudienez, harraldi larriegietan ⁴⁹.

Are gehiago, hitzberriei kontrajarri ohi zaizkien mailebuetan, Larramendi oso urruti dago erantsi nahi izan zaion «iraultzailetasun»-etik. Ez dugu Mendibururi idatzi gutuna irakurtzea baizik:

(47 bis) Huts berean erori izan da inoiz kritika (ikus J. A. Lakarraren aip. lana) Larramendiri buruz ere.

(48) Iztueta edo Egiategi salbu. Hauek ere, azken finean, ez doaz lege horren kontra *beharrak eskatuaz* jotzen bait dute besteek baino gehiago Larramendiren hiztegiara. Cf. J. A. Lakarraren aip. lan.

(49) K. Mitxelenaen «Aurkezpena» 15.or.

Beste batzuec dituzu, gure Eusqueran nai ez luqueenac beste hizcundeetatic hizcho batere: eta onen bidez epaiten, ta ciatzen bezala dira jolasean. Bedereco erguelqueria! Etzaitzela zu malmeti. Eusquerari erachi zaizca Gaztelaniatic, Latiñetic, edo beste hitzcundeetatic, hitz asco; baña adituaz, ta oituaz, Eusqueracoac bezain ongui, aditzen diranac, eta oyec utzi bear eztitugu: Ta bearbada noiz edo berriz obeco da, onelacoac usatzea, Eusquera-coac baño: batecere Eliz-gaucetan, ta gure salvacioari dagozten egucarietan. Lajatuco ditugu erbesteco hitz horiec, nai badegu, gure Eusquerarenac, piscabana usatuaz ta erabilliaz, escucoi, ta jaquiñac egingo diradenean⁵⁰.

Arraroa badirudi ere ez deritzogu pasarte hau —eta honen antzeko beste zenbait— behar bezala irakurri eta ulertua izan denik; haatik okasioak, Mendibururi bere lehen liburu garrantzitsuaren hitzaurrean Larramendik egiten dion «ongiotorriak» arre-ta handiagoa merezi bide zuen. Are gehiago, bertan idazle heldu eta famatuak etorberriari bere dotrina azaltzen eta zenbait aholku ematen bait dizkio, bere lan askotan aipatua zuena laburbilduz eta egituratuz. Mogel konturatu zen pasarte honen garrantziaz, bere lehen liburuaren hitzaurrean *in extenso* aipatzen eta glosatzen bait du⁵¹.

Guri dagokigunez, beraz, erlijio gaiez ari denez gero, Añibarrok euskarak bereganatu dituen mailebuak⁵² ezeze, ordain berririk izan bide zezaketen beste zenbait⁵³ ere erabiliko ditu. Horregatik, garai hartako beste idazleek bezala, ez da Larramendiren hitzberri gehiegiz baliatzen, maisuak proposatutako neurri horri jarraituaz, hain zuzen ere⁵⁴.

(50) *Jesusen bihotzaren devocioaren hitzaurrea.*

(51) *Confesio XI* eta hur.or.

(52) *aingeru, bake, bekatu* eta era honetako mailebu zaharrez ari gara.

(53) *adorau* (VB: c. buru beerac, macurteac, agurrac eguin), *eterno* (VB: c. beti beticoa, seculacoa, beti dirauana, betirauncorra, beti dana), *akto kontriziñokoa* (VB: c. onesdamuco, amorezco eguintza), *primiciac* (VB: c. primicia, lenengoa, lenena; g. lembicia), *amodio, amore* (VB: c. maitetasuna, amorioa, amore; g. amodio; n. onetsia, onestasuna); dena den *eterno* bezalakoak gutxi agertzen dira (Cf. *betiraunde*) eta ba dira *ELan* barrena beren ordain batzu ere.

(54) Bidenabar esan beharra dago Larramendi eta Añibarrentzat mailebuak ez zirela —bestetan izan ziren eta askotan orain ere diren bezala— behar (edo nahi) denean, besterik gabe, erabiltzen diren hitzak, euskarakotzat aitortu gabe; Añibarren hiztegian —lehen Larramendirenean bezala, cf. Mitxelenaren aip. «Aurkezpena»— mailebuak onartzen dira beharrezkoak direnean, gero Azkuek egingo zuenaren kontra.

Hortaz gainera, lehenago esan bezala, Añibarrok bere euskalkiaz atetiko hitzak erabiltzeko joera du (*aldapa* (VB: b. aldatsa, g.n. aldapa), *amodio* (VB: c. maitetasuna, amorioa, amorea, g. amodioa, n. onetsia, onestasuna), *apa* (VB: b. mosua; g. musua; n. apa, pota; c. laztana), *bakoitza* (VB: cada uno, cada cual: b. bacochoa; g. bacoitza, oroc, oro batec, norbera), *beldurra* (VB: miedo: c. bildurra; g. beldurra; c. icara, izua, icia), *buro* (BV: blasfemia, phemia: c. biraoa, ernegua; n. buroa, burroa), *aingeru* (VB: b. Anguerua; g.n. Ainguerua), *biotz-min* (Azk: 3.º (BN-s, R), *bihozmin* (BN, L, S), sentimiento, aflicción), *begitarte* (Azk: 2.º (BN, L, R, S), acogida, accueil. Begitarte egin (G): acoger, dispensar buena ó mala acogida: accueillir, accorder un bon ou un mauvais accueil), *bildu* (Azk: 1.º (AN, G, L, S), recoger), *betiro* (Azk: (AN, Liz. Joan. vi-34), siempre), etb.)^{54 bis}, hortaz ere Larramendirekin bat datorrela: euskalki bakoitzaren hiztegieta dauden hutsuneak beste euskalkietako hitzekin bete daitezke:

Ongui eguin dezu, Nafarroaco hitzen batzuec ecartzea, egoquiac diranean eta besteric ezteanean. Cerren lembician, ta batbatetan aditzen ezpadira, aurqui adituco dira, ta gueyenac, dagoaneco, aditzen ere badira: ta ala Eusquera bide batez edertzen ta ugaritzen da⁵⁵.

Hiztegi landuago bat lortzeko borondateari lot dakizkioke horrenbesteko garrantzia duten beste zenbait fenomeno.

3.2. Fonetismorik ez

Markinako eskolak erabili ezaugarri fonetikoei buruz gorago mintzatu gara. Orain konpli da azal ditzagun zein den Añibarroren aukera. Berak, dakigunez, holakorik erabili ez zuenez gero, bereziki interesatzen zaigu ezberdintasun honen zergatia ezagutzea.

(54 bis) *aldapara* (B78), *amodio* (B176, 247), *apa* (B103), *bakoitzerako* (A14, baina B17 *bakotxerako*), *beldurra* (B169, A155 *bildur*), *burorik* (B135), *aingeru* (A5), *biotz-min* (A40, 124), *begitarte* (B194), *bildu* (A118, 172), *betiro* (A175). Hitz bakoitzean VBko egilearen sailkapena lortu nahi izan dugu adierazgarriena iruditurik arazo honetan; hori lortzerik izan ez dugunean, Azkueren hiztegiara jo dugu, baina, segurtasun gehiagorako soilik Bizkaitik urruti lekutatutako hitzen kasuak —cf. *begitarte*— erabili ditugu.

(55) Mendibururi egin hitzaurre-gutunean.

En el contorno de Marquina en Bizcaya y en las cinco villas de Navarra añaden B entre la U vocal y el artículo A de voces que acaban en U (...). *Yo siguiendo a lo más general de Pueblos bascongados omito dicha V...*

esaten du Añibarrok bere *Gramatica Bascongadaren* azken zatian; eta horrela jarraitzen du:

Y lo mismo añaden una J herida a los acabados en I (...). Estos mismos suelen mudar en U la O radical (...). Y también la E radical en I (...). *Pero ocasionan alguna equivocación a los oyentes o lectores que no están acostumbrados a estas mudanzas: pues, para estos ordía es borracho, asia, comenzado, betia, lo de siempre. (GB 167.or.).*

Izan ere, Markinako eskolaren usadioa azaltzeaz gain, hemen berak maila hontan hartu zuen bidea aurkitzen digu. Oinarrrian euskalkiek batera dituzten ezaugarrien bidez euskalki mugak nolabait ezabatzeko jakinaren gaineko erabaki bat erakusten digu.

3.3. Morfologiaz.

Ezin da ahaztu denbora hartako bizkaiera —eta hein handi batean euskara ere— aldaera segida bat zela:

Quando la variación es mui poca, se puede omitir: pues en la misma Navarra la havra de un Pueblo a otro; como también la hai por estos Pueblos⁵⁶.

Horregatik, hain zuzen, Añibarro, zuzenean bere edo beste herri bateko hizkera hautatu ez zuenez gero, erabiliko zituen aldaerak banan banan erabaki beharrean zegoen, noiz batzuetara, noiz besteetara joaz. Ikusi dugun bere asmoaren arabera saiatu behar zuen, beraz, txokokerietarik ihes egiten eta usadio ahalik eta orokorrena erabiltzen. Eta horrela, lan honetan erakutsi nahiko

---

(56) Villasante, «En torno a una carta...», 404.or. Gogora Mitxelenak esandako «precedente (...) de la dialectología y geografía lingüística...» aipatu Villasanteren VBren edizioaren erreseinan.

genukeen bezala⁵⁷, *Esku liburuaren* lehendabiziko eta bigarren edizioen bitartean literatur idazkera baten eraiketa prozesu argia ematen da: *EL* 1ean ez dago ezer ere erabakita: lehendabiziko urrats honetan nahasketa da nagusi: egileak, dirudienez, ez du arlo honi adi idazten eta, horren ondorioz, lumara datorkion legez aldaera oroz baliatzen da; *EL* 2an, aitzitik, lehendabiziko edizioan batera erabiltzen diren aldaeretatik bat soilik aukeratu eta jakinaz eta berariaz ezartzen ditu⁵⁸.

Azken finean, bere idazkera landu eta finkatzeko ardura honekin ezin da Juan Jose Mogelek bere *Nekezalien Eskoliaren* bigarren edizioan egin zuena parekatu: bi liburuetan (*Esku liburuan* eta *Nekezalien eskolian*) edizio batetik bestera funtsezko aldaketa bat ematen da; alabaina, beldur gara Mogelena edukiari soilik —eta ez tankerari— dagokion aldaketa ez ote den: berak Markinako euskararen aldeko aukera aurretiaz egina zuen idazkera kontu honetan eta ez zen hortik mugitu⁵⁹.

Azken buruan, gorago adierazten saiatu garen legez⁶⁰, bi pentsamolde ezberdinen ordezkariak genituzke: bata, txokokerietatik oso urrun ez dabilena —Juan Antonio Mogelen bigarren garaikoa eta honen jarraitzaileena— eta bestea, zabalagoa, euskaldun guztiei, edo askori bederen, begira dagoena —Añibarrorena, hasierako J. A. Mogelena eta, ziur aski, RA. Zabalarena⁶¹—.

(57) Ikus § II.

(58) Kasu argienetariko bat aipatzearen, *EL* 1eko *neindeke* (22(2), 28, 53, 6), *neinteke* (22, 53 (*neindeke?*) eta *nindeke* (64, 57), *ninteke* (26(3), 60(2), 32, 10) bihurtzen ditu *EL* 2n; cf. § II.4.2.6.

(59) Azken hau oraindik xeheki aztertzeke badago ere; ba dira dena den ikertu beharko liratekeen zenbait aldaketa *Euscal-errijetaco olgueeta* eta *Ikasikizunen* artean (eta *Ikasikizunen* zatien artean) nahiz eta *EL* arenen kopuru eta garrantzira ez iritsi.

(60) Ikus § I.1.3.

(61) Gonbara bedi honen obra (Otxandioko hiztegi eskuizkribatua, edo behintzat *Colección de Voces y Frases Bascongadas*, (cf. *HLV* 244or.), *El Verbo Regular Vascongado* eta *Alegiak*), § I.2.2.3.n aipatu Añibarroren «Con este Arte, Diccionario y Axular tenía uno quanto necesita para hacerse un excelente bascongado» eta 47. oharreko Añibarro eta Zabala besteen aurrean elkartzten dituen Villasanteren aipua.

II. ESKU LIBURUA

1. ZERGATIK ESKU LIBURUA

Irakurleak ikusi ahalko zuen dagoeneko zenbat arazo interesgarri planteatzen dituen Añibarroren obrak bizkaieraren historiarako eta literatur tradizioarako: Larramendirekiko lotura, literatur bizkaieraren izate eta funtsa, geroan jasoko zuen eragina, etab. Gure helburua arazo guzti hauei erantzuna ematea bada ere, hasten baino ez dugun ekintza hau bakarrik lan luze batek har dezakeen eremu zabala bilakatzen da. Horregatik, bada, lehen esan bezala, Añibarro hautatu dugu gure lehendabiziko pausutzat. Alabaina, bere idazlanen tamaina handia kontutan izanik, idazle hau —eta, bide batez, ukitutako arazoak— ondoen aurkezten duen liburu bat hautatu behar izan dugu. Honako baldintza hauek betetzeko berebizikoa dugu, dudarik gabe, *Esku liburua*, «...liburu chigar baña urre guztiac baño gueijago balio dabena (*Confesiño ona* 5.or.)» Moglek deitu zuen hau izan dugu argitalpen gehien ezagutu duen euskal liburuetatik bat.

Etzirean nonbaite bere alperrac izan ene celan alango lanac: bada arguitaratu orduco, beingoan, arrapaca legez, saldu cirean liburu guztiac; ta arrezkero bere bakeric emon gura izan ez deuste, eske ta eske. (*EL* 2, 6.or.).

esaten du Frai Pedro Antoniok bigarren edizioari egin *Sartaurrean*. Horrela gertatu bide zen bigarren honekin ere, sei urte geroago hirugarren bat agertzen bait da. Hiru hauek izan ziren egilea bizirik zegoela argitaratu zirenak. Haatik, gero ere arrakastamantendu zuen: 1845, 1852, 1854, 1866, 1891 eta 1897an argitalpen berriak agertzen dira⁶²; oso bestelako zortea gainerako liburuekin gonbaratuaz, beraz. Azken finean, esan bait daiteke Añibarroren ia ospe guztia —bere bizian eta gero— *EL*ari zor zaiola.

Bestalde, gutxitan dugu euskal liburuetan honek ematen digun aukera: Añibarrok lehen aipatu *Sartaurrean*.

(62) Ikus Vinson eta Jon Bilbaoren bibliografiak. 1897ko edizioari oso garrantzitsua deritzogu alde batetik testu honen historiako, Azkuek prestatua izanik, tarteko edizioak baztertuaz 3.era bihurtu zelako (Cf. Villasante *HLV* 219.or.) eta bestetik euskal lexikografiarako bere hiztegia osatzeko sarri erabili bait zuen (ikus gorago 30.oharrean).

Eta leen baño obesheago eta apaindusheago bigarren sancha onetan urten daguiantzat, escu-aldi barri bat emon izan yaco. (7 or.).

esaten digu, eta hirugarrenean gutxi gorabehera gauza bera errepikatzen. Hiru argitalpen hauek, beraz, idazleak liburua ondo berrikusi ezkerot atereak dira. Hor ager daitezkeen aldaketak direla eta, uste dugu *ELa* interesgarria izan dakigukeela ez bakarrik aldaketak berak ikertzeko, baizik eta literatur bizkaieraren historia-rako ere.

Liburu hau hautatzeko gure arrazoi handienak hauek izanik, bada halaber praktikoagoa daitekeen zerbait ere: arestian Hordagok faksimile *Escu liburua* 1 eskuragarri egin badigu ere, hain ezberdin diren *EL 2* eta *EL 3* ezezagunak edo oso eskura zailak dira oraindik.

2. HELBURUA

Lan honen helburua, beraz, *Esku liburuaren* edizio kritiko baterako oinarriak ezartzea izango da.

Lehen esan bezala, *Esku liburuak* jaso zituen argitalpen ugarrietatik hiru — *A* (1802), *B* (1821) eta *D* (1827) deituko ditugunak egilearen ardurapean kalera ziren. Testu kritikaren arau nagusietarikoa da dakigunez⁶³ garrantzi ezberdina ematea egileak berak prestatutako edizio edo eskuizkribuei eta bestek —idazlea hil ostean gehienbat— egindako argitalpenei. Erregela honen zergatiak ez du azaldu beharrik, zeren eta egileak bere bizitzan sinatutako edizioak, hutsak gora behera⁶⁴, berak egin nahi zituen bezalakoak

(63) «Conviene distinguir siempre entre una edición preparada por el propio autor y la que ha sido llevada a cabo por persona ajena, aunque en uno y otro caso las situaciones posibles son numerosas, hecho que impide generalizar sobre casos particulares», A. Blecua *Manual de crítica textual* 189.or.

(64) Inoiz hauek idazlea bere testuarekiko aitatasuna ia ukatzera badaramate ere: «Bigarren aldiz urteten dau arguitara liburuchu onec. Leleenguan, letra gaistuz ostian, atera cituban guzur ta borroce asco sillutegui edo impretatic; alan, ez iracurten, ez aituten zan erraz gauza batzubetan. Orregaitic, icusiric bere eracutsi aiñ premiñazcuac ta aituteco bide erracian iminijac, damu emon deutsee guizon argui ascori ez icustia letra arguijaguan, ta guzurretatic garbituric» (J. I. Mogelen *Eskoliaren* 2. edizioan; aipagarria da edizio batetik bestera argialetxea aldatzen duela). Gogora halaber Etxeberri bere *Eliçara erabiltzeco liburuan* esana ere.

direla pentsatu beharra bait dugu. Besteetan, aldiz, —eta urrutiago joan gabe, Añibarroren obra hau kasurako⁶⁵— kenketa, eransketa eta moeta guztietako aldaketa franko gertatu ohi dira, behin argitaratzaileak idazlana «hobetzeko» eskubidea edota beharra duela pentsatuz gero⁶⁶.

Hiru edizio horiek izango dira beraz, gure lanaren oinarri⁶⁷. Alabaina, gure edizioaren ardatza datekeena aukeratu baino lehen, zera hartu behar dugu kontutan: lehen aipatu *obesheago eta apaindusheago* hitzetatik espero dezakegun baino askozaz aldaketa sakonagoa pairatu duela *Esku liburuak Atik Bra*: Atal gehienak mantendu arren, guztiak landuak eta gehienak berreginak ikusten ditugu⁶⁸. Ez da horrelakorik gertatzen, ordea, *B* eta *Dren* artean ukitu nimino batzu baino ez bait ditu egiten.

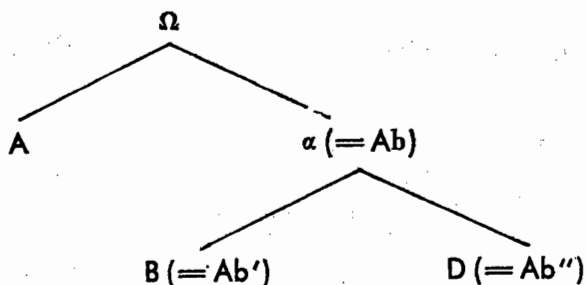
Horregatik, hain zuzen, liburu honen edizio kritiko bat prestatzerakoan lehendabiziko bereizkuntza bat egin beharra dago, hots, *B* eta *Dk* multso bereizi bat osatzen dutela *Aren* aurrean. Honela irudika ditzakegu testu kritikan ohizko diren *stemmaten* bitartez:

---

(65) Cf. «...si bien hay que notar que muchas de las ediciones que se han hecho después de la muerte del autor no reproducen con suficiente fidelidad el texto original. Exceptuándose la hecha en Tolosa en 1891 que pretende reproducir el texto de la primera y la que en 1897 hizo en Bilbao don Resurrección María de Azkue en la imprenta de la revista Euskalzale y que sigue a la tercera edición, es decir la de 1823 (sic 1827ren ordez) última que se hizo en vida del autor» (*VB* hitzaurrea 15.or.). Oraingoz astiro gonbaratu gabe dauzkagun arren, gure eskuetara iritsi dira 1897koaren fotokopia (Urkixo Bibliotekan gordetzen den alearena) eta 1891eko ale bat (Antonio Cidi esker) eta, besterik ez balitz ere, bietan grafia aldatua izan da.

(66) Gogora euskal kasurako Agirre hil ondoko *Garoren* edizioak, Haranederren *Testamentua*, Arzadunen 1758ko edizioa (eta ondorengoak), Olaitxearen dotrinaren edizio hain aldatu eta gehituak (Basterretxearen «Pasio-ko bertso»ekin esaterako), Lizarragaren testuren batek pairatu gipuzkeratzea, etab. Zorigaitzez, gainera, ez ditugu edizio «gehitu» edo «hobetu» horiek baino ezagutzen zenbait kasutan (Materreren liburuarenean, adibidez).

(67) 65.oharrean azaldu arrazoiengatik beste edizio guztiak —1891 eta 1897koak batez ere— aurreko hiruretan diren hutsak zuzentzeko eta hutsu-neak betetzeko erabiliko ditugu gehienez ere.

non Ω eta α orijinal hipotetikoak diren⁶⁹, A 1802koa, B 1821ekoa eta D 1827koa; b = birmoldaketa^{69 bis}. *Stemma* honen bitartez, beraz, zera adierazten da: eten bat, birmoldaketa bat dagoela A eta gainerako edizioen artean eta hauek ez direla honen jarraitzaile, α renak baizik. *EL*aren behar den bezalako edizio kritiko bat prestatzekotan, beraz, eta A eta α ren arteko ezberdintasunak handiegiak izanik, segidan erakusten dugun bezala, testu bakar batera ekartzeko, *biak* emanaz egin beharko litzateke. α eraikitzeko B eta D erabili beharko genituzke⁷⁰, noski; eta zehatzago, B emango genuke testuan (beste edizioen bitartez erratak eta hutsuneak zuzenduaz, esan bezala^{70 bis}), oharretarako utziaz *D*ren hautaketa ezberdinen kontu ematea. *Bri* testua eta *Dri* oharrak gordezko bada aski arrazoirik: alde batetik *Bk* duen garrantzia *EL*aren tradizioaren barnean eta, bestetik, *D* baino kontuzago —zenbait puntutan sistimatikotasun gehiagorekin⁷¹— egina bait dirudi.

3. EDIZIOEN DESKRIBAKETA

EL ikertzeko erabili behar diren —aurreko atalean esan dugunaren arabera— hiru edizioetan aurkitzen ditugun aldaketa nagu-

(69) Cf. «...el término *original* puede entenderse también como un texto que refleja la voluntad del autor y que no se corresponde con ningún código o impreso concretos. Es, por consiguiente, un texto ideal, aunque compuesto con palabras y por lo tanto, real» Blecua aip. lib. 61.or.

(69 bis) Gauza guzti hauetarako ikus Blecuaen aip. lib.

(70) Bata zein bestea (cf. II.) urruntzen bait dira inoiz edo behin α ko eredu idealetik.

(70 bis) Ikus 67. oharra.

(71) Cf. «... los factores que estimulan el cambio pueden ser muy variados y no siempre responden a la coherencia esperada por un crítico que quiera dar explicaciones racionales de complejos procesos creadores» Blecua aip. lib. 118.or.

siak deskribatzen hasi baino lehen, hiru edizioak aurkeztu beharrean gaude:

A = EL 1 = VICI BEDI / JESUS. / Escu-Librua, ta / berean / EGUNEANGO CRIS- / tiñau-cereguiñac. / A. Fr. PEDRO ANTONIO / Añibarroc, Zarauzco Colegio / A. San Franciscoren Ordeaco / Misionariac Bizcaico eus- / queran ifini dituz. / BEAR DAN LEGUEZ. / TOLOSAN: Liburuguille Don / Francisco la Lama-ren echean. / 1802. Urtean. Ezin izan dugu honen alerik aurkitu; horregatik, Hordagok 1978an argitaratu zuen faksimila erabili dugu. 239 orri ditu; 180, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195, 198, 200, 202, 204, 207 eta 209. orrietan grabatu bana —gurutzearen irudia— agertzen da (204.ean gurutzeak hiru dira).

B = EL 2 = BICI BEDI YESUS. / ESCU-LIBURUA, / Eta Berean / EGUNEANGO / Cristiñau-cereguiñac. / A. Fr. PEDRO ANTONIO / Añibarro c, Zarauz co Colegioco A. San Francisco ren / Ordeaco Misiño guilleac Biz- / cai co euskeran iminiac. / URTETEN DAU BIGARRENEZ. / BEAR DAN LEGUEZ. / Tolosan. Don Francisco la / Lama Liburu guillearenean. / 1821. garren urtian. Edizio honen ale bat aurkitu ahal izan dugu Urkixo Bibliotekan eta horkoaren fotokopia erabili Ibon Sarasolari esker. 252 orri ditu; 6'5x12; 188, 190, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 201, 203, 204, 206, 208 eta 209. or., EL 1ek bezala, gurutze grabatuak ere ditu.

D = EL 3 = Bici bedi Yesus / ESCULIBURUA / ETA BEREAN / EGUNEANGO / Cristiñau-cereguinac. / A. Fr. PEDRO ANTONIO / Añibarro-c, Zarauz-co Colegioco / Aita San Francisco-ren Ordeaco / Misiño-guilleac Bizcai-co euskeran iminiac. / URTETEN DAU IRUGARRENEZ / BEARDAN LEGUEZ. / TOLOSAN: DON FRANCISCO DE LA LAMA LIBURU-GUILLEARENEAN, MILLA ZORTZIREUN DA OGUETA ZAZPI GARREN URTEAN. Urkixo Bibliotekan gordetzen den alearen fotokopia erabili dugu. 216 orri ditu; 6'5x13; beste bietan bezala gurutzearen grabatuak 161, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 176, 177 (hiru), 179 eta 180. or. agertzen dira.

Funtsean hiruretan liburuaren egitura mantentzen bada ere, kapitulu batzu gehituta edo ezabatuta ikusten dira ^{71 bis}:

- a) *Mandamentuak*: EL 1ean 126-138. or. agertzen dira; EL 2n 132-154.or., hontan askoz xehetasun gehiagorekin (Ikus batez ere 6. agindua).
- b) *Curutzecoen Ibilbidea*, ordea, laburtu egiten du: EL 1 176-211.or.; EL 2 185-211, lehendabizikoaren *oraciñoak* asko laburtuaz.
- c) EL 2 214-223. or. *Yesucristo gueure Yaunaren nekeen-ganeco gogarte chito samurrac, ta oraciño mentaleraco, mezentzuteco, curutzeetacoac eguiteco, ta confesiño aurreti becatuen damutasuna artu gura daneraco guztizco ederrac* eta 223-227.or. *Andrana Mariaren nekeac* lehendabizikoz agertzen dira.
- d) Aldiz, EL 2n EL 1eko *Comulgatu baño len* ataleko 3.orazioa (159-160.or.) desagertzen da.
- e) Jakina, edizio batetik bestera, baina batez ere EL 1etik bigarrenera, *Sartaurrea* asko aldatzen da.

Fenomeno hauek handiak izan arren eta garrantzia badute ere gero deskribatuko ditugun aldaketa batzutarako —lexikozkoetarako, bereziki— ez dituzte agortzen, ez eta hurrik eman ere, edizioen arteko ezberdintasunak. Hauek, liburuaren tamaina edo edukiari baino gehiago idazkerari, gorago aipatu dugun literatur idazkeraren garapen eta eraiketari dagozkio eta ahalik eta zehazkienik aztertzea merezi dute. Segidan, beraz, aldaketa hauen (*A* eta *Bren* artekoena batez ere, beraiek bait dira esan bezala garrantzitsuenak) tipologia bat ematen saiatuko gara ⁷².

(71 bis) II.2. atalean esan bezala, hemen aipatutakoez atetiko kapitulu guztiak ezeze ahapaldi eta esaldi gehienak ere berregin eta franko handitu ditu.

(72) Garbi dago beraz ez dela segidako saio honen helburua Añibarroren hizkuntza eta idazkera osoaren, eta are gehienaren, deskribaketan ihardutea baizik eta aldaketa garrantzitsuenen legeak eta arrazoiak antzematea literatur bizkaieraren historiarako izan dezaketen garrantzia gatik. Aldaketak ezeze berdintasunak ere deskribatu beharko dira edizioa egiterako orduan, baina hori hemen ezinezkoa denez tesinan egiteko asmoa dugu. Bidenabar ohartu nahi dugu adibide gehienak liburuaren hasiera eta bukaerako 30 bat orritakoak direla horiek hautatu bait ditugu guztiaren erakusgarri bezala.

4. ALDAKETEN TIPOLOGIA

4.1. Grafia

Ez dugu oraingoz euskal grafiaren historia ondo ezagutzen; horregatik, ia ezinezkoa gerta daiteke grafi aldaketen zergatia zehaztatzea, oso kasu gutxitan izan ezik; ba dira haatik norakoa behintzat erraz antzeman dakizkienak.

4.1.1. Aldaketa sistimatikoak

4.1.1.1. $x \rightarrow sh$ ^{72 bis}

Adibidez: A4 *goxetic*: B6 *goshereanic*; A5 *goxean*: B9 *goshean*; A6 *oxin*: B10 *oshin*; A7, 11, 12 *elexa*: B11, 15, 16 *elesha*; A12, 21 *baxen*: B16, 25 *bashen*; A15 *erexeguin*: B18 *eresheguin*.

4.1.1.2. $qu_i^e \rightarrow K_i^e$

Adib: A1, 3 *eusqueran*: B1-4 *euskeran*; A2 *daquizu*: B2 *dakizu*; A3 *litzatekezanac*: B5 *litzatekezanac*; A3 *jaquineza*: B5 *yakin-eza*; A6 *esquer*: B10 *esker*; A6 *eztaquit*: B10 *eztakit*; A7 *neque*: B11 *neke*; A7 *esquiñiten*: B11 *eskiñiten*; A7 *quitugarritzat*: B11 *kitugarritzat*.

4.1.1.3. $mb, mp \rightarrow nb, np$

Adib: A6 *ceimbat*: B10 *ceinbat*; A6 *onembeste*: B10 *onenbeste*; A3, 18, 24, 48 *dempora*: B55 *denporearen*; A48 *aimbat*: B55 *ainbat*; A26 *aimbeste*: B30 *ainbeste*.

(72 bis) *sh* grafia ez dugu aurretiaz beste inon aurkitu. Hurbilen dagoena Gamizen «*arathse* bay joan bear dugu / *arathse* ene maiytea» (J. Gokoetxearen ed. 202.or.) eta «*auhse* da bay vissia» (202.or.) genuke Oraintsu argitaratuen artean, *sh* dute —neurri ezberdinean— Ulibarriren *Gutun liburua*k eta Mitxelenak argitaratu Zaraitzuko Dotrinak («Un catecismo salacenco» *FLV XXXIX* (1982), 21-42.or.).

4.1.1.4. $j \rightarrow y$

«Bizcaitar eurac erri apur batzuec ez besteetan, Nafarrac, eta ara bere gueyago Francia-co euscaldunac esaten dabe *yan, yausi, yo, yagui*; eta alan esaten ebeen anchina, eta anchina andi bagaric euscaldun guztiac. *Ja, je, ji-a* ez dabela euskerac berea, ta bai erderati erantsia, ao batez dirauscue Larramendi-c, Cardaberaz-ec, Herbas-ec, D. Yoan Antonio Zamacola-c, eta, berbabaten, gaucea ondo adituten yaken guztiac»⁷³ esaten digu *EL* 2aren hitzaurrean (8.or.). Hori dela eta Ako <j> guztiak <y> egingo ditu Bn (eta horrela mantenduko diran Dn)^{73 bis}: A3, 8 *jaquinez*a: B5, 12 *yakin-ez*a; A5 *jagui*: B9 *yagui*; A7 *jataz*: B11 *yataz*; A10 *jarraitu*: B15 *yarraitu*; A1,5 *Jesus*: B1,9 *Yesus*; A5 *Josepe*: B9 *Yosepe*; A11 *jagon*: B15 *yagon*; A5,7 *Jesu-Cristo*: B9,11 *Yesucristo*.

4.1.1.5. *Azentua*

Gramatica Bascongadan (168.or.) «Hai nombres que no se pueden distinguir si son singular o plural sino es por el acento: y por eso es mui necesario este para la construcción bascongada» dioen arren Bn guztiak desagertzen dira, gutxi batzu (A, B1 *cristiñau*; B12 *lar-beré*; B16 *bein-beré*; B5, 21 *beré*; B12, 21 *cé etab*.) salbu.

4.1.2. *Joerak*4.1.2.1. $b \rightarrow v$

«Ninguna vos (sic) bascongada trae consigo V consonante, sino B: *barria, biotza, bicitza, bizcaya, zabala*... Con todo, algunos escriben con V consonante las voces que la tienen en latín o en castellano, v.g. *videa, vicitza*... *via, vita*» (GB 167.or.).

---

(73) Herrien arteko hizkera ezberdintasunei buruzko lekukotasunak aski dira euskal testuetan eta mereziko lukete azterketa berezi bat; bizkaieraren barnekoak aipatzen dituztenen artean ikus soilik Olaetxea, De la Quadra eta Kardaberatzen bizkaierazko Astetea.

(73 bis) Berrikuntza honen aitzindari izan zela dirudi; cf. Zabalaren hitzok: «Tiene una ortografía singular que no ha gustado a todos, como sucede siempre con lo inusitado» *apud HLV* 219.or.

Hau izango zen, gutxi gorabehera An hartu zuen bidea. Alabaina, Atik Bra v>b aldaketa ematen da, *Virginea* (A16 = B20; A8 = B12; A21 = B25; A27 = B31), *salve* (A9 = B13) eta beste hitz konkreturen bat salbu⁷⁴: A1, 5, 15, 28 *vici*: B1, 9, 18, 28 *bici*; A2 *vide*: B3 *bide* (baina A8 *bidetatic*); A2 *viztu*: B4 *bistu* (baina A10 *biztu*, A11 *biztuteco*); A3 *adivide*: B5 *adi-bide*; A4 *devociño*: B6 *debociño*; A8 *verba*, baina *berba* (A7 = B11, B12; A15 = B19; A23 = B27); A10 *virtute*: B15 *birtute*; A20 *salvacino*: B24 *salbacino*; A25 *salvauc*: B29 *salbaduco*; A10, 16, 24 *vicitza*: B15, 20, 29 *bicitza*.

Behin A8 *bitartecoric*: B12 *vitartecoric* ematen bada ere hitz berean aurki daitezke erregela orokorraren aldeko hainbat lekuko: *bitarteco* (A11 = B15), *bitartecoari* (A16), *bitarteco* (A18), *bitartez* (A21 = B25).

4.1.2.2. h.

Ha ia ezabatzen da 2. edizioan, *Gramatica Bascongadan* esanda-koari («La letra aspirada H no hace falta en el bascuence, sino quando entra en composición de *cha, che, chi, cho, chu*, v.g. *emenche, anche, orche*, etc.», 167.or.) jarraituaz^{74 bis}: A34 *abitu*: B39 *abitu*; A91, 120, 216 *hereje*: B101, 127, 229 *ereje*; A93(2), 92(2), 211 *hortu* (baina 220, 221 *ortu*): B102(2), 101(2), 151, 212, 234(2) *ortu*; A89 *hostia* (baina 104, 111(2), 113(3), 116, 171, 174 *ostia*): B99, 112, 118(2), 120(3), 123, 124, 184, 222 *ostia*; A79, 82, 129, 132, 134 *hume* (baina 135 *ume*, 209 *umezurtze*): B89, 140(2), 142, 147, 148 *ume*, 210 *umezurtza*; A97, 46, 166, 178, 184, 201 *humil(l)*: B178, 186, 191 *umil*; A11, 14, 49, 94, 107, 181, 198, 227 *humiltasun*: B15 18, 82, 179, 202(2), 239 *umiltasun* (Azken hontan ematen da kontraexenplu bakarra: B54 *humiltasuna*).

4.1.2.3. Bustidurak

An bokale artean <(i)ll> nagusi den artean (1 *liburuguille*, 20 *illeco*, 181 *erabilli*, 8-182 *dedilla*, 9 *ibillerac*, 180-181 *milla*, 189-

(74) Oso urruti dago joera honetatik Prai Bartolome bere *arrevia, nevía, evalaco, minveria* eta era hontako adibideekin (Ikus *Ikasikizunak* eta *Euscal-errijeetaco olgueeta*).

(74 bis) Cf. «...gure Eusqueran, ta Bizcaian, Ache ori alfarricaco, edo servitcen ezduen gauza da (...). *Cha, che, chi, cho, chu*, Eusquerac chit ascotan du: ta emenche, ta onetanche bai Achea ondo datorrela» (Kardabertz *Eusqueraren berri onac*, OCI 160.or. Bilbo 1973).

190 *illic*, <il> agertzen da Bn: 12-13-190 *dedila*, 13 *ibileraac*, 17-34-207-208-218 *ilic*, 17 *ileco*, 18 *erabili*, 6 *nabilela* (baina 246 *dedilla*, 165 *illic*); -ll eta -llC ere askoz ugariagoak dira An (28-77-102-144-167-189-205(2)-233 *ill* (baina 6(2)-40-45-48-222 *il*), 46-166-184-201 *humill* (baina 97, 178 *humil*) Bn baino (10(2)-16-26-(3)-46-55 *il* (eta horrela beste adibide guztietan ere), 186-191-178 *umil*).

Sudurkariari dagokionez, Ako <iñV> ia bakarraren alboan (3 *aleguiña*, 7 *esquiñiten*, 7 *ciñaidezan*, 8 *erreguiña*, 12 *eguiñic*), Bn bai <iñV> (1 *cristiñau*, 1 *cereguiñac*, 1 *misiño*, 3 *diñodan*, 7-8 *baño*, 9 *ciñatu*) bai <inV> (5 *aleguinac*, 12 *cinaidazan*, 12-194 *erreguina*, 16 *eguinic*, 187 *eskiniten*) ditugu ⁷⁵.

Oro har, badirudi beraz bigarren edizioan bustidura grafiak berriaz gutxitzen direla, izan ere ez bait ziren beharrezko ebakera palatala testuinguruaren arauera segurua izanik ⁷⁶.

4.1.3. Fonetika

4.1.3.1. $a \rightarrow e / \left\{ \begin{matrix} i \\ u \end{matrix} \right\} K \text{ —}$

Euskalki ezberdinetako zenbait hizkeratan ematen den ⁷⁷ lege honen lekuko da A: 46 *dauquedezan*, 126 *dauquen*, 174 *dauquezuz*, 188 *urquemendira*, 188 *nequeturic*, 12-21(2)-179 *arime*, 192 *Veronique*, 193 *arimeco*, 19 *bier*, 19 *citelac*, 34-41 *citel*, 21 *ezttauquet*; Bn aldiz *euskera* (1-4-8, baina 8(2) *euscaldun*) eta *citelac* (46-92, baina 205-217 *cital*) solteen alboan 196 *Beronica*, 197 *Beronicac*, 22 *biar*, 25-43 *ezttaucat*, 194 *necaturic*, 130 *daucadala*, 120 *daucadaz*, 52 *daucadazan*, 184 *daucacuz* ditugu. Horrela bere Areatzako hizkeraren ezaugarri hau utzirik ⁷⁸ eredurik zabalenera lotzen zaio ⁷⁹.

(75) Badirudi Prai Bartolomerengan ere joera bera aurkitzen dela: ikus *Euscal-errijeetaco olgueeta* (3 *baino*, 3 *esquini*, 3 *esquina*, 4 *ezainduta*, 4 *minduta*, 4 *oinac*, 4 *burdina*, 5 *eguiña*), esaterako.

(76) Ikus K. Mitxelenaren «El texto de Peru Abarka» ASJU XII-XIII (1978-79) separataren 14 eta 15.or.

(77) Ikus Mitxelenaren *FHV*ko § 2.4.

(78) Ikus orain A. M. Etxaidek prestatu duen *Erizkizundi Hirukoitzaren argitalpen* (= IKER-3).

(79) Gogora (ikus I.3.2.atala) autoreak markinarren fonetismoez esana.

4.1.3.2. *-a + a*

Dakigunez, zenbait euskalkitan —eta bereziki bizkaieraz— ez da betetzen erdialdeko eta euskara batuko *-a + a > a* araua. Bokale bakuntze horren ordean zenbait fenomeno ezberdin aurki ditzakegu deklinabide kasuen arabera: nominatibo mugagabea *gona*, mugatua *gonea*, lokatiboa *gonan*, nominatibo plurala *gonak*⁸⁰. *Esku liburuaren* edizioen artean ezberdintasunak dira bokale topaketa honen ondorioetan: laburtuaz, esan dezakegu Bn ere *aa > ea* erregelak salbuespenak izan arren, An baino hertsiago betetzen dela. Horrela, adibidez, *Ako arimearen* (30) bakarria Bn zazpiz biderkatzen da (202, 102, 22, 25, 93, 180, 37) eta, bestalde, An zeuden bost *arimaren* mugatuak (199, 19, 21, 82, 168) hemen desagertu egiten dira; halaber *Ako santisimaren* (225) bakarria *santisimearen* (238) bihurtzen da Bn. Azken argitalpen honen itxura bizkaitarragoaren lekuko dira⁸¹ behin baino sarriago ematen diren *a → aa* aldaketak ere: A177 *santak*: B172 *santaak*, A7 *santan*: B11 *santaan*, A100 *arimak*: B109 *arimaak*, A163, 106, 27, 112, 195, 125, 152, 16 *ariman*: B175, 31, 131, 167, 120 *arimaan*, A84 *mezan*: B94 *mezaan*, etab.

4.1.3.3. *-ee-*

An *-e + e > ee* zein *e* den bitartean (3 *maitén*, 7-114 *santén*, 34 *sacerdotén*, 45 *elexen*, 45 *deunguen*, 47 *deungueen*, 197 *semeen*, 122 *arimen*, 84 *mesedeen*, 221-224 *peneen*, 224 *illeen*, 229 *confesoreen*) *ee* egiten du beti Bn: 150 *arrebeen*, 4 *maiteen*, 5-40-129-248 *arimeen*, 52 *deungueen*, 94 *mesedeen*, 94 *sacerdoteen*, 240-242 *doncelleen*, 242 *igarleen*, 242 *confesoreen*.

Genitibo pluralaz at emaitza berak ditugu leku kasuetan ere: A8 *bidetatic*, 9 *galbidetaric*, 16 *deunguetaric*, 87 *elexeetaric*, 17

(80) Hemen aipatzen diren formak ez dira bakarrak —hori ikusteko ez dago Añibarroren testutik bertatik atera beharrik aurreraxeago erakusten dugun bezala— baina literatur bizkaierarentzat gehienbat onartu ohi zirenak. Cf. adibidez Mikel Zarate *Euskal deklinabidea*, Leopoldo Zugaza, Durango 1975.

(81) Baita soilik B223n agertzen den *amearenak* ere, Ikus hitz honetaz Azkueren hiztegia s.v. *ama*: «No recibe artículo, ni en B, por lo general, á no ser que designe la madre de pajarillos; por lo cual parece que debiera escribirse con Á mayúscula, pues es nombre propio» eta *amea*: «(B-o), la madre, aun hablando de personas; (...) Eztozu Paternosterrean eta Ave Marian Jaungoikoagaz eta bere Ameagaz berba egiten? (...) (Capan. 42-15); (Bc), madre de pájaros, animales».

oneetatic, 231 *arimetan*; B12 *bideetatic*, 13 *galbideetatic*, 20 *deunguetatic*, 7 *escabideetan*, 6 *curutzeetacoac*, 21 *oneetatic*, 243 *arimeetan*.

4.1.3.4. *Bokale bikoitzak*

Dakigunez, zenbait hizkeratan —eta bizkaieraren ekialdean be-reziki⁸²— bokale luzeak edo bikoitzak agertzen dira. *ELan* direnak Bn agertzen dira eta ez An. Adibideak: B17, 22 *aaztu*, 66 *biotzketaac*, 139 *adicunaac*, 142 *aguintzaac*, 147 *ainbaacoagaz*, 109 *ainbaacoac*, 148 *aldeerara*, 229 *aldeerrescan*, 30 *eguinbaacoc*, 7-28-36-61-99 *etab. leen*, 34 *eskergaac*, 52 *mee*, 150 *arrebeen*, 149-217 *batzaar*, 140-149 *batzaako*, 44 *beera*, 194 *beeratu*, 5, 6, 103... *escaari*, A *aztu* (31, 42, 71, 73...); *len* (31, 33, 12, 24...), 73 *batzar*, *escaria* (48, 85, 114...).

4.2. *Morfologia*

4.2.1. *Ablatiboa eta prosekutiboa*

Ez du eredu bakarrik edo lege zehatzik ez An ez Bn eta ez da erraz ezer finkatzen; alabaina nabarmena da lehendabizikoan -(R)IK/-TIK agertzen diren bitartean, bigarreanean -(R)IK/-TI ditugula. Gainera badirudi -(R)IK bigarren edizioan lehendabizikoan -TIK zuten zenbait kasutan ere agertzen dela bereak mantentzeaz gainera. Adibideak: A2 *gogaicarritic* (B3 *gogaicarriric*), A6 *ecerecetic* (B10 *ecer ezeti*), A6-8 *guztiric* (B10-12 *guztiric*); A2 *azpitic*, A182 *icaragarritic*, A184 *aurretic*, A186 *ciquiñetic*, A6 *ilunstaric*, A12 *echeric*, A19 *escu arteric*, A182 *escuric*, B8 *erderati*, B6 *onetati*, B9(2) *gogoti*, B4 *bateti*, B3 *labaneric*, B19 *biotzeric*, B19 *gogoric*, B20 *oraciñoric*.

Arkaismu solte bezala⁸³ ematen da -REANIK ere, Bn (6-83 *goshe-reanic*, 16 *etsereanic*, 208-222-226 *curutzereanic*) An baino sarriago (A73-80 *goxereanic*).

Pluralean Ako -TATIK/-TARIK bikotea (8 *bidetatic*, 9 *galbide-tatic*, 14 *Pinamontenetatic*, 16 *deunguetatic*, 186 *oquerretatic*)

(82) Cf. K. Mitxelenaren *FHV* 111 eta hur. eta 495-496.or.

(83) Ikus J. A. Lakarra «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz» in *ASJU* XVIII-1 (1984) 161-194.or.

-TARIKen bateratzen da: B12 *bideetatic*, 13 *galbideetatic*, 20 *deun-
gueetatic*, 17 *Pinamonteenetatic*, 169 *oraciñoetatic*.

Hautaketa eta bateratzea are garbiagoa da GATIKekin: Ako lau formen (GAITI, GAITIK, GATI, GATIK) alboan soilik GAITI bait dakar Bk: A6 *gaiti*, 9 *onegaiti*, 179 *santacaiti*, 6 *bageac caitic*, 7 *agaitic*, 17 *erraiacaitic*, 20 *nigaitic*, 177 *gugati*, 177 *zugati*, 3 *beragaitic*, 20-182 *nigatic*; B5 *itsua-gaiti*, 7-196 *orregaiti*, 11-195 *agaiti*, 13 *onegaiti*, 186 *zeugaiti*, 186 *itzalacaiti*, 191 *guizonacaiti*.

4.2.2. -i/-eri

An forma zabaldu eta zaharrena den -I dugun bitartean datiboan (*oneri* bat (17) da salbuespen bakarra) -ERI dugu Bn: A13-53-71-72(2)-73-129 *bati* (B16-56-61-80(2)-98-145 *bateri*), A15-16-31-73-106-113-150-177(2) *oni* (B18-19(2)-20-36-40-96-114-121-165-186-219 *oneri*), A19-188 *orri* (B22-192 *orreri*). Morfo luzaketa bera gertatzen da ablatiboan ere, cf. A 109-142 *onic aurrera* eta B157 *oneri aurrera*. Azken finean, hemen morfoak pairatu «esanahi higadura» batek ekarri ohi duen morfo horren luzapenaren aurrean gaude.

4.2.3. Baga/bagarik

An askorekin gehien erabilia (46/51tik) lehen forma den bitartean, bigarren edizioan BAGARIK da forma bakarra: A39 *ichi baga*: B44 *ichi bagaric*, A40 *il baga*: B46 *il bagaric*, A70 *gorde baga*: B79 *gorde bagaric*, A23 *uste baga*: B27 *uste bagaric*, A129 *enzun baga*: B138 *entzun bagaric*, A78 *joan baga*: B89 *yoan bagaric*.

4.2.4. Direan

Ezaguna da ⁸⁴ bizkaieraz beste euskalkietako *diran*, *dirala*, *diran*, *direla*, *ziran*, *zirala*, *ziren*, *zirelaren* ordez *direan*, *direala*, *zirean*, *zireala* (eta hauetatik sortuak) ematen direla. Añibarroren ELaren lehendabiziko edizioan -ea-ren 8 formaren aurrean -ia-ren 34 ditugu ⁸⁵; bigarreanean, aldiz, proportzioa erabat aldatu da -ea-ren

(84) Ikus A. Irigoien «Curiosidades y observaciones sobre el dialecto vizcaíno literario» Euskera III (1956) 104 eta hur.

(85) Badira bi *diran* eta beste *ziran* bat ere; bigarreanean dagoen -e- bakarra (*direla* 4) -ea- bihurtzen du «utseginen artezbidetan».

alde (49 orotara), *-ia-* eta *-ie-* bana baino ez ditugularik: A214 *barruraturen dirian mirariac*: B228 *sartuten direan miraariac*, A216 *esango dirianac*: B230 *esango direanac*, A3 *asten diriala*: B4 *asten direala*.

4.2.5. Zituan/zituzan

*EDUNen lehen aldiko hirugarren pertsonaren pluralean An bai *zitu(e)-* bai *zitu(e)za-* ditugu; Bn, aldiz, soilik bigarrena⁸⁶: A98 *laztanduten zituan*: B107 *laztanduten zituzan*, A105 *garbitu zituan*: B98 *garbitu zituzan*, A166 *irabazi zituan*: B178 *irabazi zituzan*, A116 *esan zituan*: B123 *esan zituzan*.

4.2.6. Ninteke

Hemen ere Bren usadioa Arena baino askozaz bateratuagoa dugu: lehendabiziko edizioan *-EIND-*, *-EINT-* eta are *-IND-* agertzen den bitartean, soilik *-INT-* ematen da bigarreanean: A22 *ill-neindeque*: B26 *il ninteke*, A6 *il neindequean*: B10 *il nintekean*, A53 *jausi neindeque*: B60 *yausi ninteke*, A22 *ill-neinteque*: B26 *il ninteke*, A57 *salbatu nindequean*, A60 *salbatu nindeque*, B32 *galdu ninteke*.

4.2.7. Dai-/dagi- eta ei-/egi-

Lehendabiziko edizioan EGIN laguntzailearen 51 adizkietarik ia guztiak (49) erroaren etorkizko *-g-* gabe agertzen zaizkigu⁸⁷. Bigarreanean, aldiz, 32 adizkietarik⁸⁸ *-g-* hori ez dutenak gehiengoan badira ere, ez dira jadanik 17 baino, beste 15ek mantendu egiten bait dute: A216 *zaindu daijala*: B229 *zaindu dagiala*, A7 *zucen daizuzala*: B11 *zucendu daguizuzala*, A91 *cristiñautu daizuzan*: B101 *cristiñautu daguizuzan*, A100 *ezagutu daientzat*: B109 *ezagutu daguientzat*.

Aginteran, aldiz, *-g-*dun formak dira nagusi bai An eta bai Bn; badira beren arteko aldaketak hala ere: An 57 formatatik 39 doaz *-g-*rekin eta 18 gabe; Bn 88etatik soilik bat (*eiguzu*, 129) da bokalar-teko ahostunen ezabaketa erregela betetzen duena.

(86) Bidenabar, ez da *ebazan* ez *dauzik* agertzen ez batean ez bestean. Forma hauek bizkaieraz ere berrikuntzak direla erakusten du Mitxelenak «Lengua común y diálogos vascos» in ASJU XV (1981) 300.or.

(87) 49etarik bat da (*dayen* 35.or.) <y> dakarrena.

(88) Ez ditugu kontutan hartzen *-ke-*dunak ez eta (ikus hurrengo atala) edizio honetan *-e(g)i-* bilakatu diren lehengo *-ai-*ak ere.

4.2.8. *-ei-/-ai-*

Seber Altube, Alfontso Irigoien eta Koldo Mitxelenak⁸⁹ erakutsi duten bezala *-e/-a-* alternantziak adierazten zuen bizkaiera zaharrean aditz forma hirupertsonalen eta bipertsonalen arteko bereizkuntza: RS34 *Zaran bat daguianac, bi day* «Quien hiziere un cesto hara dos», RS40 *Nayago dot to bat ce amaui emon deyat* «Mas quiero toma uno que doze te daré», RS82 *Tacoc deroat dodana neure echerean çejara* «Para me lleua lo que tengo de mi casa al mercado», RS187 *Daquianac arçayten daquique emayten* «Quien sabe tomar sabra dar», RS431 *Yre auçoac eztequian gacha ona* «Daño que no te sabe tu vezino bien».

Morfologi bereizkuntza hau, gainera, indikatiboan zein handik at ematen zen, dakigunez. Alabaina, A. Irigoienek erakutsi legez, 1800 ondorengo testu batzutan indikatiboan mantentzen bada ere, hortik kanpo nahasi dabilta bi eta hiru osagaiko aditz formak; zehazkiago mintzatuaz, nork-zer paradigmako formak (*da(g)i-*) nork-norizkerkoen kaltetan hedatuaz doaz azkenean bakarrak egin arte: *ta bacochac guztiai ondo beguiratu daguijuen* (Fr. Bartolome, *Euscal-errijetaco olgueta*, 51.or.), *ta eraguin daijuegun eusqueraz verba Q. Curcio, Salustio, Tito Libio, Tacito ta Ciceroni* (J. A. Mogel, *Peru Abarka*, 202.or.).

Bereizkuntza galdua zen, zalantzarik gabe, Añibarroren hizkeran; soilik horrela uler daiteke An *-ei-* forma bakar bat ere ez agertzea: *daiola* (216), *daizudan* (11,208), *daiguzun* (91), *daidazuzala* (153), *daidezan* (29), *daiegun* (180), etab. Areago, Bko *-ai-* asko ere (229 *daguiola*, 186 *daguiozula*, 16 *daguizudantzat*, 183(2)-188 *dayogun*, 239 *doyazun*, etab.) idazle zaharragorentzat *-ei-* zuten adizkietan doaz⁹⁰. Haatik, bigarren edizio honetan baditugu jadanik hauetarik ere: 194 *deguidazuentzat*, 168 *deidazula*, 80 *deguidazuzala*, 104 *deidazuzala*. Badirudi, beraz, beti sistema zaharrari atxiki ez arren usadio berriaren poderioz, joera edo asmoa bederen jatorrasunera bihurtzea zela; gauza bera ikusi berriak gara, bestalde, aurreko atalean.

(89) Ikus lehendabizikoaren «Observaciones», bigarrenaren «Algunas curiosidades» eta azkenaren «Una nota sobre algunos pasajes de RS» eta Urkixoren RSen Añamendiko edizioaren sarrera.

(90) Cf. «que me lo hasas: *daguidazula*: que el me: *daguidala*: vos: *deguidazuela*: ellos: *deguideela*. Plural: *daguidazuzala* con *zala* final. Me lo hasas: *daguidazun*: n por la» (GB 55 *passim*).

4.2.9. -Ø/-ke

Aditzari dagokionez A eta Bren ezberdintasunik nabarmenentarikoa honako hau dugu. An soilik lehen ereduko formak (24 *eguizu*, 10 *eidazu*, 68 *eguiezu*, 19 *eguiozu*, 95 *esaizu*, 133 *esaizuz*, 2 *lei*, 23 *leizu*, 95 *daidan*, 35 *dayen...*)⁹¹ ematen diren bitartean, Bn bai -Ø eta bai -KEdunak irakur daitezke: 26 *eguizu*, 17 *eikezu*, 103 *eguidazu*, 7 *eikedazu*, 31 *eguiezu*, 22 *eikiezu*, 13 *eguiozu*, 23 *eikiozu*, 31 *esaizu*, 36 *esaikezu*, 67 *esaizuz*, 62 *esaikezuz*, 55 *lei*, 36 *leikean*, 27 *leikezu*, 33 *daidan*, 108 *daikedan*, 109 *daguientzat*, 149 *daikeezan*.

Bereizkuntza honi besteei ez besteko garrantzia ematen bide zion egileak bigarren edizioaren hitzaurrean berariaz aipatzen eta azaltzen bait digu:

Azkenez esan bear deusut eze liburu onetan icusico dozula batzuetan esaten dala: *eguizu*, *eguidazu*, *eguiozu*, *deguizula*, eta beste batzuetan *eikezu*, *eikedazu*, *eikiozu*, *deikezula*, &c. Lelengoac esaten dira gaucea ordu berean eguin bearra danean: bigarrenac barriz gueroago garrenean eguin bearco danean. Alanche esan daroe, baita ondo baño obeto, gure Bizcaitar baserritarrac (7-8.or.)⁹².

4.2.10. *Bozu/badozu*

Ibon Sarasolak arestian⁹³ gogoratu duen bezala bizkaiera zaharrean arruntak ziren laburtzapenak *ba-* aurrizkia zeramaten zenbait adizkitan; horren lekuko dira Lezamiz 175 *boçu*, 216-230 *bago*, Mikoleta 1 *bansuc*, 24 *bacarr*, Zumarraga *baçaut*, etab⁹⁴.

Esku liburuaren lehendabiziko edizioan hamazortzi *badozu* eta hiru *badozuzen* alboan oraindik hiru *ezpozu*, *ezpozuz* bat, hiru *bozuz* eta hamalau *bozu* baditugu ere, bigarrenean ez du *bozu* bakar bat baino, bost *ezpadozu*, hiru *ezpadozuz*, zazpi *badozuz* eta hogeita hamar *badozuren* aurrean.

(91) Badira *eikezu* bat (88) eta *leikean* bat (84) ere, baina -Ø ereduaren aldeko desoreka ezin nabarmenagoa da.

(92) Inoiz Mitxelenak (ahoz) esan bezala, ez dugu, ordea, bereizkuntzari buruzko oharririk aurkitu GBn.

(93) «Contribución» 155.or.

(94) *Badozu*, *badago*, *badantzuk*, *badakar*, *badazagut* eta *badoa* genituzke beren osoan. Ez dago zertan esanik hauetariko laburtzapen batzuk bizirik dirautela gaurko bizkaieraz.

Hots, hemen ere Bko eredia An borrokan ari zenetariko bat dugu, baina orain ia hutsik gabe sistimatikoki obra osoan barrena erabilia. Eredua hau eta ez bestea zergatik hautatu zuen ez digu berak agerriki esaten; alabaina, pentsatzekoa da forma laburtuak arruntgiak iruditzen bide zitzaizkiola idatziz erabiltzeko. Gogora bedi hemen markinarrek beren lanetan erabiltzen zituzten fonetismoez zuen iritzia edota Atik Bra nola gehitzen diren *-g-dun* *eginen* formak; honen alde datoz gainera aditz nagusia eta laguntzailearen lotura fenomenoek bi edizioetan dituzten emaitzak ere: An *eguingot*, *eguingozu*, *eguingozula*, *eguingozuna*, *eguingozuz* ditugu; Bn, aldiz, ez da horrelakoren alerik.

4.2.11. *-tu/-du*

Bi edizioak partizipioaren formaren arabera gonbaratzea ez da erraz, aski nahasia bait da Añilbarroren eredia puntu honetan, batez ere Ari dagokionez. Alabaina, bietako konstanteak antzematen zailak izan arren, ez da horrenbeste guri orain dagokigun egitekoa, bien arteko bereiztasunak, oro har bederen, azaltzea alegia. Badi-rudi Bn joera bortitzagoa duela -DUren alde eta honela bertan forma hori hartzen dutela An -TU ziren zenbaitek. Aldaketa hau An *-tu/-eta-* egiten zuten aditzetan ematen da batez ere; sistimatikoki, gainera, hauetan. Gonbara esate baterako A122 *barriztatu*, 26 *barriztau*, 166 *barriztetaco*, 84 *barriztetan*: B128 *barriztadu*, 178 *barriztetaco*, 94 *barriztetan*; A77 *comulgatu*, 123 *comulguetaco*, 210 *comulguetan*: B88 *comulgau*, 129 *comulguetaco*, 211 *comulguetan*; A68 *serbituric*, 236 *serbietaco*: B78 *serbiduric*, 247 *serbietaco*. Inoiz An bai *-atu* bai *-a(d)u* zuten aditzetan Bn soilik bigarren forma hautatuko da: lehen aipatu *barriztatu/-auri kantatu* (A97)/*kanta(d)u* (B106, 153), *kondenatu* (A61, *kondenau* 180)/*kondena(d)u* (B 218, 188), *konfesatu* (A123, *konfesau* 136)/ *konfesa(d)u* (B 167, 155) eta *salbatu* (A127, *salbauco* 25)/ *salbaduco* (B 29) erants dakizkio; guztietan Bn soilik *-a(d)u* dukegu.

Aditzaren izenkietan, hein handiegian ez bada ere, *aldaketa-rik denean* gehienbat A-tze→B-tute- eta ez alderantziz gertatzen dela baieztatu bide daiteke. Gonbara A25 *biurtu*, 137 *biurtuteco*, 137 *biurtuten*, 16 *biurtzeco*, 22 *biurtzen* eta B27 *biurtu*, 20 *biurtuteco*, 26 *biurtuten*; A43 *escatu*, 77 *escatuteco*, 4 *escatuten*, 220 *escatzen* eta B91 *escatu*, 90 *escatutea*, 7 *escatuten*; A54 *quendu*, 230 *quentzen* eta B46 *kendu*, 224 *kenduteco*, 206 *kenduten*, 124 (behin) *kentzen* edo A130 *galdu*, 134 *galduteco*, 81 (behin) *galtzen*, eta B67 *galdutea*,

92 *galduteco*, 25 *galduten*, 25 (behin) *galtzen*⁹⁵; A204 *lucetu*, 19 *lucetuteco*: B31 *luzatu*, 23 *luzatuteco*, 201 *luzatzen* bezalako kontra-exenpluak oso urriak dira⁹⁶.

4.3. Sintasia

4.3.1. -ra/-ten

Atal honetan ikertzen duguna zera da, perpaus txertatuetan doazen aditz ezburutuen kasua; hots, *atera naiz ura eramatera ala ura eramaten* den forma hobetsia eta hautaketa aldaketarik baden Atik Bra bitartean. Aztergai hartu ditugun aditzak⁹⁷ honako hauek ditugu: *asi*, *joan*, *etorri*, *eldu*. An *asik* sei bider du -TENdun izenkia perpausa txertatuan: *asi gaitean esaTEN* (179), *asi nadin... egiTEN* (149), *asi...emoTEN* (49), *asi... zabalduTEN* (121), *asiko nas biziTEN* (11), *asten... ikasTEN* (3); hiru dira aldiz -TERA dutenak: *asi... esaTERA* (221)⁹⁸ eta *asi... egiTERA* (186, 36). Bn, ordea, -TEN da forma bakarra eta ez da -TERAren agerraldirik.

Beste hiru aditzetan Bn -TERA da nagusitzen den forma: *joanek* bost -TERA eta sei -TEN ditu An; Bn 10 -TERA eta 3 -TEN. *Etorrik* lau -TERA ditu An eta ez da -TENen agerraldirik; Bn bost -TERA eta -TEN bat (B237 *etorren... amore doiez beteten*; errimari egokitzearren, dudarik gabe). *Elduri* dagokionez, azkenik, hiruna agerraldi dituzte An; Bn lau -TERA eta -TEN bat ditugu.

4.3.2. Ezin

Partikula hau An bi eratara ager daiteke: 1) EZIN + aditz nagusia + laguntzailea eta 2) Aditz nagusia + EZIN + lagun-

(95) Joera are nabarmenagoa litzateke gonbaraketa hertsian egin beharrean A *aurkitu*, *aurkitzen* : B *aurkitu*, *-tuten*, *-tuteko* bezalako ugariak erabili bagenitu.

(96) *-irekin* A *bizi*, *-teko*, *-ten* : B *bizi*, *-tzeko* eta A *eskiñi*, *-teko*, *-ten* : B *eskintzea*, *eskintzen*.

(97) Hasiera batean gehiago ziren arren alboratu egin ditugu A eta B artean aldaketarik ez zutenak (*lagundu*, *gueratu*) edota kopuru eta ondorio laburregiak zituztenak (*muguitu*, *emon*, *prestatu*).

(98) Hau behin baino ez dugu zenbatu hirutan agertu arren euskaritxo bat bait da.

tzailea, bigarren hau gehiagotan badakusagu ere: *jaso ecin dodaz* (124), *ezagutu ecin leukean* (213), *naztu ecin nei* (163), *gomuterazo ecin neiz* (125), *salbatu ecin ciñatequeala* (127), *eguin ecingo dodana* (25), *ecin emon ta asmatu leiquean* (84), *ecin mugatu ta cembatu leiz* (2), *ecin salba liteque* (138).

Bn, aldiz, soilik EZIN + aditz nagusia + laguntzailea ordena ematen da: *ecin aztu nei* (175), *ecin eguin leian* (245), *ecin eguingo dodana* (29), *ecin eldu baleitekean* (226), etab.

Bestalde markatzekoa da *gura ecinic*, *emon ecinic*, *egon ecinda* bezalakoak Bn ere nagusi diren arren⁹⁹, hemen badela *ecin eguina* bat ere; gainera, edizio honetan *ezin* eta aditzaren artean koka daiteke beste hitzen bat edo are ia perpauos oso bat ere: *ecin gogora ecarri neiz* (131), *ecin ceruric ecetara bere izan leitekean* (134).

4.3.3. Aditz errejimenaz

Dakigunez *jarraitu* aditza NOR-NORI egituran erabili izan da euskara zahar eta klasikoan¹⁰⁰; alabaina beranduago egitura hori aldatu egin da zenbait euskalkitan eta beren artean bizkaieraz. Bada ezberdintasunik honetan ere A eta Bren artean: An *jarraituk* bai NORK-ZER eta bai NORK-NORI izan dezake: *jarraitu eguizuz* (9), *jarraitu neguiantzat... santutasuna* (10), *jarraituric ceure oñetzac* (11), *zuri jarraituteco* (197), *jarraitu bere deiari* (47), *jarraitu beti berari* (76); Bn aditz honek agerraldi gutxiago duen arren, kopurua (4) adierazgarria da oraindik ikusteko egitura zilegi bakarra *nork-nori* dela: *yarraitu deutzazunez* (144), *yarraitu neguioentzat* (15), *ceure oñatzai yarraituric* (16), *zuri yarraituteco* (201).

Eskaturen konkordantzietan ere bada aldaketarik; An zein Bn nagusi diren arren NORK-(NORI)-ZER egituradunak, markatu behar da An NOR-NORI formako batere ez den bitartean¹⁰¹, Bn ematen direla batzu bederen: *escatu zakikioz Aita maite eguiazcoari* (49), *escatu zakioz Yaungoicoari* (60) eta *escatuten nachazue Ama-Semeoi* (227). Bidenabar ohartzekoa da An aditz laguntzaile gabe

(99) An bakarrak dira.

(100) Cf. Ax. 3 *Urbil zakizkidate, iarraiki zakizkidate*, Etx. XII, 47 (Altunaren ed.), *Uste dizit narraiola ezin dukedanari*, Capanaga 150 *Alan iarraitu bequio vide oneri*.

(101) Hori, da, jakina, bere egitura zaharra. Cf. Azkueren hiztegia s.v.

ematen zituen inperatibo askori Bn laguntzaile hori ezartzen die-la¹⁰²; hirugarren edizioan —bigarrean joera horretan urrutiegi joan zela iruditurik, naski— berriz ezabatuko ditu hauetariko batzu: B9 *esan eikezu Neure Yauna Yesucristo*: D7 *esan Neure...*; B16 *beguitandu bekizu ceruan bertan zagozala*: D13 *beguitandu ceruan...*; B19 *esetsi zakikioz aric eta...*: D16 *esetsi aric eta...*; B29 *artu eikezu confesore*: D23 *artu confesore*¹⁰³.

4.4. Lexikoa

Hitzen barruti honetan ematen diren aldaketak sailkatzeko eta neurtzeko ELaren hitz ezgramatikalen¹⁰⁴ kopuruaren % 25 suposatzen duten A eta B letrak aztertu ditugu ahalik eta zehazkienik.

Zenbaki hutsezko lehen hurbilketa batek ELaren bigarren edizioan 126 hitz desagertu eta 184 berri lehendabizikoz agertu direla diosku; horrenbestez aurrera dezakegu lexikoarena ez dela izan liburuak pairatu aldaketetarik txikiena.

Dagoeneko (§ II. 3) aipatu dugunez gero liburuak bigarren edizioan jasan zuen zenbait atalen gehitze eta berregokitzea, konpli da fenomeno hauek lexikozkoekin izan zitzaketen hartuemanak aztertzea.

Atalen eta ahapaldien aldaketak, oro har, hurrengo moietan sailka ditzakegu:

1) *Gehitzea*: Esaldi edo ahapaldi berri batean agertzen denean hitz berri bat. Arlo hau oso emankorra da: aztertutako A-B leteretan 79 bat hitz agertzen dira lehendabizikoz bigarren edizioan. Alde honetatik oso garrantzitsuak dira § II.3n aipaturiko erantsi edo gehitu atalak, 79 hitz horietarik 18 bait dira *Yesucristo gueure Yaunaren*

(102) Hori da 49 eta 60. orrietako aipatu esaldiei gertatzen zaiena, esate baterako.

(103) Nolanahi ere ez da pentsatu behar fenomeno hau Bn adierazi NOR-NORIren aldeko joeraren kontra doanik; alderantziz, bada (cf. B23 *escatu eikiozu berari* : D19 *escatu zakioz berari*) joera areagotu egin dela susmatzeko oinarririk.

(104) Hots, erakusle, izenordain, aditz forma burutu eta partikula aldaezinak EZ direnak; izen propioak ere kanpo gelditu dira ez bait dute ezer adierazten.

nekeen ganeco...n, 24 mandamentuetan eta 11 *Sartaurrean*; 53 guztira (%67a) beraz. Kategoriaka 37 (%70) izenak dira, 5 (%10) aditzak eta 11 (%20) adjetiboak.

2) *Desagertzea*: Lehendabiziko ediziotik bigarreneara 25 hitz desagertzen dira. Hauetarik soilik gutxi batzuek (*abi, bizilecu*) § II.3n aipaturiko 159-160 orrietatik desagertu den orazioarekin batera. Beste kasuetan batzuetan hitza (*biztugarriac, baltzez*) esalditik ezabatu da baina esaldia bera mantenduaz, beste zenbaitetan delako hitz bat (*bide-emonik, bidezear, biotz-miña*) esaldi osoarekin batera desagertu da, eta azkenik badira (*araguitu*) bigarren edizioan bere ahapaldia kentzean agertzen ez direnak. Alabaina, 25eko kopuru horretatik 12, ia erdiak, *Curutzecoen...etik* desagertzen dira 2. edizioan (ik. § II.3) izan duen laburtzapena dela kausa: *azuri, bidezear, akaba, alargun, aldats, algara, antz-irudia, azkenduko, baltzez, ampullu, anzera, aterazo*. Kategoriaka desagertu diren 25 hitzotatik 16 (%64) izenak ditugu, 7 (%28) aditzak eta 2 (%8) adjetiboak.

3) *Sinonimo bat erantsi edo kendu*: ELaren lexikoak pairatzen duen aldaketarik handiena izan ez arren, markatu behar da kasu batzutan (*abel-etse, aztertu, buru-erechi, ala*) sinonimo bat eransten zaiola bigarren edizioan lehendabizikotik zegoen delako hitz bati; alderantziz, inoiz (*abiatu, azuri, burupetu*) desagertu egiten da ziren sinonimo bikoteetariko osagairen bat.

4) *Zehaztea*: Esaldi bati edo esaldi bateko osagarri bati sinonimoa ez duen zerbait eransten zaionean¹⁰⁵. Cf A151 *ez bada arren gortu nire dei ta escariari*: B166 *ez bada arren belarriak gortu ene deiari ez ene escariari*, A81 *ordilecuac*: B92 *ardan-teguiac ta osteratzeco ordi lecuac*; oso gutxitan gertatzen da.

5) *Banakuntza*: Hitz bat sinonimo edo baliokide diren bi edo gehiagotan deskonposatzen da esanahiaren aldetik: cf. A69 *opa ta esqueñi Jangoicuari zarean guztiori, arimea, gorputza, almenac, berbac...: B79 ...gorputza, ceure arguitasun, centzun, indar, berba...*,

---

(105) Honekin batera, badakusagu beste zehazte moeta bat ere, hots hitz baten ordeztu beste zertzelada gehiagoko eta zorrotzago bat ezartzea: A14 *aldatac* : B17 *euskeraratuac*; A58 *aldatac* : B66 *onduteco*; A146 *tal-deco ardi* : B162 *artaldeco ardi*; A118 *bildu* : B125 *adiskidetu*; fenomeno honi oso interesgarria deritzogu, hitz bakoitzaren muga lexikoak eta eremu tinkoak aurkitzeko saio bat bait dirudi: Azken finean, delako hitz bati eta bakarrik horri dagokion lekua emateak lexikoa eta horrekin hizkera osoa zorrotzeko borondate argi bat erakusten du.

A65 *sendotuten nau bere graciaz*; B74 *indartuten ta azcortuten nau bere graciaz*; A136 *iñoen ondasunean calteric eguin*; B151 *iñoren ortuan, soloan, basoan, abereetan, edo gauceetan calteric eguin*; A136 *bide donguea emon*; B151 *burubideric edo oñic emon*.

Alderantziz ere gerta daiteke: cf. B14 *bizcortu naguizu*; A10 *irazartu ta biztu naguizu*; B38 *esamiña concienciacoa*; A33 *examiña edo concienciaco billacuntza*; B44 *ceñec erre bearco dituzan guizonac, abereac, zugetzac, uriac, erriac, yaureguiac, etseac eta ondasunac*; A39 *ceñec erreco dituz guizonac, abereac, landarac; eta autstu ta apurtuco dituz uriac, jaureguiac, echeac ta ondasunac* (marka bedi *autstu*).

6) *Zerrendaketa*: Atik Bra zenbait aldiz hitz berriak eransten dira osagaien barnean hauek hedatuaz: A132 *euqui badeutsezu gorroto, beguiracune, gogortaderic*; B139 *edo erremushcadaac, burrufadaac, abrigu charrac, beguiraunaac edo adicunaac eguiten*; A213 *gogortade ta neque guztioac igaro cituan gugaitic*; B273 *gugaiti icusi cituzan neke, ala, ta gogortada guztioac*. Lehendabiziko edizioko zenbait zerrendaketa ere laburtu egiten da, ordea: A52 *nequetu, aricatu, gaisotu, erre ta ebagui zaizala*; B60 *erre, ebagui, edo naien dituzan nekeac*; A56 *ceinbat dei, ate-joca, barru-quisquetac eta argui...*; B64 *ceinbat dei gozo, ceinbat argui aldi eder*. Azkenik, batzutan zerrendaketak zeharo aldatzen dira: A18 *ucatu ceure buruaren onerechi ta arrotasuna*; B22 *ucatu ceure buruaren lar gura eta asco erechiari*; A194 *humildu, auspeztu, ecerbereztu, ta beeratu eban lurreguiño*; B198 *argaldu ta indarguetu dau lur yoteraguiño*.

Fenomeno guzti hauek, ordea, ez dute agertzen edo desagertzen diren hitzetatik %44'7 baino egiten; zerbait gehiago lagun diezaiguke aldaketen kontu ematen segidan aztertuko dugun «adierazle aldaketa» —hoberen faltaz— deritzogun fenomenoak.

Delako adierazle aldaketa hau hiru modutara ematen da:

1) Hitz bat bere beste edozein aldaeraren batez gauzatzen deanean. Sail honetako adibide anitz ikusi dugu jadanik aurreko ataletan fonetikazko (A *arzai, arzain*/ B *artzain*; A *borrerruac*/ B *borreroac*; A *bulde*/ B *bulda...*) aldaketak aipatzean. Beste zenbait esaldiaren aldaketaren ondorioak dira: inoiz hitz batek bere gramatika kategoria aldatzean (A184 *crutze orretan daroazuz nire becatu andi asco astunac*; B191 *ene becatuac astundu izan deutsuen curutze ori*), txikigarri bat eranstea (A216 *astiro*; B229 *astirochu*; A118 *berba*; B125 *berbachu*) edota hitz konposatu baten bi osagaiak gidoi baten bidez bereiziaz (A133(2) *aserraldi*; B142 *aserre-aldiac*, B143 *aserre-aldia*; A8 *biciera*; B19 *bici-erea*).

2) Desagertutako hitzaren ordeztan bere sinonimo ez den beste hitz bat ezarriaz; adibidez A58 *dei, argui ta abisuac*: B66 *dei, argui eta biotzketaac*; A155 *celan aurretuo nas*: B169 *celan asartuo nas*; A121 *munduco erri guztietan*: B128 *munduco baster guztietan*. Atal honen kasu bereizi bezala jo dezakegu perpaus ezberdin batez desagertu denaren esannahi berdintsua gauzatzea: A106 *aditu daiozula begui erruquitsuaz*: B114 *eder erechi ta abegui ona eguin daguiozula*; A131 *frutu onenac ceuretzat artu ta charrenac Jaungoicoari emonic*: B139 *amarrenari charrena edo adinona, zuretzat onena gorde-ta emon badeutsazu*.

3) Baina modurik garrantzitsuena —eta interesgarriena— desagertutako hitzaren ordeztan sinonimo bat ezartzea da. Fenomeno honen barneko joerarik nabarmenena erdaratik mailebuen ordeztan euskal hitzak jartzea dugu. Joera hau gutxienez bi modutara antzeman dezakegu:

a) Ako zenbait mailebu Bn ezabatu eta euskal ondareko —edo ustez jatorrago diruditen— hitzen bitartez ordezkutzen dira: adibidez A234 *gura cinduquedaz amatu*: B246 *gura cindukedaz maitatu*; A235 *amatu*: B247 *maitatu izana*; A234 *amatuco*: B246 *maitatuco*; A235 *amaten ditut*: B246 *maite dodaz*; A163 *ametan zaitut*: B175 *laztan zaitudaz*; A218 *santa Isabel bisitatzera*: B232 *lengusiñea icusten*; A218 *santa Isabelen bisitea*: B232 *santa Isabel icustea*; A41 *bicio aguintari*: B47 *ecandu deunga*; A73 *bicio gaiztoren bati*: B83 *izcune gaiztoari*.

b) Bn lehendabiziko edizioan ez ziren zenbait hitz jator edo garbi sartzen saiatzen da: B231 *albistea*: A217 *embajadea*; B72 *becatu-eza*: A63 *inocencia*; B5 *aguindupecoac*: A3 *servitzariac*; B192 *astuntasuna*: A186 *carguea*¹⁰⁶.

(106) Ohar bedi (2) ez dela (1) adierazteko beste forma huts bat zeren eta (1)en bitartez $X_1 \rightarrow Y_1 \dots Y_n$ adierazi nahi den bitartean (2)az $X_1 \dots X_n \rightarrow Y_1$ irudikatu nahi bait da; hots, Bn sartzen diren hitzak Ako baten baino gehiagoren ordeztan izan daitezke eta, gainera, ez dute halabeharrez Ako hitzok beren testuinguru guztietan zertan ordezkatu. Bestalde, delako hitz jator edo garbi hori hitzberri bat izan daitekela esan beharra dago (*aguindupecoac, bekatu-eza, buru-erechia*). Noizbait bada, ordea, kontrako joera adierazten digun adibideren bat: Bn zeharo desagertzen diren *betiraun, betiraunde, betiraute* eta *esaminea edo concienciaco billacuntzea*. Alabaina, esanplu gutxi hauek lehen aipatutako (ik. § I.3.) Larramendiren hitzen jarraipen dira, alegia ulergarritasunaren eta praktikotasunaren alde komenigarria denean tradizioari lotu beharra, garbitasunaren arau hertsiegiak baztertuaz. Hortaz gain, aipagarria da *esaminea edo concienciaco billacuntzea examinea concienciacoa* bilakatzen denean ELaren lehendabiziko edizioan erabiltzen dituen *erdal + euskal hitz* bikote bakanetarik (erabiliena hain zuzen) bat ezabatzen ari dela (cf. 46.oharra). Nolanahi ere, hitz berrien arazo hau oraindik sakonki ikertu gabe dago itxiztat eman dezagun; beste lan batean aztertu gogo dugu astiroago.

III. BI HITZ ONDORIO GISA

Aurreko orriotan —eta ez, segurki, beharko luketen bezain luze eta xeheki— soilik *EL 1* eta *EL 2*aren arteko ezberdintasun eta aldataririk garrantzitsuenak aztertzen saiatu gara; aurreko idazleen eta Añibarroren arteko lotura eta etenak inola ere mesprezatzeko ez diren arren, literatur bizkaiera ez bait da inongo *ex novo* sortu agermen misterioetsuren bat, nahiago izan dugu oraingoz azterketa arlo honetara mugatu. Zeren eta, bestalde, delako literatur hizkera hori ez da ere behin eta betikoa, ez hazi ez aldatu Zeusen burutik jada osorik atera Minerva berri bat. Lehen ikusi bat aski zen amets horrek egiantza gutxi zuela baiezteko hain bait dira handi *EL*aren lehen bi edizioek dituzten ezberdintasunak. Hauek asko ezeze era askotarikoak ditugu, ikusi bezala ia hizkuntzaren alderdi gehienak —grafian has eta sintasian buka, fonetika, morfologia eta hiztegia barne— ukitzen bait dituzte.

Alabaina, xehetasunetan galtzen ez bagara, ohartuko gara ezen ezberdintasun guztiak, oro har, atzetik duten asmo bakar bati zor zaizkiola; asmo hori ez da literatur hizkuntza batek —izen hori egiaz merezi duen neurrian— izan ohi duen batasun, tinkotasun eta umotasuna lortzearena besterik¹⁰⁷.

Aski dateke hemen exenplu gutxi batzu aipatzea: ¹⁰⁸ An *-a+a>a* zein *ea*: Bn soilik *ea*; An *baga* eta *bagarik* aurki daitezke, bigarrena bakarrik Bn; An *neindeke*, *neinteke*, zein *nindeke* ditugu, *ninteke* soilik Bn. Hauek eta ia nahi adina gehi daitezkeen beste hainbat adibidek¹⁰⁹ argiro erakusten digute bi edizioen gonbaraketa hau

---

(107) Hemendik datorkio Añibarrori, noski, ahozko hizkeraren zenbait fenomeno baztertu beharra; ik. I.3.2. eta *dai-/dagi-* eta *-ei/-ai-*ren iruzkinak. Erants bedi ezen markinarren txokokeriak salutu ezeze berari han isuri zitzaion bat edo beste (*daude* : Oraindik Areatzan *deude*, *deure* dira forma bakarrak; cf. *Aditza Bizkaieraz* III. VEU. Bilbo 1985, 189.or. = *debe*, *dute*, $a \rightarrow e / \begin{smallmatrix} i \\ u \end{smallmatrix} \rightarrow$) Bn ezabatzen ere saiatzen dela.

(108) Bizkaitartzat lehen ikusian eman daitezkeen zenbait aldaketa (ikus *zituen/zituzan*, *ablatiboa*, *direan*, *-tu/-du*) azken finean ez dira Bn burutu nahi den bateratzearen ondorio baizik.

(109) Nabarmen bat aipatzekotan aztertu berri dugun lexikoarena egin behar, zalantzarik gabe.

emankorra dugula Añibarroren idazmolde eta hizkeraren garapen prozesuaz mintzo bait da.

Honenbestez, ezin uka daiteke Añibarroren euskal lanek —beren osoan harturik— duten koherentzia: teoria (gramatika, hiztegia) eta praktika (*Esku liburua*) bat datoz Larramendirengan ikasi zuenaren bidetik. Zeren eta andoaindarrak jarraitzailerik izan badu, gutxi izan bait ditu gogoz eta obraz Añibarroren adinakorik euskara «noranahikoa» bihurtzen Lizardik nahi bezala.

IV. *Laburdurak eta bibliografia.*

- AzK = *Azkueren Hiztegia*, v. Azkue.
 EL = *Esku liburua*, vide Añibarro.
 FHV = *Fonética histórica vasca*, v. Mitxelena.
 G = *Gero*, v. Axular.
 GB = *Gramática Bascongada*, v. Añibarro.
 HLV = *Historia de la literatura vasca*, v. Villasante.
 HSLV = *Historia social de la literatura vasca*, v. Sarasola.
 IV = *El Imposible Vencido*, v. Larramendi.
 VB = *Vocês Bascongadas*, v. Añibarro.

ALTUNA, P., v. LARRAMENDI.

- AÑIBARRO, FR. P. A. *Gramática Bascongada*, Fr. L. Villasanteren ed., Donostia 1970 (ASJU III(1969)tik aterea).
 ———, *Escu-Liburua*,¹ Tolosa 1802. Faksimila Hordago, Donostia 1978; *Escu-Liburua*,² Tolosa 1821; *Esculiburua*,³ Tolosa 1827.
 ———, *Lora-Sorta espirituala, ta propositu santuac vicitza barri bat eguiteco*, Tolosa 1803.
 ———, *Voces Bascongadas diferenciales de Bizcaya, Guipúzcoa y Navarra*, Fr. L. Villasanteren ed., Ediciones de la Caja de Ahorros Vizcaína, Bilbo 1963.
 ———, *Guero Guero*, RIEVeko argitalpena 1923tik 1933ra (ez zen osoa atera).
 AXULAR, P., *Gero*, Fr. L. Villasanteren ed., Jakin, Oñati 1976.
 AZKARATE, M., «Zehar galderak: BA- Denborazko perpaus txertatuen adibide kurioso zenbait», *Euskera* XXVII (1982) 2, 639-643.or.
 AZKUE, R. M., *Diccionario Vasco-Español-Francés*,² LGEVren faksimila, Bilbo 1968.
 ———, «Curiosidades de un manuscrito inédito de Añibarro», *Euskera* XVI (1935), 134-143.or.
 BARTOLOME de SANTA TERESA, Pr., *Euskal-errietako olgueeta ta dantzeen neurricogatz ozpinduba*. Iruña 1816. Hordagoren faksimila, Donostia 1978.
 ———, *Icasiquizunac* (III lib.). Iruña 1816, 1817 eta 1819.
 BASABETAR, K., «P.A. Añibarro Aitaren Euskerazko eskuidatziak», *Euskera* XV (1934), 258-261.or.
 BILBAO, J., *Eusko Bibliographia*, Auñamendi 1970 eta hur. (orain arte 10 lib.).

- BLECUA, A., *Manual de crítica textual*, Castalia, Madrid 1983.
- LAKARRA, J. A., *Euskal Thesauruserako gaiak: Hegoaldeko testuak 1700-1745*. EHUko tesina argitaragabea, 1984.
- , «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», ASJU XVIII (1984)-1.
- , «Larramendiren lexikografiaz», ASJU XIX (1985)-1.
- LARRAMENDI, M., *Corografía de Guipúzcoa*, J. I. Telletxea-Idigorasen ed., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia, 1969.
- , *Autobiografía y otros escritos*, Telletxea-Idigorasen ed., Sociedad Guipuzcoana de Ediciones y Publicaciones, Donostia 1973.
- , *Diccionario Trilingüe*,² Donostia 1853.
- , *El Imposible Vencido*, Salamanca 1729. Hordagoren faksimila, Donostia 1979.
- , *Diccionario Vasco-Castellano*, P. Altunaren ed., Euskera XII (1967), 139-300.or.
- MITXELENA, K., *Historia de la literatura vasca*, Minotauro, Madrid 1960.
- , «FR. PEDRO ANTONIO de ANIBARRO. Voces bascongadas diferenciales...» (Villasanteren edizioaren erreseina) BAP XIX (1963), 105-108.or.
- , *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*, Publicaciones del Centro de Estudios Históricos de Vizcaya, Bilbo 1970.
- , *Fonética Histórica Vasca*,² «Julio de Urquijo» Mintegiaren argitalpena, Donostia 1977.
- , «El texto de Peru Abarka», ASJU 1978-9.
- , «Aurkezpena» in Sarasola, *Hauta-lanerako...*
- MOGEL, J. A., *Peru Abarka*,¹ Durango 1881. Gerediaga Elkartearen faksimila, Bilbo 1981. *Peru Abarka*,² Azkueren ed., 1897. LGEVren berrargitalpena, Bilbo 1981.
- , *Confesio ta Comunioco sacramentuen gañean Eracasteac*, Iruña 1800.
- , *Cenfesiño ona*, Gasteiz 1803.
- MOGEL, J. J., *Basserritaar nequezaleentzaco escolia*,¹ Bilbo 1816. *Basserritaar jaquitunaren ehecho escolia*² (aurrekoaren bigarren edizio zuzendua), Gasteiz 1845.
- SARASOLA, I., *Historia social de la literatura vasca*, Akal, Madrid 1976.
- , *Materiales para un Thesaurus de la Lengua Vasca*, tesi argitaragabea,artzelona 1980.
- , «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», ASJU XVII (1983), 69-212.or.
- , *Hauta-lanerako Euskal Hiztegia (A-AURTEN)*, GAK, Donostia 1984.
- SOLOETA, Fr. F., «Añibarro traductor del Guero», RIEV IV (1910), 592-594.

TELLETXEA-IDIGORAS, J. I., ik. Larramendi.

URKIXO, J., «Los Refranes y Sentencias de 1596. Estudio Comparativo»,
RIEV V (1911) eta hur.

VILLASANTE, L., *Historia de la literatura vasca*,² Aranzazu 1979.

——, *Axular-en hiztegia*, Jakin, Oñati 1973.

——, «En torno a una carta, hasta ahora inédita, del escritor vasco PP. de
Añibarro», *Euskera* XXVIII (1983) 2, 403-409.or.

Vide Añibarro.

Vide Axular.

VINSON, J., *Bibliographie de la langue basque*, Paris 1891-1897. Berrargital-
pena: «Julio de Urquijo» Mintegia, Donostia 1984.

YRIZAR, P., *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (2 lib.), GAK,
Donostia 1981.

ZUBIAUR, J. R. eta ARZAMENDI, J., «El léxico vasco de los refranes de
Garibay», *ASJU* X (1976), 47-131.

Gozos populares en vascuence

J. M. Satrustegui

GOZOS POPULARES EN BASCUENCE

J. M. SATRUSTEGUI

La religiosidad popular ha tenido sus propias manifestaciones piadosas en cada época, y los novenarios constituyeron una práctica muy generalizada en la vida tradicional de nuestro pueblo, hasta su brusca decadencia en los últimos tiempos.

Las novenas precedían a la fiesta del santo y revestían especial solemnidad en algunos casos. Además de las funciones públicas de signo más o menos social, y paralelamente a ellas, constatamos la novena familiar centrada generalmente en la cocina con el protagonismo femenino de la dueña del hogar. Finalmente, la novena tiene también cabida en la devoción personal para impetrar favores especiales o para remediar los males.

Por todo ello, ha existido abundante repertorio de textos que en forma de folletos y pequeños manuales se tenían a mano en las familias. En general, no se ha prestado mucha atención a estos materiales que, dada su modesta entidad han ido desapareciendo, y resulta cada día más difícil localizar. Si además se trata de textos vascos la rareza se convierte en curiosa novedad.

Los gozos del santo o de la santa, elogio rimado de las virtudes y atributos del titular, venía a ser el colofón o última invocación coreada en parte por los asistentes a la función religiosa, quienes repetían el estribillo final de cada estrofa.

Recientemente ha aparecido en el archivo municipal de Baztán un manuscrito vasco con los gozos de San Francisco Javier*.

Diríase que formaba parte de la popular «Novena de la gracia», a tenor de la referencia que recoge la última estrofa: *Da nobenario*

(*) Archivo Municipal del Valle de Baztán. Sec. Palacios y casas de Baztán. Leg. 69. Casa Larracaiz. Localizado por D. Javier Alvarez, al ordenar el archivo en Elizondo por encargo del Ayuntamiento.

zura / Zugatic inspiratua. El origen de esta devoción data del año 1633, en el que hallándose aquejado de una grave enfermedad el P. Marcelo Mastrilli S.J., se le apareció el misionero navarro en su lecho de Nápoles, quien le recomendó la difusión de esta práctica, a la vez que se sintió milagrosamente curado de su dolencia.

El documento consta de ocho estrofas de seis versos cada una, y parte del citado estribillo que figura en el encabezamiento. La letra es de buena caligrafía y podría corresponder a Juan Bautista Arrechea, de la familia Larracaiz oriunda de Sumbilla, quien estampó su nombre con grandes caracteres en la última página.

Respetamos en la transcripción la grafía del manuscrito.

*San Francisco Jabier Indietaco
Apostoluaren Gozuac.*

1.ª *Bada Milagro eguillia
Zara Apostolo Santuva
5 Yguzu Jabier escuba seguizeco etc.*

2.ª *Zu Nafarruan Jayua
Parisen Maestru izan ziñen;
Ygnacioren eguin ziñen.
Parisen discipulua:
10 Poderoso izaitia
Ceindeucan despreciatua.
Yguzu, etc.*

3.ª *Aita Sanduac Ygorriric
Nuncio, pasacen zara
15 Erromatic Yndietara
Anunciatuz arguituric
Jesu Cristoren fedia
Vzten duzu plantatua.
Yguzu Jabier, etc.*

4.ª *Ogueita amar milla leguan
20 Predicazen ibilliric
Millaca batayaturic
Vztentuzu indietacoac,
Jende ascoren lengogea
25 Ynstantian minzaturic.
Yguzu Jabier, etc.*

Impedac virtuosas
Eun nulla iuanissimam
Huroque de cora
Bostindem illic de Desnaci
Eisco futuress jenua
Dey xere predicium
Iguazu Tabier L^o
7° Mibeyor eta nobliari
Dima drossi aummentacione
Ondasuna nejonacione
Aborai eta pobliari

Unoris - ex tunc - cordis
Iugatio de Anna dicitur
Iguazu Tabier L^o
Quin bueyos emens
Cyntu gopua xenis
Iura medice xer dulce
Iunac emonacione
Uitondexu et libris
Iguazu xer lacus
Iguazu Tabier L^o

8° Da nobonario lura
Iugite imperitias
milogroquin laceditica
Iubra et berru
Mor dion umildadica
Ite xerun de aditica
Iguazu Tabier L^o
Budo milagro exullia
Lura ipoteli xeritica
Iguazu Tabier L^o
Las Deo.

Juan Baud
ta Arrechea
en Larracaiz
Gocos de
San Francisco

- 5.^a Yguzquiya zuc gelditu,
 Zerutic sua botatu,
 Lurian instante batez
 30 Bi lecutan cen arguitu;
 Ura, sua, lur, aiziac
 Zeindeucan sugetatua.
 Yguzu Jabier, etc.
- 6.^a Profeciac ziertuenac
 35 Eun milla izan ziran;
 Yruroguei eta zortzi
 Bistu ziren illic zaudenac;
 Asco Justuren javia
 Dago zure predicuan.
 40 Yguzu Jabier, etc.
- 7.^a Plebeyo eta nobliari
 Dirua diozu aumentazen,
 Ondasuna mejorazen
 Aberas eta pobriari;
 45 Vmeric eztuen andriac
 Zugatic da Ama deitua:
 Yguzu Jabier, etc.
- Quisu bisciyac ezuen
 Vquitu gorpuz zuria,
 50 Zure medioz zure dulcia
 Isasoac eman zuen
 Vzten dezu ere libria
 Izurria zen lecua:
 Yguzu Jabier, etc.
- 8.ª Da nobenario zura
 55 Zugatic inspiratua,
 Milagroquin laudatua,
 Faborez ere betia;
 Norc duen umildadea
 60 Fite izanen da aditua:
 Yguzu Jabier, etc.
- Bada milagro eguillia
 Zara apostelu santua:
 Yguzu Jabier, etc.
- 65 La(u)s Deo.

Traducción aproximada

Gozos de San Francisco Javier, Apóstol de las Indias.

1) Pues eres taumaturgo, Apóstol santo, extiéndenos Javier la mano para seguir, etc.

2) Habiendo nacido en Navarra, en París fuiste maestro y en París te hiciste discípulo de Ignacio; tenías por despreciable ser poderoso. *Extiéndenos Javier, etc.*

3) Enviado como Nuncio por el Papa, de Roma a las Indias vas de mensajero iluminado dejas implantada la fe de Jesucristo. *Extiéndenos Javier, etc.*

4) Habiendo recorrido treinta mil leguas predicando, bautizados a millares, dejas las Indias habiendo hablado al instante el lenguaje de muchas gentes. *Extiéndenos Javier, etc.*

5) Habiendo detenido el sol, y arrojado fuego del cielo, en la tierra se encontró en dos sitios al mismo tiempo. Agua, fuego, tierra, aire, los tenías sometidos. *Extiéndenos Javier, etc.*

6) Cien mil fueron las profecías ciertas, sesenta y ocho los difuntos resucitados; de tus sermones arranca la causa de muchos justos. *Extiéndenos Javier, etc.*

7) Aumentas el dinero al plebeyo y al noble, acrecientas las riquezas de ricos y pobres; la mujer estéril por tí llega a llamarse madre. *Extiéndenos Javier, etc.*

La cal viva no afectó al blanco cuerpo, el mar por tu mediación dio agua dulce; dejas también libre el lugar infestado de peste.

8) Es aquel novenario inspirado por tí, elogiado con milagros, lleno de favores; quien tenga humildad pronto será escuchado.

Pues eres taumaturgo, Apóstol santo, extiéndenos Javier, etc.

La(u)s Deo.

Observaciones

La grafía del documento es clara y corresponde al siglo XIX, sin perjuicio de que el texto original pudiera ser anterior.

Es improbable que Juan Bautista Arrechea sea el autor de los versos. Existen indicios para pensar que se trata de una copia de segunda o tercera mano. Se observa a primera vista el error en la numeración de las estrofas. El número uno figura al principio del estribillo que encabeza el manuscrito, por lo que las seis primeras estrofas se señalan con guarismos que van del 2 al 7. Se aplica el corrector dejando sin numerar la estrofa que en realidad ocupa el séptimo lugar, para respetar a la octava y última estrofa el número que le corresponde.

Cabe señalar, por otra parte, que el estribillo se presenta inconcluso, como algo sobradamente conocido por los usuarios. El dato más significativo, sin embargo, es la puntuación uniforme que se aplica a todas las estrofas, con hemistiquios en la segunda y cuarta línea, sin tener en cuenta el sentido de la oración gramatical. De este modo, se dificulta la comprensión de algunos textos, hasta el punto que la tercera estrofa, versos 11 al 16, queda extorsionada y poco menos que indescifrable si no se cambian los signos de puntuación. El autor no incurriría en tan craso defecto.

Ortografía. Alternancia c/z. El autor de la transcripción vacila en la utilización de estos signos: *Ceindeucan despreciatua* (11), *Zeindeucan sugetatua* (30). Del mismo modo, *gozuac* (2) es el título vasco del trabajo, y «*gocos* de San Francisco», se dice al final. A falta de la cedilla correspondiente, podría tratarse del título original castellano más antiguo del que se habría realizado la traducción vasca.

Tampoco lo tiene claro en el caso de la *rr*: *lurian* (20), por *lurrian*; *izuria* (53), por *izurria*. En una ocasión se dice *gelditu* (27), aunque generalmente incluye la *u*: *arguituric* (16). Precisamente el verso al que corresponde esta palabra es uno de los más oscuros a causa de un trazo horizontal que dificulta su lectura. He transcrito *Anunziatuz arguituric*, sin mucha convicción.

Pienso que podría reducirse asimismo a simple error ortográfico la inclusión del verbo *arguitu* (30), por *arquitu*, que responde mejor al concepto de bilocación que recoge la estrofa: *bi lecutan zen arquitu*.

Morfología: La expresión *zur(e) dulcia* (50) resulta problemática tal como aparece en el documento. La segunda vocal de *zur(e)* es muy borrosa, casi ilegible, en tanto que *dulcia* sustituye entre líneas a otra palabra tachada. Lo que sí queda claro, en todo caso,

es que se refiere al mar: *Zure medioz zur(e) dulcia / isasoac eman zuen*. La idea del agua del mar convertida en agua dulce preside este pasaje del eucologio, de modo que por algún extraño requiebro formal, *ur dulcia* ha podido degradarse hasta llegar a *zur(e) dulcia* en el manuscrito que estudiamos.

La presencia de la letra *z* en circunstancias poco habituales se repite, por otra parte, en la estrofa siguiente: *da nobenario zura* (55). ¿Podría explicarse *zura* como lectura incorrecta del demostrativo *hura* en la posible muestra que el copista estaba transcribiendo? La forma sencilla y llana del verso podría ser entonces, *Da nobenario hura/Zugatic inspiratua*.

Sintaxis. El ergativo *andriac* (45) está fuera de lugar en la oración, *Vmeric eztuen andria(c) / Zugatic da Ama deitua*.

Estos versos carecen de originalidad y adolecen de servilismo al modelo castellano. Constituyen, no obstante, el testimonio de una práctica popular muy arraigada en otro tiempo, suponen la recuperación de otro texto vasco que, en esta ocasión, es además el elogio del personaje más universal que ha dado nuestro pueblo.

**Etxeberri Luzaideko Bikarioaren
Dotrina Argitaragabea**

Iñaki Segurola

ETXEBERRI LUZAIDEN BIKARIOAREN DOTRINA ARGITARAGABEA

IÑAKI SEGUROLA

Hemen aurkezten da eta argitara ematen Don Frantzisko Etxeberri Luzaideko Bikario Jaunak euskarara itzuli zuen Aita Gaspar Asteteren Giristino Dotrina, 1833. urtean inprentara bidaltzeko prestatua zeukan eskuizkributik moldatua. Dotrinaren testu jatorrizkoa eta bere eskuz eginga Eusko Legebiltzarreko Liburutegian aurkitzen da eta erakunde honek argitaratutako *Euskeraz idatzitako erlijio-liburuen errolda (XVII-XX mendea)* izenekoan 42. zenbakia daraman fitxan ikus daiteke. Hor aurkitzen den paper-multzoaren lehenbiziko orrian hau irakurtzen da: 1833 *Texto original del Catecismo de D. Francisco Echeverri, párroco de Valcarlos*, eta baita honako hau ere: *Correspondencia Sr. Goicoa 1832-3 Documento 1.º*. Baina dotrinaren testuaz gainera ikus ere daitezke hiru karta inprimatzeko baimenaren ardiesteari dagozkionak¹, eta horietarik bat Luzaideko Bikarioak berak eginga eta dotrinaren testua ere bere eskuz eginga dela erakusten diguna. Bestalde, paper guzti horien jabe zen Goicoa Jaun hori berori da karta eta agiri horietan ageri den *Provisor y Vicario General de Pamplona* eta *Auditor honorario de la Rota* tituluekin jantzia datorren pertsona, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*-n dagoen lekuan² irakurtzen denetik atera daitekeenez:

«GOICOA, Casildo de. Eclesiástico navarro, nacido en Villanueva de Araquil el 9 de abril de 1803. Obtuvo el título de Doctor en Derecho Canónico por la Universidad de Huesca. Ejerció diversos cargos en la diócesis de Pam-

---

(1) Ikus paper horiek lan honen azken aldera.

(2) Cuerpo A. Diccionario Enciclopédico Vasco, vol. XVI, 182.or.

plona: Fiscal general (1827) y provisor y vicario general del Obispado, rector del Seminario (1832), Auditor de la Rota de la Nunciatura, Administrador económico de la diócesis (1850), canónigo de la catedral (1860), arcediano (1862) y examinador sinodal. Fue además miembro de la Junta Provincial de Beneficencia entre 1862 y 1864. Falleció en Pamplona el 20 de diciembre de 1886. Ref. Pz. G.: «E.B.N.», t. VII, p. 17».

Paperak jaso eta gorde egin ziren baina ez dirudi azkenean ere Luzaideko Bikarioaren itzulpen honek, inprimatzeko prestaturik zegoelarik ere, behar zuen baimena lortu zuenik eta, beraz, bere garaian moldezko letretan bederen zabaldua eta ezaguna izan zenik ere.

Señor Mag.^o

Don Domingo Parricante Prior de gr^{ta} Fran. loche
Presbitero
voss, vicario de la Diócesis parroquial de la villa de
S. Carlos; dice, que deseando proporcionar á los habitan-
tes de ese País y sus cercanías un método para la instruc-
cion en las Doctrinas del S. E. el Sr. Arzobispo dispuso por sí mismo
la traducion de ellas al idioma bascongado, acomodan-
dolo en sus expresiones á las mas usuales del País para
las mas fácil comprension, y habiéndolo remitido al Pro-
visor y vicario general de este Obispado para que te-
niese las traducciones, y habiéndolas conformes las
autorizadas á su defendido por su impresion, ha me-
recido en contestacion á esos suplicas su aprobacion, en
quanto concierne hallarse correctas y conformes la tra-
duccion presentada con las que escribió en castellano
el Sr. Arzobispo, y muy acomodadas al lenguaje de aquel
País, y que para su impresion puede acudir á nues-
tro Consejo como lo haceis acompañando un expediente de
la obra; y

Sup. a Sr. Mag. m. que previa consentido
del Prior y vicario general de este Obispado ó de la
personas que se rivas nombran nuestro Consejo, se le an-
ceda el permiso necesario para la impresion de la

reporida traducción de la Divina al S. Arzobispo en los
terminos espuestos por mi defendido y pide justicia. Ber-
nardo Barricarte. _____

Decreto. — Pase al Sr. Provisor con el competente oficio para
que disponga se censure la obra. _____

auto. — lo mando así el Consejo antes del despacho de hoy vein-
te y dos de Abril de mil ochocientos treinta y tres, es
que hago fe. Juan Campin a Genova Sec. ^{to} Arzob. Sub.

Por exc^{to} de Juan Campin a Genova Sec. ^{to} Arzob. Sub.

[1]

*Bici bedi Jesus.**Guiristino-doctrina*

*Aita Gaspar Astete Jesuitac erdaraz escriptua.
Escuararat itzulia D. Francisco Echeverri Valcarlosco
Bicarioac, emendaturic cembait othoitz eta gaucez,
Guiristino Fidelen instruccioneeco.*

Behar den licenciarequin.

*Iruñen.
.....etchean.
1833, urthean.*

---

[2]

Iracurzailea.

Ez da guizonic dudadezaquenic Doctrina Sainduaren eracustea behar den bezala ez dituela bere trebesiac, particularazqui nahi bada etzarri guiristinoen bihotcean eguiazco iaquitate hau grabaturic, ceinetaric bacarric baitaiteque ardietsi salbamendua: eta nola guizona baita Mundurat igorria Jaincoaz hunen sainduqui cerbitzatceco, eta bide huntaz Ceruaren ardiesteco, necesario zaizco, Jaincoaz beraz aguinduac izan zaizcon bezala, eracustea salbamenduarentzat behar dituen moien guciac. Yaquintasun ohoragarri hunen hedatceco guizonetarat, dira guehienic destinatuac arimen gomendua confidatu zaïoten Apezac, Trentoco Concilio Sainduac, eta Apostoluec eracusten daguten bezala. Animaturic izpiritu huntaz, eta bereciqui ene gomenduan Jaincoac etzarri dituen arimac errechquiago instruituac izaitea gatic Erligioneco eguinbidetan, publicatcen dut Doctrina hau Diocesa huntan erdaraz eracusten den Aita Asteteren Doctrinatic itzuliric, Herri huntan, eta bertce hainitcetan guehienic minzatcea costumatcen den escuararat, ceintan aurquituren baitira emendatuac cembait othoitz eta gauza bertce doctrinaco liburuetan ez direnac. Balia zaite beraz, guiristinoa, liburu huntan, eta bertce hainitcetan causitcen diren eguiez izaiteco mundu huntaco urostasuna, eta bertceco Loria.

Becatari gucientzat abis ona.

<i>Utcı zazu becatorea</i>	<i>Utcı ditzagun bicio heïec</i>
<i>lehen baino lehen becatua,</i>	<i>ceinec gauzcaten galduric,</i>
<i>Urrun zaite ocasionetic</i>	<i>eta galda barcamendua</i>
<i>ceinetan zauden sarthua.</i>	<i>Jaincoari orai beretic.</i>

<i>Izan diteque gaurco gaban</i>	<i>Liburu huntan erraiten dena</i>
<i>zure ohatcean hiltcea,</i>	<i>sinhetsi eta eguizu,</i>
<i>bai ta ere bihar baino lehen</i>	<i>goza dezazun bethi Loria</i>
<i>ifernuetan causitcea.</i>	<i>han zaitecen descansatu.</i>

- [3] *Curutze Sainduaren ✠ seinalea gatic, gure ✠ etsaietaric libra gaitzatzu ✠ gure Jauna eta Jaincoa.*

Aitaren, eta Semearen ✠ eta Izpiritu Sainduaren icenean. Amen Jesus.

Aita gurea.

Aita gurea, Ceruetan zarena, erabil bedi sainduqui zure icena; ethor bedi zure erresuma; eguin bedi zure borondatea, Ceruan bezala lurrean ere; iguzu egun gure eguneco oguia: eta barca zagutzu gure zorrac, guc gure ganat zordun direnei barcatcen dioztegun bezala; eta ez gaitzatzula utz tentamen-dutan erortcera; bainan beguira gaitzatzu gaitcetic. Amen Jesus.

Agur Maria

Agur, Maria, graciaz bethea, Jauna da zurequin; benedicatua zare emazte gucién artean, eta benedicatua da zure sabeleco fruitua Jesus. Maria Saindua, Jaincoaren Ama, eguizu othoitz gu becatoreentzat, orai eta gure heriotceco orenean. Amen Jesus.

Credo'a.

Sinhesten dut Jainco Aita bothere gucia duena baithan, Ceruaren eta Lurraren creatzailean; eta Jesu-Christo haren seme bacar gure Jauna baithan; cein contcebitu baitcen Izpiritu Sainduaren berthutez, sorthu cen Maria Birgina ganic; pairatu zuen Pontcio Pilatosen manuaren azpian; curutceficatu zuten, hil cen eta ehortci zuten; ïautsi cen Ifernuetara, hirur-garren egunean ïeiqui cen biciric hilen artetic; igaran cen Ceruetara, han dago ïarriric Jainco Aita bothere gucia duenaren escuinean; hantic ethorrico

- [4] *da bicien eta hilen ïüiatcera. Sinhesten dut Izpiritu Saindua baithan; Eliza Catolico Sainduan; Sainduen comunionean; becatuen barcamenduan; Haraguiaren phiztean; bethi irau-nen duen bicitcean. Amen*

Salve'a.

Jaungoicoac salba zaitzala Erreguina; misericordiaren Ama: bicitce, ezttasuna, eta gure esperantza. Jaungoicoac salba zaitzala. Zure deiez gaude Ebaren ume desterratuac; zu gana gaude suspiroz, sendimenduz, eta nigarrez nigarrezco lecu huntan. Hea bada, Andrea, gure Arartecoa itzul zatzu gu gana zure begui misericordioso horiec. Eta desterru hunen ondoan eracuts zaguzu Jesus, zure sabeleco fruitu benedictua. ¡O clementisima! ¡O piadosa! ¡O Birgina Maria eztia! Othoitz eguizu gu gatic, Jaincoaren Ama Saindua, izan gaiten digno ardiesteco Jesu Christoren promesac. Amen

Cofesio ienerala.

Ni becataria cofesatcen nitzazio Jainco Aita bothere gucia duenari, Maria bethi Birgina dohatsuari, Micael Arcangelu dohatsuari, Joanes-Batista dohatsuari, Petri eta Paulo Apostolu Sainduei, Saindu guciei, eta zuri ene Aita Izpirituala, ceren eguin baitut sobera becatu, gogoz, hitcez eta obratz; ene faltaz, ene faltaz, ene falta handiaz: hartacotz othoitz eguiten diot Maria bethi Birgina dohatsuari, Micael Arcangelu dohatsuari, Joannes-Batista dohatsuari, Petri eta Paulo Apostolu Sainduei, Saindu guciei, eta zuri ene Aita Izpirituala, eguin dezozen enetzat othoitz gure Jainco Jaunari.

[5]

Contricionezco acta.

Jesu-Christo ene Jauna, Jainco eta Guizon eguiatzcoa, ene Creatzailea eta Erredemtorea, Zu zarena gatic, eta ceren maithatcen zaitudan gauza gucien gainetic, damu dut, Jauna, bihotz gucitic Zu ofensatuaz: hartcen dut borondate fermu bat ez guehiago becatu eguiteco; cofesatceco eta emanen zautan penitentiaren complitceco, eta apartatceco becatu eguiteco occasione gucietaric. Esqueintcen dauzquitut ene bicia, obra, eta nequeac ene becatuen satisfacionetan, eta confidatcen dut zure borondate, eta misericordia finic gabecoan barcatuco dazquidatzula zure odol preciatu, Pasione, eta heriotcearen merecimenduen gatic, eta emanen dautazula gracia hobequi bicitceco, eta irauteco zure cerbitzu sainduan heriotceco orduraino. Amen.

Hamar manamenduac

Jaincoaren Legueco Manamenduac dira hamar. Lehenbico hirurac Jaincoaren ohoreari zaizconac; eta bertce zazpiac lagun proximoaren progotchuari.

Lehenbicoa: Jaincoa maithatcea gauza gucien gainetic.

Bigarrena: Haren icen saindua ez iuramentatcea banoqui.

Hirurgarrena: Igandeac eta Bestac santificatcea.

Laurgarrena: Aita eta Ama ohoratcea.

Bortzgarrena: Nehor ez hiltcea.

Seigarrena: Luxuriaric ez eguitea.

Zazpigarrena: Ez ebastea.

Zorcigarrena: Falsu destimonioric ez alchatcea; ez eta ere guezurric erraitea.

Bederatcigarrena: Bertceren (1) esposic ez desiratcea.

Hamargarrena: Bertceren gauzaric ez gaizqui desiratcea.

Hamar Manamendu hoc cerratcen dira bietan;

[6] *Jaincoaren cerbitzatcen eta maithatcen gauza gucien gainetic, eta lagun proximoa guharen burua (2) bezala. Amen.*

Manamendu berac bertce (3) guisaz.

1. *Jainco bat adora zazu, halaber maitha osoqui.*
2. *Juramenturic zuc ez duzu, ez cinic eguinen banoqui.*
3. *Igandeac beguira zatzu, Jauna ere cerbitza debotqui.*

---

(1) Letra bakar baten lekuan, lehen segurutik -c- soila idatzia zuena -tc- jarriaz zuzendu du. Orobat egin du azpiko lerroan datorren *Bertceren*-ekin ere.

(2) *-haren buruac* ikusten ez den zerbaiten gainean zuzendua dago, beste zenbaitetan ere gertatuko den bezala.

(3) Hemen ere lehen hitz honetan berean egin duen zuzenketa egin du, baina ez ordea azpian datozen 7., 9. eta 10. manamenduetako *bertceren*-etan, zeinak lehenbizitik baitaude horrela idatziak. Esan dezagun zuzendu beharrekook baino zuzenkatarik behar ez dutenak hagitzez gehiago direla testu guzian zehar eta aurrerantzean ez da *bertce*- zuzenduen berri ipiniko.

4. *Aita eta Ama ohora zatzu, bici zaitecen lucequi.*
5. *Nehor obraz hilen ez duzu, ez borondatez gaistoqui.*
6. *Paillardiza eguinen ez duzu, obraz ez gogoz liquisqui.*
7. *Bertcerena ebatsico ez duzu, ez guardatuco iniustoqui.*
8. *Lecucotasunic ez duzu, ez hitz erranen falsuqui.*
9. *Bertceren esposic ez duzu, desiratuco lizunqui.*
10. *Guthicia izanen ez duzu, bertceren onaren gaizqui.*

Articulu Fedezcoac.

Articulu Fedezcoac dira hamalaur: lehenbico zazpiac Jaincotasunari zaizconac; eta bertce zazpiac Jesu-Christo Jainco eta Guizon eguiazcoaren Guizatasun Sainduari.

Jaincotasunari zaizconac dira hoc.

Lehenbicoa: Sinhestea Jainco bat bacarra guciz botheretsuan

Bigarrena: Sinhestea dela Aita.

Hirugarrena: Sinhestea dela Semea.

Laurgarrena: Sinhestea dela Izpiritu Saindua.

Bortzgarrena: Sinhestea dela Creatzailea.

Seigarrena: Sinhestea dela Salbatzailea.

Zazpigarrena: Sinhestea dela Lorificatzailea.

Guizatasun Sainduari zaizconac dira hoc.

Lehenbicoa: Sinhestea Jesu-Christo gure Jauna guizon bezala izan cela contcebitua Izpiritu Sainduaren obraz eta graciaz.

[7] *Bigarrena: Sinhestea sorthu cela Birgina Maria Saindua ganic, guelditcen celaric hau Birgina erdi aitcinean, erditcean, eta erdi ondoan.*

Hirurgarrena: Sinhestea errecibitu cituela heriotcea eta Pasionea gu becatariac salbatcea gatic.

Laurgarrena: Sinhestea iausti cela Ifernuetara eta athera cituela haren ethorce sainduaren beguira zauden arimac.

Bortzgarrena: Sinhestea phiztu cela hilen artetic hirugarren egunean.

Seigarrena: Sinhestea igaran cela Ceruetara, eta dagola iarri-ric Jainco Aita guciz botheretsuaren escuineco aldean.

*Zazpigarrena: Sinhestea ethorrigo dela bicien eta hilen iuia-
tcera: onei emateco Loria, ceren beguiratu cituzten haren Manamendu Sainduac; eta gaistoei seculaco pena, ceren etcituzten beguiratu.*

*Guiristino Doctrinaren declaracionea galdeguinez eta ihar-
detsiz*

Galdeguiten dut. Guiristino zare?

Ihardesten dut. Bai, Jaincoaren graciaz.

G.—Noren ganic izan cinduen Guiristinoaren icen Saindu hori?

I.—Jesu-Christo gure Jauna ganic.

G.—Cer erran nahi du Guiristinoa?

I.—Christoren Guizona.

G.—Cer aditcen duzu Christoren Guizonaz?

I.—Jesu-Christoren fedea duena Bathaioan errecibituric, eta obligatua dena haren cerbitzu Saindura.

G.—Cein da Guiristinoaren seinalea?

I.—Curutce Saindua.

G.—Cergatic?

I.—Cergatic baita Christo curutceficatuaren itchura, ceintan erosi

[8] *baiguintuen.*

G.—*Cembat guisatara Guiristinoac eguiten du seinale hori?*

I.—*Bietara, Jauna.*

G.—*Cein dira?*

I.—*Ceinatcea, eta santiguatcea.*

G.—*Cer da ceinatcea?*

I.—*Escuineco escuco erhi behatzaz hirur Curutze eguitea, lehenbicioa copetan, bigarrena ahoan, hirugarrena bulharretan, mintzatcen garelatic Jainco gure Jaunarequin.*

G.—*Eracuts nola?*

I.—*Curutze Sainduaren ✠ seinalea gatic, gure ✠ etsaietatic libra gaitzatu ✠ gure Jauna eta Jaincoa.*

G.—*Certaco ceinatcen zare copetan?*

I.—*Jaincoac libra gaitzan pentsamendu gaistoetatic.*

G.—*Certaco ahoan?*

I.—*Jaincoac libra gaitzan hitz gaistoetatic.*

G.—*Certaco bulharretan?*

I.—*Jaincoac libra gaitzan obra eta desira gaistoetatic.*

G.—*Cer da santiguatcea?*

I.—*Escuineco escuco bi erhiezu curutze bat eguitea, copetatic bulharretaraino (4), ezquerreco sorbaldatic escuinecoraino, mintzatcen garelatic Trinitate guciz Sainduarequin.*

G.—*Eracuts nola?*

I.—*Aitaren eta Semearen ✠ eta Izpiritu Sainduaren icenean. Amen.*

G.—*Noiz eguin behar duzue Curutcearen seinale hori?*

I.—*Cerbait obra on eguiten hasten garelatic, edo aurquitcen garenean beharra, tentamendu edo peilian; particulazqui ohatcetic ieiquitcean, etchetic atheratcean, Elizan sartcean, iatean eta locartceacoan (5).*

G.—*Certaco hainbertce aldiz?*

I.—*Ceren lecu eta dembora gucietan gure etsaiec atacatcen*

(4) Hemen *bulharretaino* zuen idatzirik eta *-ra-* tartekatuaz osatzen du; ik. testuaren azkenean inprimatzailearentzat prestaturik zituen oharra, non *bulharretaraino* jartzeko agintzen baitu, horrela *h* gabe.

(5) Tarteko *-r-* gabe, behar bada aurreko hiru *-ea-* horien oihartzunez. Ik. 9. oharra.

[9] *eta etsecutatcen baiguituzte.*

G.—*Cer etsai dire horiec?*

I.—*Mundua, Demonioa, eta Haragua.*

G.—*Beraz Curutceac badu berthutea etsai horien contra?*

I.—*Bai, Jauna.*

G.—*Nondic du berthute hori?*

I.—*Jesu-Christoc bere heriotceaz Curutcean garaitu cituela-coz.*

G.—*Adoratcen duzularic Curutcea, nola erraiten duzu?*

I.—*Adoratcen zaitugu Christo, eta benedicatcen, ceren zure Curutze Sainduaz erosi duzun mundua.*

Guiristino Doctrinaren berezgunea.

Icusi dugu Guiristinoa zarella Guiristinoaren icen eta seinaleaz: erran zadazu orai.

G.—*Cembat gaucen iaquitera obligatua da Guiristinoa heltcen delaric adimendura?*

I.—*Laur gauza.*

G.—*Cein dire?*

I.—*Yaquitea cer behar duen sinhetsi, cer galdeguin, cer obratu, eta cer errecibitu.*

G.—*Nola iaquinen du, cer behar duen sinhetsi?*

I.—*Daquizquiellaric Credo'a, edo Articulu fedezcoac.*

G.—*Nola iaquinen du, cer behar duen galdeguin?*

I.—*Daquizquiellaric Aita gurea, eta Elizaco bertce othoitzac.*

G.—*Nola iaquinen du, cer behar duen obratu?*

I.—*Daquizquiellaric Jaincoaren legueco Manamenduac, Eliza Ama Sainduarenac, eta Obra Misericordiazcoac.*

G.—*Nola iaquinen du, cer behar duen errecibitu?*

I.—*Daquizquiellaric Eliza Ama Sainduaren Sacramenduac.*

[10] *Doctrinaren lehenbicico Phartea, ceintan eracusten baitira Credo'a, eta Articulu fedezcoac.*

- G.—Errazu: Norc erran zuen Credo'a?
- I.—Apostoluec, Jauna.
- G.—Certaco?
- I.—Gu Fede Sainduan informatceco.
- G.—Eta zuc certaco erraiten duzu?
- I.—Guiristinoec dugun Fede hunen cofesatceco.
- G.—Cer da Fedea?
- I.—Icusi ez duguna sinhestea.
- G.—Icusi cinuen zuc Jesu-Christo sortcen?
- I.—Ez, Jauna.
- G.—Icusi cinuen hiltcen, edo Ceruetara igaraiten?
- I.—Ez, Jauna.
- G.—Sinhesten duzu?
- I.—Bai, Jauna, sinhesten dut.
- G.—Cergatic?
- I.—Cergatic Jaincoac hala errebelatu baitu Eliza Ama Sainduari, eta hunec hala eracusten guri.
- G.—Cer gauza dira Guiristino bezala dauzcatzunac, eta sinhesten dituzunac?
- I.—Erromaco Eliza Ama Sainduac dauzcanac, eta sinhesten dituenac.
- G.—Cer gauza dira zuc, eta harc dauzcatzuenac, eta sinhesten dituzuenac?
- I.—Articulu Fedezcoac principalqui, Credo'an dauden bezala.
- G.—Cer gauza dira Articulu Fedezcoac?
- I.—Dira Fedearen Misterioic principalenac.
- G.—Certaco dira Articulu Fedezcoac?
- I.—Ezagutceco Jainco gure Jauna, eta Jesu-Christo gure

[11] *Erredentorea.*

G.—Nor da Jaincoa?

I.—Da gauzaric escelentena eta miragarriena, erran eta pentsa ez daitequena; Jaun bat guciz ona, botheretsua, iaquintsuna, iustoa, gauza gucien hastapena, eta acabantza.

G.—Nor da Trinitate Saindua?

I.—Da Jainco bera, Aita, Semea, eta Izpiritu Saindua, hirur presuna distintoac, eta eguiazco Jainco bat bacarra.

G.—Aita Jainco da?

I.—Bai, Jauna.

G.—Semea Jainco da?

I.—Bai, Jauna.

I.—Izpiritu Saindua Jainco da?

I.—Bai, Jauna.

G.—Hirur Jainco dire?

I.—Ez, Jauna; Jainco eguiazco bacar bat baicic.

G.—Aita Semea da?

I.—Ez, Jauna.

G.—Izpiritu Saindua da Aita edo Semea?

I.—Ez, Jauna.

G.—Cergatic?

I.—Ceren Presunac distintoac dire, eguiazco Jainco bacar bat izanic ere.

G.—Nola da Jaincoa guciz Botheretsua?

I.—Ceren bere botherearequin bacarric eguiten baitu nahi duen gucia.

G.—Nola da Creatzailea?

I.—Ceren ez deusetaric eguin cituen gauza guciac.

G.—Nola da Salbatzailea?

I.—Ceren emaiten baitu gracia, eta barcatcen becatuac.

G.—Nola da Lorificatzailea?

I.—Ceren emaiten baitu Loria irauten duenari haren gracion.

[12] *G.—Jaincoac badu guc bezala gorputz itchuratic?*

I.—Jainco bezala ez, ceren baita Izpiritu hutsa; bana bai Guizon bezala.

G.—Trinitateco hirur presunetatic cein eguin cen Guizon?

I.—Bigarrena, cein baita Semea.

G.—Aita eguin cen Guizon?

I.—Ez, Jauna.

G.—Izpiritu Saindua eguin cen Guizon?

I.—Ez, Jauna.

G.—Cein bada?

I.—Bacarric Semea, cein Guizon eguinic deitzen da Jesu-Christo.

G.—Beraz hau, nor da Jesu-Christo?

I.—Da Jainco biciaren Semea, guri bicitzen eracustea gatic, eta gure erredimitcea gatic Guizon eguin cena.

G.—Cer erran nahi du Jesus?

I.—Salbatzailea.

G.—Certaric salbatu guintuen?

I.—Gure becatutic, eta demonioaren gathibotasunetic.

G.—Cer erran nahi du Christoc?

I.—Ungitua, complitua, edo ganzutua.

G.—Certaz izan cen ungitua?

I.—Izpiritu Sainduaren dohainez eta graziez.

G.—Jesu-Christo gure Jauna, nola izan cen contcebitua, eta sorthu cen Ama Birginaren ganic?

I.—Obratuz Jaincoac naturazgoragoaqui eta milagroqui.

G.—✠ Nola izan cen obra milagrozo hura?

I.—✠ Izpiritu Sainduac Ama Birginaren entrainetaco odolic garbienaz formatu zuen gorputz bat; ez deusetaric creatu zuen arima bat; arima eta gorputz hura elgarrequin unituric iuntatu ciren Trinitateco bigarren presunari, eta orduartio Jainco baicic etcena guelditu cen

[13] Jainco eta Guizon eguinic.

G.—Christoren Ama bethi bici izan cen Birgina?

I.—Bai, Jauna, bethi Birgina.

G.—Cergatic hil nahi izan zuen Curutcean?

I.—Gu becatutic eta heriotcetic libratcea gatic.

G.—Cer aditcen duzu Jesu-Christo hil ondoan iausti cen Ifernuaz?

I.—Ez dut aditcen condenatuac dauden lecu hura, baicic iustuac zauden Limboa, deitzen baita Abrahamen Senoa.

G.—Nola iausti cen?

I.—Arima unituric Jaincotasunari.

G.—Eta haren gorputza nola guelditu cen?

I.—Unituric Jaincotasun berarequin.

G.—Nola phiztu cen hirugarren egunean?

I.—Haren gorputza eta Arima loriaz bethea iuntatcen cirelaric elgarrequin behin ere ez hiltceco.

G.—Nola igaran cen Ceruetara?

I.—Bere berthutez.

G.—Cer erran nahi du «han dagola iarriric Aita eternalaren escuineco aldean»?

I.—Jainco bezala Aitac bezambat loria duela, eta Guizon bezala bertce guciec baino guehiago.

G.—Noiz ethorrico da bicien eta hilen iuiatcera?

I.—Munduaren acabantzan.

G.—Eta orduan behar dute hil guciec erresucitatu?

I.—Bai, Jauna, izan cituzten gorputz eta arima berequin.

G.—Cer sinhesten duzu erraiten duzuenan «sinhesten dut Sainduen Comunionean»?

I.—Guiristino fidel guciec dutela pharte bertcen ontasun izpiritualetan, gorputz baten menbroac bezala, cein baita Eliza.

G.—Cer da Eliza?

I.—Da Guiristino fidel gucien iunta, ceinen burua baita (6) Erromaco Aita Saindua.

[14] G.—Nor da Aita Saindua?

I.—Da Erromaco Apez (7) Nausia, lurrean Christoren Bicariora, ceini guciac baiguira obligatuac obeditecera.

G.—Credo'az eta Articuluez berzalde, sinhesten duzu bertce cembait gauza?

I.—Bai, Jauna, Escritura Sainduan dagon gucia, eta Jaincoac bere Elizari errebelatu dion gucia.

G.—Cer gauza dira horiec?

---

(6) baita geroztik tartekatua da; ik. *Notas para el impresor.*

(7) h geroztik tartekatzen du; ik. *Notas...* non Apezac behar duela baitio.

I.—Hori ez niri galdegin, ceren naicen ignoranta. Eliza Ama Sainduac baditu Dotorrac, iaquinen dutenac ihardesten.

M. Ongui diozu, Dotorrei zaiela, eta ez zuri, condu emaita Fedezco gauza guciez. Asqui da zuretzat Articulu Fedezcoez emaita, Credo'an dauden bezala.

Doctrinaren bigarren Phartea; ceintan eracusten baitira cer behar den galdegin, eta Eliza Ama Sainduaren othoitzac.

Icusi dugu nola daquizun cer behar duzun sinhetsi, baita lehenbico gauza: goacen bigarrenera, cein baita iaquitea cer behar den galdegin.

G.—Errazu: Norc erran zuen Aita gurea?

I.—Jesu-Christoc, Jauna.

G.—Certaco?

I.—Guri othoitz eguiten eracusteco.

G.—Cer da othoitzac?

I.—Da Jaincoari bihotza alchatcea, eta faboreac escatcea.

G.—Aita gurea erraiten duzularic norequin mintzo zare?

I.—Jainco gure Jaunarequin.

G.—Non da Jainco gure Jauna?

I.—Lecu gucietan; particulazqui Ceruan eta Aldareco Sacramendu Sainduan.

G.—Cein da othoitzetan den hoberena?

I.—Aita gurea, Jauna.

[15] *G.—Cergatic?*

I.—Cergatic Jesu-Christo berac erran baitzuen bere ahoz, Apostoluec escaturic.

G.—Cergatic guehiago?

I.—Cergatic baititu zazpi petitione caritatean fundatuac.

G.—Cein dire?

I.—Lehenbicoa, erabil bedi sainduqui zure icena.

G.—Cer galdeguiten duzu petitione hortan?

I.—*Jaincoaren Icena izan daïela ezagutua, eta ohoratua mundu gucian.*

G.—*Cein da bigarrena?*

I.—*Ethor bedi zure erresuma.*

G.—*Cer galdeguiten duzu peticione hortan?*

I.—*Jaincoac erreina dezala hemen lurrean gure arimetan graziaz, eta guero eman dezagula bere Loria.*

G.—*Cein da hirugarrena?*

I.—*Eguin bedi zure borondatea, Ceruan bezala lurrean ere.*

G.—*Cer galdeguiten duzu peticione hortan?*

I.—*Jaincoaren borondatea eguin dezagula lurrean gaudenec Ceruan dohatsuec eguiten duten bezala.*

G.—*Cein da laugarrena?*

I.—*Iguzu egun gure eguneco oguia.*

G.—*Cer galdeguiten duzu peticione hortan?*

I.—*Eman ditzagula Jaincoac gorputceco conbeni den mantenamendua; arimaco gracia izpiritualac eta Sacramenduac.*

G.—*Cein da bostgarrena?*

I.—*Barca zagutzu gure zorrac, guc gure ganat zordun direnei barcatcen dioztegun bezala.*

G.—*Cer galdeguiten duzu peticione hortan?*

I.—*Jaincoac barca ditzagula guharen (8) becatuac, hala nola guc barcatcen baititugu gure gaizqui eguilei.*

G.—*Cein da seigarrena?*

[16] I.—*Ez gaitzatzula utz tentamendutan erortcera.*

G.—*Cer galdeguiten duzu peticione hortan?*

I.—*Jaincoac ez gaitzala utz erortcera, ez eta ere consentitcera demonioac becatuan erortcera (9) gatic ecartcen dituen pentsamendu, eta tentacione gaistoetan.*

G.—*Cein da zazpigarrena?*

(8) *-haren* ikusten ez den zerbaiten gainean zuzendua; ik. 2. eta 28. oharrak.

(9) Horrela, *-r-* eta *guzi*, beharbada aurreko bi *-era* horien oihartzunez; ik. 5. oharra.

I.—Bainan beguira gaitzatzu gaitcetic.

G.—Cer galdeguiten duzu peticione hortan?

I.—Jaincoac libra gaitzala arimaco eta gorputceco peil, eta gaitz gucietaric.

G.—Cergatic erraiten duzu lehenic «Aita gurea Ceruetan zarena»?

I.—Jaincoari bihotza alchatceco, eta galdeguiteco umilitate eta confidantzarequin.

G.—Cer erran nahi du «Amen» azquenean erraiten duzun hitz harc?

I.—Hala izan daïela.

G.—Cer othoitz eguiten diozu principalqui Ama Birginari?

I.—Agur Maria, eta Salve'a.

G.—Norc erran zuen Agur Maria?

I.—Aingueru San Gabrieleac ethorri celaric Ama Birginaren salutatcera.

G.—Norc erran zuen Salve'a?

I.—Eliza Ama Sainduac du errecibitua.

G.—Certaco?

I.—Ama Birginari faboreac galdeguiteco.

G.—Agur Maria edo Salve'a erraiten duzunean norequin mintzo zare?

I.—Birgina Maria Sainduarequin.

G.—Nor da Birgina Maria Saindua?

I.—Da Andre bat berthutez bethea, Jaincoaren Ama dena, eta dagona Ceruan.

[17] G.—Eta Aldarean dagona nor da?

I.—Da Ceruan dagonaren itchura eta imagina bat.

G.—Certaco dago Aldarean?

I.—Hura icustearrequin orhoit gaitecen Ceruan dagonaz, eta haren itchura eta iduria delacoz eguin dezogun erreberentcia.

M. Bada hau bera eguin behar duzu bertce Sainduen imaginei eta erliquiei.

G.—Eguin behar dugu othoitz Aingueruei (10) eta Sainduei?

I.—Bai, Jauna, gure arartecoei bezala.

G.—Cer gauza dira Aingueruac?

I.—Dira Izpiritu dohatsu batzu Jaincoaz Ceruan gozatcen daudenac.

G.—Certaco Jaincoac creatu cituen?

I.—Eternitate gucian laudatceco eta benedicatceco.

G.—Certaco guehiago?

I.—Haren Ministro bezala goberna dezaten Eliza, eta guizonac guarda.

G.—Beraz zuc baduzu Aingeru guardiacoa?

I.—Bai, Jauna, eta bacotchac (11) badu berea.

M. Bada debocione handia izan zaïozu, eta hari gomenda zaitte egun oroz.

Doctrinaren hirugarren Phartea; ceintan eracusten baita cer behar den obratu.

Icusi dugu cer behar duzun sinhetsi, eta galdeguin; icus dezagun orai cer behar duzun obratu.

G.—Errazu: Cein da Jaincoaren Legueco lehenbico Manamendua?

I.—Jainco bat adora zazu, halaber maitha osoqui.

G.—Norc maithatcen du Jaincoa?

I.—Haren Manamenduac beguiratcen dituenac.

G.—Cer da Jaincoaren maithatcea osoqui?

[18] I.—Nahiago gauza guciac galdu, ecic Jaincoa ofensatu.

G.—Certara guehiago obligatcen gaitu Manamendu hunec?

---

(10) Ainguruei zuen lehenbizi idatzia eta geroztik du -e- tartekatzen; ik. Notas...

(11) t geroztik tartekatzen du, lehenago bacoachac idatzia zuenari.

I.—Haren bacarric adoratcera gorputceco eta arimaco erreberenciaric handienaz, sinhetsiz, eta esperantza hartuz haren baithan fede biciarequin.

G.—Norc becatu eguiten du Manamendu hunen contra?

I.—Sinhesten, edo adoratcen dituenac Idolac, edo Jainco falsuac.

G.—Norc guehiago?

I.—Supersticione, edo sorguinquerietan sinheste hartcen duenac, eta hetaz baliatcen.

G.—Cein da bigarrena?

I.—Juramenturic zuc ez duzu, ez cinic eguinen banoqui.

G.—Norc eguiten du iuramentu banoqui?

I.—Yuramentu eguiten duenac eguiaric, iusticiaric, eta beharric gabe.

G.—Eta becatu da creaturen gatic iuramentu eguitea banoqui?

I.—Bai, Jauna, ceren hetan eguiten zaio iuramentu Creatzaileari.

G.—Cer erremedio da iuramentu banoric ez eguiteco?

I.—Costumatcea erraitera ez, edo bai, Jesu-Christoc eracusten dagun bezala.

G.—Cein da hirugarrena?

I.—Igandeac beguira zatzu, Jauna ere cerbitza deboqui.

G.—Norc beguiratcen ditu Igandeac eta Bestac?

I.—Meza osoa entzuten duenac, eta beharric gabe trabailatcen ez denac.

G.—Cein da laugarrena?

I.—Aita eta Ama ohora zatzu, bici zaitecen lucequi.

G.—Norc ohoratcen ditu Aita eta Ama?

I.—Obeditcen, socorritcen, eta errespetatcen dituenac.

G.—Nor bertceric aditcen duzu Aita eta Amaren icenean?

I.—Nausiago direnac adinean, dignitatean, eta gobernuan.

G.—Cein da bortzgarrena?

[19] I.—Nehor obraz hilen ez duzu, ez borondatez gaistoqui.

G.—Cer manatcen da Manamendu huntan?

I.—Nehori gaizquiric ez eguita ez hitzez, ez obraz, ez eta ere desiraz (12).

G.—Cein da seigarrena?

I.—Paillardiza eguinen ez duzu, obraz ez gogoz liquisqui.

G.—Cer manatcen da Manamendu huntan?

I.—Izan gaitecela garbiac, eta castuac hitzez, obraz, eta pentsamenduz.

G.—Cein da zazpigarrena?

I.—Bertcerena ebatsico ez duzu, ez guardatuco iniüstoqui.

G.—Cer manatcen da Manamendu huntan?

I.—Ez quentcea (13), ez iduquitcea, ez eta ere nahi izaita bertceren gauza iabearen borondatearen contra.

G.—Cein da zorcigarrena?

I.—Lecucotasunic ez duzu, ez hitz erranen falsuqui.

G.—Cer manatcen da Manamendu huntan?

I.—Ez arinqui proximo lagunaz gaizqui iüiatcea, ez erraita, ez eta ere aditcea haren faltac.

G.—Norc becatu eguiten du Manamendu hunen contra?

I.—Arrazoinic gabe iüiamendu gaistoac eguiten dituenac; fama quentcen; segretua aguertcen, eta guezurra erraiten.

G.—Cer debeatcen da bederatci, eta hamargarren Manamenduan?

I.—Haraguzco placer, eta bertceren ontasunen desira gais-toac.

Eliza Ama Sainduaren Manamenduac dira bortz.

Lehenbicoa: Igande eta Bestetan Meza osoa entzutea.

Bigarrena: Urthean behin bederen cofesatcea, edo lehenago heriotceco peligroric uste badu, edo comuniatu behar badu.

Hirurgarrena: Bazco garizumacoetan comunitatcea.

Laurgarrena: Eliza Ama Sainduac manatcen duenean baurtcea.

(12) Azpian erdi ezabaturik dagoen *desircundez-i* atzizkia kendu eta *desiraz* utzi du.

(13) Letra bakar batentzako lekuan, lehen *-c-* soila zatekeenaren ordeaz, *-ic-* jarriaz zuzendu du. Orobat egiten du beherago datorren *quentcen* forman eta beste zenbait alditan ere.

[20] *Bortzgarrena: Dechimac eta Primiciac Jaincoaren Elizari pagatcea.*

Elizaco Manamenduac bertce guisaz.

- 1.—*Meza Saindua entzun-ezazu, Besta Igandetan deboqui.*
- 2.—*Becatuac cofesa zatzu, urthean behin osoqui.*
- 3.—*Gorputz Saindua errecibi zazu, Bazcoz bederen umilqui.*
- 4.—*Garthac bijiliac barur zatzu, Garizuma ere osoqui.*
- 5.—*Dechimac Primiciac paga zatzu, Elizari zucenqui.*
- G.—*Certaco dira Manamendu hoc?*
- I.—*Jaincoaren Leguecoen hobequi beguiratceco.*

Obra misericordiazcoac dira hamalaur: Zazpi izpiritualac edo arimari zaizconac; eta bertce zazpi corporalac edo gorputzari zaizconac.

Zazpi izpiritualac, edo arimari zaizconac dira hoc.

Lehenbicoa: Ez daquienari eracustea.

Bigarrena: Behar duenari conseilu on emaita.

Hirurgarrena: Gaizqui dabilenaren correitcea.

Laurgarrena: Afrontuen barcatcea.

Bortzgarrena: Tristen consolatcea.

Seigarrena: Proximo lagunaren faltac, eta flaquezac pacienciarequin (14) sofritcea.

Zazpigarrena: Hilez, eta biciez Jaincoari othoitz eguita.

Zazpi corporalac, edo gorputzari zaizconac dira hoc.

Lehenbicoa: Eriac bisitatcea.

Bigarrena: Gose denari iatera emaita.

Hirurgarrena: Egarri denari edatera emaita.

Laurgarrena: Gathiboac (15) errescatatcea.

Bortzgarrena: Buluciac beztitcea.

Seigarrena: Pobre, eta Pelegrinei ostatu emaita.

(14) Hemen ere -tc- bikoitza geroztik zuzendua du.

(15) -h- tartekatuz zuzendu du; ik. Notas...

[21] Zazpigarrena: *Hilac ehortzea.*

G.—*Cergatic deithcen (16) dira obra misericordiazcoac?*

I.—*Ceren ez baitira zor iusticiaz.*

G.—*Noiz obligaturen dute becatuaren azpian?*

I.—*Guizon iaquintsunec behar handia dela iüiatcen dutenean.*

Doctrinaren laurgarren Phartea; ceintan eracusten baitira errecibitu behar diren Sacramenduac.

Icusi dugu cer behar duzun sinhetsi, galdeguin, eta obratu; icus dezagun orai cer behar duzun errecibitu.

G.—*Errazquitzu Sacramenduac?*

I.—*Eliza Ama Sainduaren Sacramenduac dira zazpi: Lehenbico bortzac dira beharrezcoac, obraz, edo desiraz errecibitu behar direnac, ceinac gabe ecin salba daiteque guizona uzten baditu mesprechuz (17) bertce biac dira borondatezcoac.*

Lehenbicoa: Bathäioa.

Bigarrena: Confiracionea.

Hirurgarrena: Penitencia.

Laurgarrena: Comunionea.

Bortzgarrena: Oliadura.

Seigarrena: Ordena.

Zazpigarrena: Ezcontza.

G.—*Cer dira Sacramenduac?*

I.—*Dira seinale agueri diren batzu Jesu-Christo gure Jaunac (18) establituac hetaz guri emaiteco bere gracia eta berthuteac.*

G.—*Cer da gracia?*

---

(16) Horrela ageri da baina *-h-* sartzeko geroztik osatua beste hanbatetan bezala; ik. *Notas...* Haatik, batzutan *-h-* tartekatu gabe uzten du eta, bestalde, behin bederen, 29. orrialdean, *h-*rekin dakar lehenbizitik idatzia. Cf., grafiarako, *berechzten, othoitzen, bortitztua, hotztasuna.*

(17) Hitz hau ez zuen lehenbizitik horrela idatzia, aurrenean eta aka-
baeran beste zerbaiten gainean zuzendua baitago; ik. 27. oharra.

(18) *Jaunaz establituac* zegoen lehen eta *-z* instrumentalaren ordez *-c* ergatiboa jarri du.

I.—Izaitte dibino bat eguiten duena guizona Jaincoaren seme, eta Ceruco primu (19).

G.—Cer berthute emaiten dituzte Sacramenduec graciarequin batean?

I.—Principalqui hirur Theologalac, eta Dibinoac.

[22] G.—Cein dira?

I.—Fedea, Esperantza, eta Caritatea.

G.—Cer da Fedea?

I.—Icusi ez duguna sinhestea, Jaincoac hala errebelatu due-lacoz (20).

G.—Cer da Esperantza?

I.—Esperatcea Ceruco Loria Jaincoaren gracia, eta gure obra onen medioz (21).

G.—Cer da Caritatea?

I.—Jaincoaren maithatcea gauza gucien gainetic, eta lagun proximoa gure buruac bezala: heiei eguinez, hec guri eguitea nahi guinuquena.

G.—Certaco da Bathäioco Sacramendua?

I.—Becatu originalaren quentceco (22), eta bertce edo cein (23) becatu aurquitcen direnen bathäiatcen denaren baithan.

G.—Cer da becatu originala?

I.—Da gure Aita Adan, eta Ama Ebaren ganic sortcez ecartcen dugun becatu bat.

G.—✠ Nornahic bathäia dezaque behar orduan?

I.—✠ Bai, Jauna.

G.—✠ Cer eguin behar da ontsa bathäiatceco?

(19) Hemen *i* e-ren tokian zuzendua dagoela dirudi; ik. 30. oharra.

(20) *-cotz* zuen lehenago idatzirik, beste zenbait alditan ikusten den bezala.

(21) Hitz honen aurrean *bithartez* ikus daiteke parentesi artean eta ezabaturik.

(22) *-t-* geroztik tartekatua.

(23) Horrela ageri da, bereizirik. Aldiz, beherago, *beharduenaren* ikus daiteke loturik idatzia.

I.—✠ *Ur naturala ichuri behar da bethaïatua izan beharduenaren buruaren gainera, erraiten delaric dembora berean «Nic bathaïatcen haut Aitaren, eta Semearen, eta Izpiritu Sainduaren icenean. Halabiz».*

G.—*Certaco da Confiracioneco Sacramendua?*

I.—*Da confirmatceco, eta bortizteco bathaïoan errecibitu guinduen fedean.*

G.—*Certaco da Penitentciaco Sacramendua?*

I.—*Bathaïatuz gueroz eguin becatuen barcatceco.*

G.—*Cer becatu dira horiec?*

I.—*Dira mortalac, eta benialac.*

[23] G.—*Cer da becatu mortala?*

I.—*Da erraitea, eguitea, pentsatcea (24), edo desiratcea Jaincoaren Leguearen contra gauza handian.*

G.—*Cergatic, deithcen da mortala?*

I.—*Ceren hiltcen baitu eguiten duenaren arima.*

G.—*Cer pharte ditu Penitentciaco Sacramenduac becatu mortalaren quentceco?*

I.—*Hirur, Jauna.*

G.—*Cein dira?*

I.—*Bihotceco dolorea, ahozco cofesionea, eta obrazco satisfacionea.*

G.—*Becatu mortalean erortcen den aldi oroz cofesatu behar dea. berheala becatua barcatcecoz (25)?*

I.—*On litzateque, bainan ez da necesario.*

G.—*Cer eguin behar du beraz?*

I.—*Izan behar du bere becatuez eguiazco urriquemendu bat hobequi bicitceco proposituarequin, eta cofesatceco Eliza Ama Sainduac manatcen duen demboran.*

G.—*Cer da becatu beniala?*

(24) *-ts*, letra baten —hots s soilaren— tokian zuzendua. Orrialde honetan berean, behe-rago, agertzen den *pentsatcea*-rekin gauza bera egin du.

(25) Hemen ere lehen ikusi dugun bezala, *-z -tz* bukaeraren gainean zuzendua dago. Beste leku batzutan *-z dakar* lehenbizitik.

I.—Da erraitea, eguitea, pentsatzea, edo desiratzea Jaincoaren Leguearen contra gauza chipian.

G.—Cergatic deithcen da beniala?

I.—Ceren guizona hartan aisa erortcen baita, eta aisa barcatcen baitzaio.

G.—Cembat gauzaz barcatcen zaio?

I.—Bederatciz, Jauna.

G.—Cein dira?

I.—Lehenbicioa: Meza entzuteaz.

Bigarrena: Comuniatceaz.

Hirurgarrena: Ni becataria erraiteaz.

Laurgarrena: Aphezpicuaren (26) benedicioneaz.

[24] *Bortzgarrena: Ur benedicatuaz.*

Seigarrena: Ogui benedicatuaz.

Zazpigarrena: Aita gurea erraiteaz.

Zorcigarrena: Predicu aditceaz.

Bederatcigarrena: Bulharrac ioz Jaincoari barcamendu galdeguiteaz.

G.—Certaco da Comunioneo Sacramendua?

I.—Errecibitcen delaric dignoqui, izan dadin gure arimen hazgarria, eta emenda dezan gracia.

G.—Cer errecibitcen duzu Comunioneo Sacramendu Sainduan?

I.—Jesu-Christo Jainco, eta Guizon eguiatzcoa, Aldareo Sacramendu Sainduan errealqui dagona.

G.—Certaco da Oliaduraco Sacramendua?

I.—Hirur gaucetaco.

G.—Cein dira?

I.—Lehenbicioa: Becatuaren mancha eta erliquien quentceco.

Bigarrena: Arimari indar emaiteco etsaïaren tentacionen contra.

Hirurgarrena: Gorputzari osagarria emaiteco combeni bazaio.

---

(26) *h* geroztik tartekatua; ik. *Notas...*

G.—*Certaco da Ordenaco Sacramendua?*

I.—*Ordenatceco, eta contsecratceco Elizaco Ministroac, nola baitira Apheza Diaconoac, eta Subdiaconoac.*

G.—*Certaco da Ezcontzaco Sacramendua?*

I.—*Ezcontceco, eta ezconduiei gracia emaiteco bici daitecen elgarrequin baquean, eta umeac haz ditzaten Ceruraco.*

Becatu Capitalac dira zazpi

Lehenbicioa: Soberbioa.

Bigarrena: Abaricioa.

Hirurgarrena: Luxuria.

Laurgarrena: Ira.

Bortzgarrena: Gula.

[25] *Seigarrena: Inbidia.*

Zazpigarrena: Pereza.

G.—*Cergatic deithcen dituzu Capitalac, guehienean mortalac deitcen zaien zazpiei?*

I.—*Deithcen dira Capitalac, ceren diren hotaric sortcen diren bicioen buruac, ithurriac, eta erroac bezala; etzaie ongui mortalac deiteca, bada hanitz aldiz ez dira benialac baicic.*

G.—*Noiz dira mortalac?*

I.—*Direlaric Jaincoaren, eta proximo lagunaren caritatearen contra.*

G.—*Noiz dira caritatearen contra?*

I.—*Horietaz hausten delaric Jaincoaren, edo Elizaren Manamendu bat gauza handian.*

G.—*Cer da Soberbioa?*

I.—*Bertceac baino guehiago izaiteco amodio desordenatu bat.*

G.—*Cer da Abaricioa?*

I.—*Ontasunetaco amodio desordenatu bat.*

G.—*Cer da Luxuria?*

I.—*Desonesquerietaco placer ciquinen amodio desordenatu bat.*

G.—*Cer da Ira?*

I.—*Mendecatceco amodio desordenatu bat.*

G.—*Cer da Gula?*

I.—*Yateco eta edateco amodio desordenatu bat.*

G.—*Cer da Inbidia?*

I.—*Bertceren onaren damutasuna.*

G.—*Cer da Pereza?*

I.—*Obra on eguiteco guticia falta.*

Zazpi bicio horien contra badire zazpi berthute.

Soberbioaren contra, Umiltasuna.

Abaricioaren contra, Largetasuna.

[26]

Luxuriaren contra, Garbitasuna.

Iraren contra, Pacientcia.

Gularen contra, Temperantcia, edo Templantz.

Inbidiaren contra, Caritatea.

Perezaren contra, Perestutasuna.

Arimaren etsaïac, ceinetaric ihes eguin behar baitugu, dira hirur.

Lehenbicoa: Mundua.

Bigarrena: Demonioa.

Hirugarrena: Haraguia.

G.—*Nola ihes eguiten da Munduaren ganic?*

I.—*Mesprechatuz (27) haren handitasun, eta banitateac.*

G.—*Nola ihes eguiten da Demonioaren ganic?*

I.—*Othoitcez, eta Umilitatez.*

G.—*Nola ihes eguiten da Haraguiaren ganic?*

I.—*Barurtuz, eta gorputza mortificatuz: hau da etsaïc handiena, ceren Haraguia ez dezaquegu aparta guharen (28) ganic, bana bai Mundua eta Demonioa.*

---

(27) Hitz hau zuzendurik dator 21. orrialdean bezala; ik. 17.oharra. Baina hemen ikus daiteke hitzaren hasierako *M- D-* baten gainean zuzendua dagoela. Bestalde, *h* ere zuzenketa dela dirudi, *i*-ren gainean beharbada. Hortaz, *Desprechatuz* genuke lehenbizi idatzirik zuena, eta 21. orrialdekoa, berriz, *desprecioz*-en antzeko zenbait.

(28) *-haren*, zerbaiten gainean zuzendua, lehen ere ikusi dugunez.

*Berthute Theologalac dira hirur.**Lehenbicoa: Fedea.**Bigarrena: Esperantza.**Hirurgarrena: Caritatea.**Berthute Cardinalac dira laur.**Lehenbicoa: Prudentcia.**Bigarrena: Justicia.**Hirurgarrena: Fortaleza, edo Indarra.**Laurgarrena: Temperantcia, edo Templantza*

[27]

*Gorputceco Sendimenduac dira bortz.**Lehenbicoa: Beguiez icustea.**Bigarrena: Beharriez aditcea.**Hirurgarrena: Ahoz gustatcea.**Laurgarrena: Sudurrez usaintcea.**Bortzgarrena: Escuz hunquitcea.**G.—Certaco eman dazquigu Jaincoac sendimenduac, eta bertce gaineraco membroac?**I.—Orotaz cerbitza dezagun gauza gucietan.**Arimaco Potentciac dira hirur.**Lehenbicoa: Memoria.**Bigarrena: Adimendua.**Hirurgarrena: Borondatea.**G.—Certaco Jaincoac eman zagun Memoria?**I.—Orhoitceco hartaz, eta haren faborez.**G.—Certaco Adimendua?**I.—Ezagutceco Jaincoa, eta pentsatceco haren baithan.**G.—Certaco Borondatea?**I.—Maithatceco gauza gucien gainetic, eta proximo laguna haren amorecatic.*

Izpiritu Sainduaren Dohainac dira zazpi.

Lehenbicoa: Yaquintasunaren Dohaina.
Bigarrena: Adimenduaren Dohaina.
Hirurgarrena: Conseiluaren Dohaina.
Laurgarrena: Ezagutzaren Dohaina.
Bortzgarrena: Fortalezaren Dohaina.
Seigarrena: Pietatearen Dohaina.
Zazpigarrena: Jaincoaren beldurtasunaren Dohaina.

[28] *Izpiritu Sainduaren Fruituac dira hamabi.*

Lehenbicoa: Caritatea.
Bigarrena: Baquea.
Hirurgarrena: Bihotceco handitasuna.
Laurgarrena: Urriqutasuna.
Bortzgarrena: Fedea.
Seigarrena: Beguirapena (29).
Zazpigarrena: Gozo izpirituala.
Zorcigarrena: Pacientcia.
Bederatcigarrena: Ontasuna.
Hamargarrena: Beraztasuna.
Hamecagarrena: Modestia.
Hamabigarrena: Garbitasuna.

Dohatsutasunac dira zorci.

1.—*Dohatsu dira izpirituz pobre direnac;*
ceren heïenzat da ceruetaco erresuma.
 2.—*Dohatsu dira dulceac;*
ceren hec lurreco primu (30) izanen baitire.

---

(29) Lerro hau guzia bazterrean idatzia dago eta dagokion lekuan jar-
 tzeke agintzen du imprimatzailearentzako oharretan.

(30) *premu* da, garbiro ikusten denez, lehenik idatzia zuena; ik. 19.
 oharra.

- 3.—Dohatsu dira nigar eguiten dutenac;
ceren hec consolatuac izanen baitire.
- 4.—Dohatsu dira iusticiaz gose eta egarri direnac;
ceren hec aseco baitire.
- 5.—Dohatsu dira misericordiosac;
ceren misericordia eguina izanen baitzaïote.
- 6.—Dohatsu dira bihotcez garbi direnac;
ceren hec Jaincoa icusico baitute.
- 7.—Dohatsu dira baquea (31) procuratcen dutenac;
ceren hec Jaincoaren haur deithuac izanen baitire.
- 8.—Dohatsu dira iusticia delacoz (32) persecutatuac direnac;
ceren heientzat baita ceruetaco erresuma.
- G.—Cer erran ditugu orai?
- I.—Zorci Dohatsutasunac, edo Zoriontasunac.

- [29] G.—Cer gauza dira hoc (33)?
- I.—Izpiritu Sainduaren Dohain eta Berthuten obraric hoberenac.
- G.—Nor dira izpirituz pobreac?
- I.—Nahi ez dutenac ohoreric eta aberastasunic, chipiac izanice ere.
- G.—Nor dira dulceac?
- I.—Samurduraric ez dutenac, ez eta ere casic haren higuideraric.
- G.—Nola dira lurraren iabe?
- I.—Beren buruen iaun bezala.
- G.—Nor dira nigar eguiten dutenac?
- I.—Gustoac uzten dituztenac, chipiac izanice ere.
- G.—Nor dira iusticiaz gose, eta egarri direnac?
- I.—Obligacionez duten gucia artharequin eguiten dutenac.
- G.—Nor dira misericordiosac?
- I.—Pietatez betheac direnac arrotcequin ere.

---

(31) bequea dakar testuak.

(32) -tz-ren gainean zuzendua.

(33) hauieac edo antzeko zerbaiten gainean zuzendua.

G.—Nor dira bihotcez garbi direnac?

I.—Beren pasionetan osoqui mortificatcen direnac.

G.—Nor dira baquea procuratcen dutenac?

I.—Bere, eta bertcen artean baquea etzarcen dutenac.

G.—Nor dira iusticia delacoz (34) persecutatuac direnac?

I.—Gauza onetan sostengatcen direnac, persecutatuac izanic ere.

G.—Cergatic deithcen (35) dira Dohatsutasunac?

I.—Ceren hotan dago bicitce huntaco urostatuna, eta bertceco esperantza.

Guizonaren laur azquen Finac.

G.—Cein dira Guizonaren laur azquen Finac?

I.—Heriotcea, Yuïamendua, Parabizua, eta Ifernua.

G.—Cer da Heriotcea?

I.—Arima gorputcetic apartatcea.

G.—Cer da Yuïamendua?

I.—Yuïamendua da Jaincoaren aiticinean presentatcea eguin den ongiaren premia, edo gaizquiaren gaztigua errecibitceco.

[30] G.—Norat ioanen da arima iuiatua izan ondoan?

I.—Yoanen da bethicoz (36) Parabizurat edo Ifernurat, edo dembora batentzat Purgatorioetarat guero Parabizuan sartceco.

G.—Eta gorputza cer eguinen da?

I.—Gorputza gueldituren da lurrean munduaren acabantzaraino orduan iuntatceco arima beraiquin, eta hunen sortha bera izaiteco.

G.—Cer da Parabizua?

I.—Parabizua da Aingueruen, eta Jaincoaren gracion hil diren guizonenzat destinatu dohatsutasuneco lecu bat.

---

(34) -tz-ren gainean zuzendua.

(35) Lehenbizitik horrela idatzia; ik. 16. oharra.

(36) -tz-ren gainean zuzendua.

G.—*Cer da Ifernua?*

I.—*Ifernua da Debruen, eta becatu mortalean hil diren guizonenzat destinatu dohacabetasuneco lecu bat.*

G.—*Cer da Purgatorioa?*

I.—*Purgatorioa da graciazco estatuan hil diren arimac duatzan lecu bat, mundu huntaco phartez emaiteco beren beca-tuez satisfacione osoa.*

G.—*Guc eman dezaquegu satisfacioneric Purgatorioetan dau-den arimen penen laburceco?*

I.—*Bai, Jauna: Arima iusto hein penac labur ditzaquegu, bai eta acaba ere othoitzez, barurez, limosnez, indulgentciez, eta bereciqui Mezaco Sacrificio Sainduaz.*

Indulgentciez

G.—*Cer da Indulgentcia?*

I.—*Penitentciaz Jaincoari becatuen gatic eman behar zaion satisfacionearen barcamendua mundu huntan edo Purgatorioetan.*

G.—*Nola irabazten da Indulgentcia?*

I.—*Graciazco estatuan eguinez hunen irabazteco manatcen diren gauzac, baldin ez bada irabaci behar Purgatorioetaco arimenzat.*

G.—*Nola barcatcen ditu Elizac becatuari zor zaizcon pena temporalac?*

I.—*Aplicatuz Elizaren icenean Jesu Christoren Pasionea, eta Sainduen merecimendu sobraniazcoac.*

[31]

Encarnacioneco Misterioaz.

G.—*Cer da Incarnacioneco Misterioa?*

I.—*Trinitate Sainduco bigarren Presuna, cein baita Jaincoaren Semea, Guizon eguitea Maria Birginaren sabelean Izpiritu Sainduaren obraz eta berthutez, Andre hau guelditcen celaric Birgina erdi aiticinean, erditcean, eta erdi ondoan.*

G.—*Cembat naturaleza ditu Jesu Christoc?*

I.—Baditu bi naturaleza; Jaincoarena eta Guizonarena: baditu ere bi adimendu; bi borondate; Presuna bat, Jainco bezala; eta memoria bat, Guizon bezala, ceren ez delacoz (37) causitcen Christo baithan Presuna umanoric, eta Jainco bezala dauzcalacoz gauza guciac gogoan: Aita bat, Jainco bezala, cein baita Aita eternala; eta Ama bat, Guizon bezala, baita Birgina Maria Saindua, ez duelacoz Aitaric Guizon bezala, eta Amaric Jainco bezala.

G.—Non da Christo?

I.—Jainco bezala lecu eta gauza gucietan, eta Guizon bezala bacarric Ceruan, eta Aldareco Sacramendu Sainduan.

G.—Jesu-Christo cein egunez izan da contcebitua Ama Birginaren sabelean?

I.—Marchoaren hogoi eta bortcean izan cen contcebitua: sorthua Abendoaren hogoi eta bortcean; hila Ortclare Sainduz; phiztua Bazco egunean; igarana Ceruetara Salvatore egunean; eta igorria Izpiritu Saindua Apostoluei Mendecoste egunean.

Cofesioaz

G.—Cembat gauza behar dira Cofesio on baten eguiteco?

I.—Bortz, Jauna.

G.—Cein dira?

I.—Lehenbicioa: Contcientciaren examinatcea.

Bigarrena: Becatuez damu eta urriquimendu sobrenatural bat hartcea.

[32] Hirugarrena: Guehiago becuric ez eguiteco propositu fermu bat hartcea.

Laurgarrena: Becatuac diren bezala cofesatcea.

Bortzgarrena: Penitentciaren complitcea.

G.—Cer da Contcientciaren examinatcea?

---

(37) -tz-ren gainean zuzendua, beheragoko dauzcalacoz eta duelacoz bezala.

I.—Azquen Cofesio onaz gueroz eguin becatuez orhoitcea.

G.—Nondic examinatcen da Contciencia?

I.—Jaincoaren Legueco hamar Manamenduetaric, Eliza Ama Sainduco bortcetaric, obra misericordiazcoetaric, becatu capitaletaric, eta bat bederac bere estatuco obligacionetaric.

G.—Nola behar da examinatatu Contciencia?

I.—Jaincoari gracia galdeguin ondoan orhoitu behar da non eta norequin ibili den, eta cer ocasionetan causitu den: cer becatu eguin duen Manamendu bacochean, eta bere estatuco obligacionetan hitzez, obraz, eta pentsamenduz (38).

G.—Cembat dembora behar da Contcientciaren examinatceco?

I.—Ez da dembora seinalaturic; bat bederac hartu behar du circonstantcien arabera, hau delacoz (39) eguitecoric importantena.

G.—Cer da Dolorea?

I.—Da damu eta urriquirimendu sobrenatural bat Jaincoa ofensatuaz (40).

G.—Cembat guisatara da Dolorea?

I.—Bietara, Jauna.

G.—Cein dira?

I.—Contricionea, eta Atricionea.

G.—Cer da Contricionea?

I.—Da damu, eta urriquirimendu sobrenatural bat Jaincoa ofensatuaz, ceren den guciz ona eta maithagarria, cofesatceco eta guehiago becuric ez eguiteco propositu fermu batequin.

G.—Cer da Atricionea?

I.—Da damu, eta urriquirimendu sobrenatural bat Jaincoa

---

(38) *-t-* geroztik tartekatua.

(39) *-z, -tz-*ren gainean zuzendua.

(40) *ofendituaz* zuen lehenago idatzia, orrialde honetan beheraxeago eta 33.aren lehenbiziko hitzean gertatzen ere den bezala. Bestetan, *ofensatu dakar*, zuzenketarik ez duela.

[33] *ofensatuaz becatuaren itsustasunaz, Ceruaren galtceaz, edo Ifernuaren mercedceaz, cofesatceco, eta guehiago becuric ez eguiteco propositu fermu (41) batequin.*

G.—*Cein da bi dolore hotaric hoberena?*

I.—*Contricionea, Jauna.*

G.—*Cergatic?*

I.—*Cergatic Contricioneac berac cofesatu baino lehen barcatcen baititu becatuac, eta Atricioneac ez cofesatu artheraino.*

G.—*Cer da Propositua?*

I.—*Guehiago becuric ez eguiteco deliberacione fermu baten hartcea.*

G.—*Cer da Cofesioa?*

I.—*Cofesioa da Apez cofesorrari erraitea becatu mortal guciac contcientcian aurquitcen diren bezala batere utci gabe.*

G.—*Nola behar dira cofesatu becatuac?*

I.—*Behar dira garbiqui declaratu pentsamenduz. hitcez, eta obraz manamendu bacochean eguin becatu mortal guciac, bai eta ere (42) circunstancia becatua handiago eguiten, edo cambiatcen duten guciac.*

G.—*Contcientcia examinatu faltaz behar bezala, ahalguez, beldurrez, edo maliciaz uzten bada becatu mortal bat declaratceco, cofesio ona izanen da?*

I.—*Ez, Jauna: Leheneco becatuen gainera eguinen du sacrilegio icaragarri bat, eta obligatua da cofesio beraren erreberritcera.*

G.—*Cofesio ona izanen da bere nahiric gabe ahazten bazaco declaratcea becatu mortal bat?*

I.—*Bai, Jauna; bainan hurran cofesioean erran behar du aitcinecoan nola ahatci citzaion.*

G.—*Baldin becatu mortal bat cofesatcen badu dudazco guisa, eta guero orhoitcen bada eguiazqui eguin zuela, behar du berriz*

---

(41) *fermu tartekaturik dago; ik. Notas...*

(42) *eta ere horrela bereizirik, lehen baita ere zatekeenaren zuzenketa da.*

[34] *cofesatu becatu bera?*

I.—Bai, Jauna; ceren becatuac, orhoitcen denaz gueroz, barcatuac izaiteco cofesatu behar dira segur guisa.

G.—Becatu benialac cofesatu behar dira?

I.—On lizateque, bainan ez da necesario.

G.—Cer da Satifacionea?

I.—Aphetz cofesorrac emaiten duen penitentciaren complitcea.

G.—Noiz behar da complitu penitentcia?

I.—Seinalatcen bada dembora, dembora hartan berean; bertela ahal bezain laster.

G.—Cer becatu izanen da penitentcia ez complitcea?

I.—Penitentcia handia bada, eta uzten pharte handi bat, izanen da becatu mortala: penitentcia chipia bada, edo penitentcia handitic uzten pharte chipi bat, izanen da becatu beniala.

G.—Noiz izanen da penitentcia handia?

I.—Emaiten delaric becatu mortalen gatic, edo becatu mortaleco bidetic urruncea gatic.

M. Cofesio onaren eguiteco behar diren bortz gaucetaric bat bacarra falta bada maliciaz cofesio gaistoa, eta sacrilegiozcoa izanen da: eta salbatcecoz (43) obligatua da becatosa cofesio gaisto gucien erreberitcera cofesio ñeneral batez.

Cofesatceco moldeaz

G.—Nola behar da cofesatu?

I.—Cofesorraren oinetara baino lehen belhaunicaturic eguiten du curutcearen seinalea, eta ahuspezcaturic erranen «Ni becataria, P. 4» hau finitu ondoan presentaturen da Cofesorraren oinetan eta erranen du «Laudatua izan bedi Aldareco

---

(43) -z zuzendua -tz-ren gainean.

[35] *Sacramendu Saindua*

G.—*Cer eguin behar du guero?*

I.—*Berac erran ondoan cembat dembora duen azquen cofesaturic, eta absolucionea izanic, declaraturen ditu bere becatu guciac umiltasunic handienarequin.*

G.—*Cer erran behar du becatuac declaratu ondoan?*

I.—*Becatuac bederazca declaratu ondoan, erranen du «Guisa berean acusatcen naiz orai eta bethi Jaincoari eguin becatu guciez, eta galdeguiten diot barcamendua, eta Zuri ene Aita Izpirituala penitentcia eta absolucionea, conbeni bazaut»*

G.—*Baldin Penitentac ez badu becatu mortalic acusatcecoric, cer eguin behar du?*

I.—*Lehenago cofesatu becatu mortal batez acusaturen da, eta ez badu, gutienic eguiten duen becatu benial batez.*

G.—*Cer eguin behar du guero?*

I.—*Umiltasun eta errespeturequin entzun ondoan Cofesorren abisuac, errecibituren du penitentcia, eta erranen ahuspez iarriric bulharrac ioz «Contrizionezco acta. P. 5 edo guisa huntan: Ene Jainco maitea, barcamendu esque nagotzu umilqui, ene becatu guciez damu dut eta urriqui, zure amorecatic, eta ceren guciz ona zarelaric ofensatu zaitudan. Hartcen dut borondate fermu bat ez guehiago becuric eguiteco, zure gracia sainduarequin batean; halaber hartcen dut borondate nere becatuen osoqui cofesatceco, eta emanen zaitan penitentciaren complitceco. Halabiz».*

G.—*Cer eguin behar da cofesatu ondoan?*

I.—*Ardura erabili gogoan Cofesorren erranac; guehiago becuric ez eguiteco propositua berritu; penitentciac hitzeman bezala complitu, eta Jaincoari esquerrac bihurtu.*

[36]

Comunioneaz

G.—*Cer dago Hostian?*

I.—*Aphezac contseccacioneco hitzac erran artio (44) oguia, Jauna: Aphezac contseccacioneco hitzac erran ondoan Jesu-*

---

(44) Hemen eta beheraxeago, artio luzeagoko zerbaiten gainean zuzendua.

Christoren Gorputz preciatua, hain eguiazqui, eta errealqui nola baitago Ceruan.

G.—Cer dago Calitcean?

I.—Apezac contseccioneco hitzac erran artio arnoa ur chorta batequin: Apezac contseccioneco hitzac erran ondoan Jesu-Christoren Odol preciatua hain eguiazqui, eta errealqui nola baitago Ceruan.

G.—Hostia contsecratuan badago Jesu-Christoren Gorputza bezala Odola ere, eta Calitz contsecratuan Odola bezala Gorputza ere?

I.—Bai, Jauna; batean eta bertean aurquitcen dira Gorputza, Odola, Arima, Jaincotasuna, eta hirur Presuna Dibinoac: halaco moduan non guciac baitaude Hostian, eta guciac Calitcean.

G.—Oguitic eta arnotic ez da deus guelditcen contseccionearen ondoan?

I.—Ez: ez da guelditcen oguiaren eta arnoaren itchurac edo accidenteac baicic, cein baitira moldea, colorea, usaina, eta gustua.

G.—Apezac Ogui eta Arno contsecratuen accidenteac berechzten dituelaric, hausten da Jesu-Christoren Gorputza edo Odola?

I.—Ez: Jesu-Christo aurquitcen da den gucia bereci den pharte bacotchuan: eta hala Hostia pharte bat baicic errecibitcen ez duenac, errecibitcen du Jesu-Christo gucia, nola eguiten baitu Hostia osoa errecibitcen duenac.

Comunioneco disposicionez

G.—Cembat gauza behar dira Comunione on baten eguiteco?

I.—Hirur, Jauna.

G.—Cein dira?

I.—Lehenbicicoa: Yaquitea cer errecibitu behar duen.

[37] *Bigarrena: Barur naturalean iuaitea.*

Hirugarrena: Graciazco estatuan izaitea.

G.—Cer errecibitcen du comunitatcen duenac?

I.—*Jesu Christo gure Jauna, Jainco, eta Guizon eguiazcoa Ceruan, eta Aldareco Sacramendu Sainduan dagona.*

G.—*Cer aditcen duzu barur naturalean iuaiteaz?*

I.—*Izan behar du gauerdiz gueroz ïan eta edan gabea, non ez duen comuniatu behar eri bezala.*

G.—*Cer aditcen duzu graciazco estatuan izaiteaz?*

I.—*Yuan behar du comuniatcera becatu mortalac cofesaturic eta absolucionea izanic.*

G.—*Becatu mortaleco estatuan comuniatcen duenac, errecibitcen du Jesu-Christo?*

I.—*Bai, Jauna: bainan bere condenacioneco, ceren eguiten duen sacrilegio icigarri bat.*

G.—*Nola hurbildu behar da comuniatcera?*

I.—*Onesqui beztituric, umiltasun, errespetu, eta eguiazco debocione batequin.*

Comunioneco mementoaz

G.—*Cer erran behar da Apezac Hostia Saindua escuan hartcen duenean?*

I.—*«Jauna, ni ez naiz digno zure errecibitceco, bainan errazu choilqui hitz bat, eta ene arima izanen da sendatua, eta salbatua».*

G.—*Cembat aldiz erran behar da?*

I.—*Hiruretan, Jauna.*

G.—*Guero cer erraiten da?*

I.—*«Jauna, zure escu dibinoetan gomendatcen dut neure arima».*

G.—*Nola egon behar da comuniatcean?*

I.—*Belhaunicaturic, eta beguiac apalduac bainan itzuliac Hostia Saindua ganat, eta mihia peco ezpainaren gainerat erdi*

[38] *ateratua.*

G.—*Cer eguin behar da Hostia Saindua errecibitu ondoan?*

I.—*Apezac escua guibelatu duenean, ahoa hetsi behar da, eta Hostia Saindua irhetsi hezatu denean.*

Cofesioneco eta Comunionecono othoitzac
Cofesio aitcineco othoitzza.

Jesu Christo ene Jauna, salbamenduaren esperantza bacarra, othoitzten zaitut, zure Pasione eta Heriotcea gatic eman ditxadazun contricionea eta suspiroac nigar eguiteco neure becatuez, Salbatzaile Dibinoa, zure Ama eta bertce Saindu gucien merecimenduen gatic, soizu ene miserabletasunari, eta emadazu neure falten ezagutceco arguia hel nadin zure gracia Saindura. Damu dut, Jauna, Zu ofensatuaz zarelacoz (45) guciz ona, eta maithagarria; damu dut nere bici pasatuan eguin becatuez, eta damu dut ez guehiago damu izanaz. Aguintcen dauzut, Jauna, osoqui Zu ganat bihurtcea, eta ihesguita becatuco bide gucietaric; beraz hala othoitzten zaitut eman dezadazun gracia cofesio huntaric aitcina, bici nadin zure borondatearequin ez eguinez, ez erranez, ez pentsatuz zure Loriaco, eta ene zorioneco denic baicen. Amen.

Cofesio ondoco othoitzza.

Jauna, zure Ama Sainduaren, eta bertce Saindu gucien merecimenduen gatic izan bequizu agradable ene cofesio hau, eta barca bitzaut zure pietateac huntaco huts guciac, eta urricall zaitte ene iduquitceaz hemen bezala Ceruan absolutua, eta bortitztua ene promesa onen guardatceco bici zarena, eta erreinatcen duzuna Aitarequin, eta Izpiritu Sainduarequin. Amen.

Comunione ondoco (46) othoitzza.

Esquerrac darozquitzut, ene Salbatzaile maitea, Zuc eni eman

---

(45) -z, -tz-ren gainean zuzendua.

(46) aitcineco-ren gainean idatzia dago; ik. Notas...

- [39] *gracia guciez, eta bereciqui ceren nahi izan duzun zure egoitza eguin ene baithan Comunione Saindu hunen berthutez. Emaiten nitzauzu, Jauna, naicen gucia, Zu niri (47) osoqui eman zaren bezala. Othoitzten zaitut Comunione Saindu hau izan dadin enetzat becatu gucien barcamendua, fedearen defentsa, ene bicio gucien heriotcea, amodio desordenatuen desterrua, eta berthute gucien hazgarria: izan bedi ene izpirituaren sosegua, etsai gucien azotea, eta bacarric zurequillaco unionea, eguiazco (48) Jauna eta Jaincoa. Amen.*

Comunione aitcineco othoitza.

O Aita guciz botheretsua, ene Jainco eta Creatzaile Saindua, errespetu eta umiltasunic handienarequin hurbiltcen naiz Aldare Saindu hortara, nahiz indigno causitcen naicen, zure Maïestate adoragarriaren errecibitceco. Ene bihotceco hotzatasuna da Jaun soberanoa, indigno eguiten nauena behar den amodioarequin Zu gana hurbiltceco, bainan zure hitz eztiac dira fidantciarequin hurbiltarazten nautenac parthaliar izaitera Aingueruen ïanhari saindu hortan. Zure borondatea denaz gueroz, Jesus eztiac, desiratcen dut zure Gorputz Sainduaren errecibitcea Birgina zure Ama Sainduac, eta bertce Sainduac errecibitu cintuzten fede bici, izpiritu garbi, eta carsu berarequin. Amen.

Yan aitcineco othoitza.

Aitaren, eta Semearen, eta Izpiritu Sainduaren icenean. Amen. Gure Jauna, eta Jaincoa, Zu baithan esperatcen dugu, eta ïateco behar dena Zuc emaiten duzu: Zuc escua zabaldu, eta guciac benedicionez bethetcen gaituzu. Pater noster, Ave Maria.

Dohain ororen emaile Jauna, zure escutic hartu, eta ïan behar dugun gucia benedica zazu Jesu-Christo zure semea gatic. Aitac, eta Semeac, eta Izpiritu Sainduac benedica gaitzatela, eta guero Loriaco Mahaira guciac bethico ereman gaitzatela. Amen.

---

(47) *neri zuelarik lehen idatzia, e-ren gainean i jarriaz zuzendu du.*

(48) *eguiazco dakar testuak.*

[40]

*Yan ondoco othoitz.**Aitaren, eta Semearen, eta Izpiritu Sainduaren icenean. Amen.**Esquerrac bihurtcen darozquitzugu, Jainco guciz bothere-tsua, orai eta bethi zure onguieguin guciez, ceina bici baitzara, eta erreinatcen baituzu mendetaco mendetan. Pater noster. Ave Maria.**Gure onguieguile guciei, Jauna, zure benedicioneaz paga zaïezu zure icen saindua gatic: eta arima fidel guciac Cerura Zu laudatcera eremaitzatu, eta orai hemen bilduric gauden guciac Ceruco Lorian causiaraz gaitzatu. Amen.**Orenac emaitan.**Laudatua, eta benedicatua izan bedi Andredena Maria haragui bician, Zaragozarat ethorri cen orena. Ave Maria.**Angelus ezquila ioitean.**Jaunaren Aingueruac eman dio Mariari berri on bat, eta harc contcebitu du Izpiritu Saindua ganic. Ave Maria.**Huna Jaunaren nescatoa, eguin bequit zure hitzaren arabera. Ave Maria.**Eta Berboac hartu du haraguzco gorputz bat, eta egon izan cen gure artean Ave Maria.**Othoitz.**Iguzu othoi, Jauna, gure arimetara zure gracia, Aingueruac berri onac ecarri, eta Christo zure Semearen Guizon eguitea ezagutu dugun hoc, haren Pasione eta Curutcea gatic bethico Loriara eremanac izan gaitecen. Amen.**Fedezco Acta.**Ene Jaincoa, sinhesten dut zarela, Aita, Semea, eta Izpiritu Saindua, Jainco bacarra, eta hirur Presuna distintoac. Sinhesten dut Trinitateco bigarren Presuna eguin cela Guizon Izpiritu Sain-*

- [41] *duaren berthutez: sorthu cela Maria Birgina ganic, eta hil cela Curutze batean gu salbatcea gatic: igaran cela Cerueta-
ra, eta azquen egunean ethorrigo dela bicien eta hilen iüia-
tcera, emaiteco iustuei bethico Loria, eta gaistoei seculaco
Ifernua. Sinhesten dut Aldareco Sacramendu Sainduan da-
gola Jesu Christoren Gorputz preciatua, hain errealqui nola
baitago Ceruan. Guisa berean sinhesten ditut Zuc Eliza Ama
Sainduari erran, eta aguertu dazcozun Sacramendu, Articulu,
eta Eguia sinhesgarri guciac, eta sinheste huntan bici,
eta hil nahi dut.*

Esperanzazco Acta.

*O ene Jaincoa! Zure Seme Jesusen merecimenduac, eta he-
riotcea ararteco ditualaric, eta haren graciarequin eguin aha-
la eguiten dualaric, esperantza dut zure misericordian izanen
dudala neure becatuen barcamendua, Ceruco Loria, eta harat
heltceco gracia guciac.*

*Ene Jaincoa, maite zaitut ene bihotz guciac, eta gauza gucien
gainetic, zarelacoz guciz ona, eta osoqui maithagarria. Hala-
ber maite dut neure proximo laguna neure burua bezala zure
amorecatic. Damu dut eta dolu Zu ofensatuaz; barcatcen
daïet neure etsai guciei zure gatic, eta zure icenean.*

Ofrimenduzco Acta

*Ene Jaincoa, esquerrac bihurtcen darozquitzut zure escu di-
binoetatic errecibitu izan ditudan graciez eta dohainez, eta
bereciqui ceren utzi nauzun heltcera egun saindu huntara,
ceintan zure Loriaren ohoretan ofritcen darozquitzut ene
pentsamendu, hitz, eta obra guciac; nahigabe, ontasun, eta
bicia Jesu-Christoren merecimendu eta Odol preciatuare-
quin: eta aguincen dauzut fermuqui guehiago ez ofensatceaz
zure graciarequin batean: emazquidatzu beraz, Jauna, zure
lagunzac hola goberna nadin Jesu Christoren, bere Ama*

- [42] *Sainduaren, eta Ceruco bertce Saindu gucien merecimenduen
gatic.*

Birgina Sainduaren Lethaniac

*Kyrie, eleison
Christe, eleison
Kyrie, eleison
M.^a*

ACABANTZA

Notas para el impresor

Pagina 8 linea 21 pongase lo sobrep° y dira «bulerretaraino».

P. 13 linea penultima pongase lo sob° «baita» separado de las otras palabras p°. ser distinta.

P. 14 linea 2 pongase lo sobrep° y dira «Apezac».

P. 17 linea 8 pongase lo sobr° y dira «Aingueruei».

P. 20 linea 27 lease lo añadido q°. dice «Gathiboac errescatcea».

P. 21 linea 2 lease lo emendado q°. dice «deithcen».

P. 23 linea 4 lease lo emendado q°. dice «deithcen».

P. 23 linea 19 lease lo emendado q°. dice «deithcen».

P. 23 linea ultima pongase lo sobrep° y dira «Apezpicuaren».

P. 25 linea 3 y 5 pongase lo emendado q°. dice «deithcen».

P. 28 Entre la linea 6 y 7 pongase «Seigarrena: Beguirapena».

P. 33 linea 3 pongase lo sobrep° «fermu» separado de las otras palabras p°. ser distinta.

P. 38 A la oracion q°. dice «Comunione ondoco othoitza». se debe ante-poner la otra oracion q°. se halla en la Pg. 39 q°. dice «Comunione aicineco othoitza» p°. haberse puesto la una en lugar de la otra.

P. 42 se pondran las letanias enteras con su oración.

Valcarlos 19 de Abril de 1833.

*D^o Fran^{co}. Echeverri
vic^o.*

Grafiaren aldetik badakar testu honek ezaugarri nabarmen eta aski harrigarri gertatzen dena, zein baita /kh/ leherkari hasperenduna behin ere markaturik ez agertzea, beste biak, horzkari eta ezpainkari hasperendunak behar bezala eta beti era batera markatzen direlarik. Testuari egiten dizkion azken orrazketetan, gainera, ardura handiz saiatzen da /ph/ eta /th/ fonemei dagozkien grafiak ongi markatzen eta, halaber, *deithcen* bezalako grafiak sartzen, inprimatzailearentzako oharretan ere era horretara aldatzeko argiro agintzen duelarik. Bestalde, hutsik egin gabe bereizten ditu *maite* eta *maitha* (*maithatcen*, *maithagarri*, etc.), genitiboaren ondoko *artean/-tic*, eta partizipioarekin doan *artheraino*. Ez du, ordea, gertakari honek kiderik falta Baxenabarreko zenbait testutan, hala nola XVIII. mendearen bigarren erdian Laneufville Akizeko Apezpikuaren manuz argitaratutako dotrinan¹ eta 1782-ko Lopez Ibarreko Bikarioaren liburuan ere². Lehenago, XVI. mendeko Etxepareren liburuan edo XVII. mendeko *Pregariac Bayonaco Diocezacotz* delakoan erregularri ageri da markatua /kh/ fonema. Laneufville-ren dotrinan ez da beti era batera jokatzeko. Badira hitz batzuk behin ere /kh/-ren markarik gabe datozenak: *barcatu* eta *barcamendu*, *icasi*, *ecarri*, *icuztian*, *becatu* eta *becatore*, etc.; beste batzuk bietara ageri direnak, *kh* grafia dutenak oso bakan baizik agertzen ez direlarik: *leku* eta *lekhu*, *bacoitz* (*bakoitz*) eta *bakhoitz*, *icoussi* eta *ikhussi*, *uquen* (*o(u)ken*) eta *uqhen*, *acabança* eta *akhabança*, *bacar* eta *bakhar*, *carreatu* eta *kharreatu*; eta, azkenik, oso gutitan agertzen diren hitz batzuk beti *kh*-ekin datozenak: *khendia*, *ikhara* eta *ikharagarri*, *haxukhaldi*. Fonema hasperendunaren markarik eza da testu honetan nagusi eta, bereziki, maiztasun handiena duten hitzetan gainera. Lopez-en liburuan berriz ez da /kh/-ren markarik batere agertzen, ezta Laneufvilleren dotrinak aldian behin bakarrik markatzen dituen hitzetan ere: *bakoitzça*, *ikussi*, *uken*, *akabantçan*, *karreatcen*; lehen beti *kh*-ekin zetozen hitz guti haietan ere ez: *kendu*, *ikararaci*, *hax ukaldi*. Grafia erregularra, beraz, Lopezen liburuarena, Etxepare edo XVII. mendeko *Pregariena* bezain erregularra: hauek behar zuen lekuan beti modu batera eta Lopezek ere beti era batera, inon markatu gabe. Azkenik, XIX. mendean Luzaideko Etxeberri ere gauza bera egingo du erregularitasun osoz: *ph* eta *th* beti era batera, baina *kh* sekula markatu gabe.

(1) *Catichima edo Fediaren eta Guiristino-Eguien Explicacione Laburra*. Akizen, data gabe argitaratua.

(2) *Alphonsa Rodríguez-en liburuaren itzulpen honetarako Andres Lizarezaren hitz bildumaz baliatu gara. Ik. Apuntes léxicos de la traducción bajonavarra de Alfonso Rodríguez (1782)*. ASJU I, 1967, or. 98-162.

Zer esan nahi du guzti honek? Pentsa daiteke literatur tradizio faltaz, bestetan egiten zenaren berri ez jakinez, ez zutela kezka handiegirik gauzak behar bezala eta era batera markatzeko. Baina Etxeparek berak ere ez zuen aurretik edo ez zuen bederen hark ezagutzen euskaraz izkribuzko gauzarik batere eta, halaz guztiz ere, aski ongi moldatu zen /kh/ hasperenduna eta /k/ hasperengabea bereizterakoan. Etxeberriren garaitsuko Etxahun zuberotarrak ere, eskola haundirik ez zuelarik (*pratiquement un illettré*, dio Haritschelharrek), asmatu zuen bi hots hauek bereizten; hona zer dion Haritschelharrek: «Le système orthographique de l'époque, tout en étant extrêmement flottant et plus encore lorsque'il provient de personnes telles qu'Etchahun qui était pratiquement un illettré, n'est cependant pas dépourvu de logique. (...) Lorsque cette occlusive est aspirée la graphie *kh* est toujours employée devant n'importe quelle voyelle pour éviter la confusion avec *ch*: *khantiac, ukhen, ekhiac, khortia*. On observe cependant les graphies *ch = kh*, dans le manuscrit *Mündian malerusik* (1827): *lechu, ichusirik, echospena, echarri*»³.

Horrenbestez, pentsatu behar ote da XVIII. mendea aurreratu zela, /kh/-ren hasperena galtzen hasia zela Baxenabarreko zenbait lekutan eta, bereziki, mintzairaz bederen Baxenabarre den Luzaiden? Uste hau izateko arrazoiak ez dira behintzat eskas.

Beste puntu bati gagozkiola, esan behar da gure Baxenabarreko testu hauetan ez dela beti modu batera markatzen *tx* idazten dugun afrikatua. XVII. mendeko *Pregarietan*, adibide aski ez dugularik ere, *tch* da horretarako eta bokal artean erabiltzen den grafia (*itchasso, detchemac*), baina *ch* soila kontsonante ondoan (*alchattu*). Laneufvilleren dotrinak ere *ch* darabil kontsonante ondoan (*alcha, Marchouaren, confidancha, primancha*), baina *t(z)ch* ere bai kasuren batean (*borcha* eta *bort(z)cha*); testu honetan are bokal artean ere, eta zenbait hitz maileguzkoetan, bikoiztasuna ematen da: *cerbi(t)cha-, mespre(t)cha-, de(tz)chema*. Lopezengan *t* gabeko grafia agertzen da zenbaitetan (*comparancha, fidaincha*), *t*-duna ere bai (*bortzcha, bortzchu*) eta baita bietara ere (*al(t)cha, chilin(t)chau*). Hemen bokal artean beti *t*-dun grafia erabiltzen da, baita aurrekoan bietara ematen ziren hitzetan ere: *cerbitzcha-, mesperetzcha-, etc.*

---

(3) Ik. *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun*. Euskera, 1969-1970, or. 52.

Gure Etxeberrik kontsonante ondoan beti *ch* erabiltzen du afrikatua markatzeko (*mancha, marchoarean, alcha-*) eta *tch* berriz bokal artean (*etchean, itchura, progotchuari*). Baina *ch* soila ere bai ordea batzutan bokal artean: *Dechimak, mesprechu*; eta, erdaratikako hitz hauetaz gainera, beste kasuren batean ere bai⁴: *bacoch*-idazten baitu zenbaitetan, *t*-dun grafiarekin ere bai bestetan, *t* hori azken orrazketa batean tartekatzen duen kasurik ere falta ez delarik. *ch* grafia da, bestalde, *x* idazten dugun frikaria markatzeko erabiltzen duena ere: *chipi, choilqui, chorta, errechquiago, ichuri, berechzten*). Hortaz, *ch* grafia horrek balio zuen frikaria adierazteko eta baita kontsonante ondoko —eta kasuren batean, bokal arteko— afrikatua ere; eta ikusi dugu erabilera honek ez duela ki-detasunik falta Baxebabarreko zenbait testutan⁵.

Gure autoreak hitz hasierako *j*-ren ondorengo den hotsa⁶ *ï*-ren bitartez adierazten du, letra larriz *Y*-bihurtzen dena. Baina *J*-ere erabiltzen du batzutan, ez edozein hitzetan haatik; hona zeintzuetan: erdaratikako ez direnetan, *Jainco, Jaincotasun, Jaungoico* eta *Jaun*, eta erdaratikakoetan, *Juramentu, Justicia* eta *Jesuitac*; izen propio batzuetan ere bai azkenik: *Jesus, Jesu-Christo* eta *Joanes-Batista*. Bestalde, *Jaun* hitza horrela ageri da Trinitate Sainduko Pertsonetako bati edo dotrinako galdegileari dagokion titulua denean, ez bestetan: *beren buruen iaun bezala* dio, or. 29, Dohatsutasunetako pertsona *dulceez* ari dela. *Juramentu* ere bitan bakarrik ageri da horrela, hamar manamenduak *bertce guisaz* ematen ditueanean (or.6) eta honi dagozkion galde-erantzunetan (or.18); *Justicia*, berriz, *Berthute Cardinalac* izendatzen diren lekuan (or.26), eta itxura horretan agertzea izan daiteke leku berezi edo goitituagoan aurkitzen direlakoz, inguruko erdaretan duten grafia gordetzeagatik edo, zeren bestetan hitz horiek hasieran *ï*-dutela idazten baitira. Guzi hau ikusita pentsatu beharko da, beraz, *J*-grafia horrek badiuela oinarri fonetikoa, *x* hotsa erregularra den eremutik kanpora agertu ohi den hitz batzutan idazten baita, izan ere, grafia hori.

(4) *Echeverri* bere deitura «Espainiako gisan» idatzia dagoena alde batera utzirik.

(5) Eta ezin, beraz, guzi hau ikusita, egotziko zaio Luzaideren «españoltasunari» erabilera honen arrazoia. Etxeparek berak ere *ch* bakarria erabiltzen zuelarik afrikatua eta frikaria adierazteko, behin sartzen du *ich* grafia afrikatuarentzako, eta bertan bokal artean (*etchia*), ez kontsonante ondoan.

(6) Ez jakin zenbatetaraino zen afrikatu ala frikari. Dena dela Baxenabarreko joera afrikatura dela dirudi. Hala irakurtzen da Mitxelenaren FHV-n, or. 169: «La tendencia a la africada *d'* es mayor en bajo-navarro».

Honela irakurtzen da Mitxelenaren *Fonética Histórica Vasca*-n, or. 170: «La frecuencia de *x* sigue aumentando en nuestros días en los dialectos españoles. La influencia de la lengua oficial se manifiesta naturalmente en préstamos de nueva introducción y en la sustitución de *ʃ* o *j* por *x* en los antiguos, de acuerdo con el modelo castellano. También en algunas palabras de origen no romance como *jaun* 'señor' *Jaungoiko* 'Dios' y variantes, la fricativa velar se encuentra difundida muy lejos de la zona donde es regular». Hortaz, Luzaideko dotrina hau Espainiako parteko euskalkiekin batera dabilela dirudi, puntu honetan bederen. Erdaratikakoen artean *Jesuita* berriagoen sailean sar badaiteke, zaharragoak lirarteke testuan agertzen diren *ieneral*, *iunta* eta *iuntatu*. Orobat gertatzen da bokal artean ere, non alde batetik baititugu *Maïestate*, *moïen*, *ïu-ïatu* eta *ïuïamendu*, itxura eta hots klase batekin, eta bestalde, beste batekin, *bijiliac*, *Erligione*, *original*, etc.

Gure autoreak ez du erabiltzen sekula *x* grafia *ts* idazten dugun hots afrikatua markatzeko (cf. *etsai*, *ebatsi*, *itsustasun*...); bai, ordea, erdaratikako hitzen jatorrizko grafia gordetzen duenean: *proximo*, *luxuria*, *examinatu*. Gisa honetako hitzetarik bakarren bat euskal fonetikara egokiturik ere ematen du, hala nola 9. orrialdean ikus daitekeen *etsecutatcen*⁷.

Kontsonante ozen eta dardarkarien ondotik zer xixtukari, frikaria ala afrikatua, erabiltzen duen ikus dezagun orain. *s* eta *ts* bikoteaz den bezanbatean, esan dezagun *r* eta *l*-ren ondoren, adibide guti badugu ere, kasu guzietan frikaria gordetzen edo afrikatua frikari egiten dela: *falsu* eta *falsuqui*, *persecutatuac* eta *carsu*, non *-tsu* atzizkiak (cf. *botheretsu*, *dohatsu*...) afrikatutasuna galdu baitu. *n*-ren ondotik bitara ageri da: euskal jatorrizkoen artean *ontsa* eta *ïaquintsun* afrikatuarekin eta orobat erdaratikakoen artean *pentsa-*, *defentsa* eta *contsecra-*; bestalde, berriagoak diruditen maileguzkoen artean frikaria gordetzen dute honako hauek: *descansatu*, *ofensatu*, *consentitu*, *consolatu* eta baita *conseilu*-k ere. Beraz badirudi kontsonante honen ondoren afrikatua sartzera duela joera eta frikaria mailegu berriagoetarako uzten duela, nahiz zahartzat joko genukeen *conseilu*-k ere frikaria dakarren. *z* eta *tz* xixtukariei dagokien aldetik, hemen ere esan daiteke afrikatura dela joera. *l*-ren ondotik bi erataka adibideak ditugu: batetik, aditz izenak,

(7) Zahar kutsua nabari zaio hitz honi esanahi eta erabileraren aldetik ere: «Ceren lecu eta dembora gucietan gure etsaïec atacatcen eta etsecutatcen baiguituzte».

zeinak beti daramaten afrikatua (*hiltce, galtce, hurbiltce...*), eta, bestetic, frikariarekin datorren maileguzko berria (*dulceac*). *n*-ren ondoren *-tza* eta *-tzia* atzizkiak daramatzaten hitzak beti afrikatuarekin idazten ditu, behin baizik agertzen ez diren *licencia, lagunzac* eta *Esperanzazco* formetan izan ezik. Frikariarekin datozen bakar hauek, bestalde, izan daitezke azken aldikoz zuzentzean itzuri zaizkionak. Aditz izenetan ere afrikatua ageri da beti, forma bat edo beste itzuri bide zaiolarik hemen ere. Beste gainerontzean, *contcebitu* eta *Pontcio* bezalako hitzak afrikatuarekin badatoz ere, frikari hutsa ageri dute *Concilio* eta *principal*- hitz maileguzkoek aldi guzietan. Afrikatuarekin ageri ere dira *entzun, mintzo* eta *mintzatce-*, behingo *minzatcea* gora-behera. *Ganzutua* ageri da behin eta bertan frikariarekin, segurutik *t* tartekatzea ahanzi zaiolakoz, zeren gehiegizko bailitzateke pentsatzea, kasu hau besterik ez dugularik, bereizkuntzaren bat gorde duela. Besterik da *-tzat* atzizkiarekin gertatzen dena, zeren Luzaide eta alderdi horretako berezko forma *-tako* baitirudi dela, eta horregatik ageri bide da gure testuan atzizki hau *n*-ren ondoren batzutan afrikatuarekin eta beste batzutan frikariarekin. *r*-ren ondoren, berriz, badirudi bereizkuntzaren bat gordetzen duela testu honek, eta hala, sekula hutsegina gabe, idazten dira *bortz* afrikatuarekin baina *zorci* frikariarekin. Gainerontzean, afrikatua dabil nagusi: *Ortcilare, ehortci, bertce*, behingo *berzalde* falta ez delarik ere; aditz izenetan orobat, huts bat edo beste gora-behera. *Iracurzailea* ageri da behin eta bertan frikariarekin; baina hemen gertatzen da lehen *-tzat* atzizkiarekin ikusi duguna, *-(t)zale* baita eremu horretan berezko den forma, gero ere ikusiko dugun bezala.

Beste puntu bati gagozkiola, esan behar da bokalen alkar jotzetik sortzen diren aldakuntza zenbait erruz agertzen direla gure Etxeberriren garaitsuko zen Bordel luzaidar bertsulariaren bertsu paperetan⁸: bokal aurretik, eta batipat *a* mugatzailearen aurretik, *e i* bihurtzea, beti edo gehienez gertatzen dena; noizbehinkako *o u* egitea kontestu berean eta bakanago ageri den bokal arteko *u-k b* hotsa hartzea. Gure dotrinaren testuan ez da lehen gertakariaren adibiderik batere, bigarrenaren eitea duten zalantzaren bat edo beste (*iusto* eta *iustoa*, baina *iustuac* eta *iustuei*) eta hirugarrenaren kasu bakar bat (*gaban*). Baina gehiago axola digu guri alderdi ho-

(8) Ik. J. M. Satrustegi, *Bordel bertsularia*. Auspoa Liburutegia, 1965. Hemen, Bordel eta Etxeberriren garaiko Luzaidako hizkeraren erakusgarritzat sasoi hartako bertso paperak hartzen dira kontutan, hots, Satrustegik bertso paperetarik aldatu dituen bertso-sailak.

rietan berezko gertakaria den bokal aurreko *u i* bihurtzea, zein oso komuna baita Bordel bertsulariaren paperetan, hauen izenburuetan beretan ikus daitekeenez, *Cantiac formatiac* hitzekin hasten baitira. Baina bokalen elkar jotze honek bi erataratu ditu ondorioak: *u i* bihurtze soila edo-ta tarteko hots bezala -y- sartuaz, puntua edo neurriaren beharkizunen arabera gehienetan. Bordelen garaiko ez izanik ere 1930ko *Ttipittua'ingo papera* izenekoan⁹ *Cantiac* forma ez baina *Bancaco nechkatuen cantuyac* ageri da harako *Mossen Bernat echaparere* hura bezalaxe. Bi erataratu gertatze hau aditz formei lotzen zaizkien atzizkiekin ikus daiteke nabarmenki, *duyela*, *zuyen*, *duguya* eta horrelakoen aldamenen y tartekatu gabarik eta laburtuagorik ere ikusten baitira: *ezagutzen dina* (<diena) irakurtzen da *limiten convenioaren gainian* egindako *cantietan*¹⁰, *fin*, *ofizina*, *aitzina* eta *bagina* hitzekin puntukide izan dadin. Etxeparegandik datorren usadioa bide da hau, «sivant les besoins du vers» modu batera edo bestera egitea, Lafonek dion bezala¹¹. Manezaundi luzaidarrak ere argiro ematen du gertakari honen berri: «Oraiko egunetako pertsulari eta koplakariak, Decheparek bezala erraiten dute *akuluia*, *mirakuluia*, *akulu* eta *mirakulu* ordez. Baina hori kopletan bakarrik sori da. Sekula, mintzatzen. Haizutasun hori zilegi da pertsuaren neurtitza borobiltzeko, eta beraren soinuak beharriaren goxatzeko»¹². Mintzatzen -ia bukaera da sori dena, Manezaundik berak dakartzan Luzaiden girotutako elkarrizketetan irakurtzen den bezala. Bada gure Etxeberriek ez zuen, puntu honi dagokion aldetik, bere itzulpenean ez mintzatzen sori dena ezta ere bertsutan zilegi dena erabili, baizik beste maila bateko haizutasuna, «prosazkoa» edo deituko genukeena, eta beste euskal herrietako —zehazkiago, mendebal alderagoko— usadioekin batzenago duena, aurrerago ikusten joango garen bezala. Beste puntu batean ere ez dabil Baxenabarreko testuetan hautemaiten den joerarekin batera, aditz forma mugatuei galdera osoetan eratzekitzen zaien -a atzizkia ez baita dotrina osoan barrena galdera bakar batean baizik agertzen¹³.

(9) Ik. *Bordel bertsularia*, or. 175.

(10) Ik. *Bordel bertsularia*, or. 147 eta hur.

(11) Ik. *La langue de Bernard Dechepare*. BAP VII (1951), or. 309-338.

(12) Ik. *Prosistas navarros contemporáneos en lengua vasca*. Iruña, 1958, or. 19.

(13) 23. orrialdean: «Becatu mortalean erortzen den aldi oroz confesatu behar dea berheala becatua barcatcecoz?».

Ez du honek esan nahi Luzaide edo Baxenabarre aldeko hizkera edo usadioen arabera moldatu ez zuenik bere itzulpena Etxeberrik; aitzitik moldatze eta egokitze hori izan zuen bere helburuetarik bat berak garbiro adierazten duen bezala, kontatzen duelarik erdarazko kartan nola Luzaiden Bikario jarri berrian Asteteren dotrina «al bascuence del pais» itzulirik aurkitu ezean, eta ikusirik «q^e. mis antecesores cada uno a su estilo enseñaban» eta «la gran variedad q^e. había en la enseñanza», osatu baitzuen eskuizkribu bat «acomodado a los dialectos y expresiones bascongados mas acostumbrados, y q^e. son mas usuales en el pais»; baina, segitzen du, aldez alfer lana gertatu omen zitzaion, batetik moldezko letretan ez izanik are irakurtzen zekitenentzat zituen eragozpenengatik, eta bestetik, zeren aldi hartan aurki zitezkeen dotrinek baitzuten «un bascuence tan diferente, que su maior parte no lo entienden». Eta oztopo eta eragozkarri horien saihestekoz itzuli omen zuen Asteteren dotrina «Herri huntan, eta bertce hainitcetan guehienic minzatcea costumaten den escuararat», berak *Iracurzaileari* esplikatzeko dion bezala.

Lehen ikusi dugu, adibidez, /kh/ fonemaren markarik eza, beste Baxenabarreko testuekin batera. Baina, ageri dira testuan barrera beste zenbait gauza ere eremu horretan berezko diruditenak. Gure autoreak (*Ceruetara*) *igaran* idazten du, eta beti *igaran* hori esanahi horretxekin, beste orotan *igo(n)/igan* denaren baliokide. Ez du ordea honek kiderik falta Baxenabarreko testu zenbaitetan. Etxepare zaharrak *igaran* erabiltzen du hitz lauuko zatian bestetango *iragan*-en ondoan, bainan ez hemen duen esanahiarekin; XVII. mendeko *Pregarietan* ageri dena (*Cerietara*) *ikhan* da, baina XVIII. mendean agertzen zaigu jadanik (*Cerurat*) *igaran* beti Laneufvilleren dotrinan, iragangaitza noski eta honen ondoan baita iragan-kor bezala ere behin bederen: *Gogouan igaran behar ditugu ibili guiren lekia*, bestetan *gogouan erabili* dionaren baliokide. Gainerontzean *pasatu* erabiltzen du beti (*egun houra passaten dutenac*, etc.). Lopezen itzulpenari dagokionez, Lizarzaren hitz bilduman ikusten dugu nola dituen bi esanahiak, «subir, pasar» itzultzen baitu *igaran* sarrera, nahiz *igaraile* «peregrino, pasajero» eta *igaraitze* «paso, tránsito» baizik ez izan; dena dela duarik ez da egiazki 'goititzea' era badela, honako adibide honetan ikusten den bezala, s.v. *igaran*: *Ene adiskidia igaran cite otoitza alchatuago batetara*. Bordelen bertsu paperetan ez da *igaran*-en adibiderik aurkitzen, *ira(ga)n* baita agertzen dena, maizago azaltzen den *pasatu*-ren

ondoan¹⁴. Gure dotrinan ikusi dugu *igaran* iragangaitzak beti 'igan' esan nahi duela, eta ez komunzki bestetan *iragan*-ek esan nahi duena, horretarako *pasatu* erabiltzen baitu (*nere bici pasatuan*, or. 38)¹⁵.

Beste puntu bati dagokionez, Etxeberrik beti *hantic* idazten du, leherkari ahoskabearekin, ikusi ditugun Baxenabarreko testu guzi horietan, Bordel luzaidarra ere barnean delarik, behin ere hutsegin gabe gertatzen den bezala. XVI. mendean Etxeparek berak ere *hantic* dakar eta baita *nontic* ere, baina Etxeberrik kasu honetan *nondic* erabiltzen du beti.

Beste kasu batean, ordea, ahoskabea esperoko genukeen lekuan ahostuna dakar, hitz hastean eta erdaratikakoen artean zaharrentarikoia ez den hitz batean gainera, *Falsu destimonioric* ez *alchatcea*, irakurtzen baita 5. orrialdean; Etxepareren liburuak hitz hori berori ahoskabearekin dakar, baina gertakari honek ez du, haatik, kideetasunik falta berriagoen artean Laneufvilleren dotrinan, non irakurtzen baita ez bakarrik *destimonio*, baizik-ere are harrigarriago diren *demporal* eta *demboral* adjetiboak, behingo *temporal*-ekin batean, ez hain harrigarri beharbada *denbora*-ren eraginez izan daitekeela pentsatzen badugu¹⁶. Beraz, badateke hitzen bat edo beste¹⁷, bestetan ez bezala hitz hasieran ahostuna daramanik, baina

---

(14) *Ira(ga)n* hori gainera izen baten aurrean ezin aldatuzko bezala gelditua dela dirudi: *Iragan buruilaren* (*Eriotz krudel bat*, or. 137), *Iran denboretan* (*Limiten gainian*, or. 151). Gehi dezagun M. Salaberry d'Ibarrolle-ren 1856ko *Vocabulaire des mots basques bas-navarraïis, traduits en langue française* izeneko hiztegian ere *igaran* hitzarentzako «passer» eta «monter» esanahiak ematen direla, sarrera banatan. Bestalde, *pasatu* honela esplikatzeko da: «v., passer, passé, synonyme du verbe *igaran*».

(15) Hemen badirudi aditz erazleak erazle ez denaren —*igaran*-ek *igan*-en— lekua hartzen duela. Beste zenbait lekutan, Gipuzkoa aldean eta, atzekoz aurrera gertatzen bide dira gauzak: aditz batzuek (*eman*, *ibili*...) berezko duten esanahiaz gainera, dagokien erazlearen balioa izan baitezakete.

(16) Eta ez hain harrigarri gainera Gipuzkoan bertan, geroztik ikusi ahal izan dugunez, Gerrikoren *Sayaquera*-n adibidez, adjetibo gisan *demboral* forma hori berori hain ugari agertzen dela kontutan izaten badugu. Horrezaz gainera, *demboraleco* izen-laguna ere ageri da Gerrikogan (*gaitz demboralecoetatic*, etc.), hain komuna den *denborale* izenaren jatorria dakeena.

(17) Eta sail honetan sartu beharko da beharbada, Bordelen garaikoa ez izanagatik ere, Luzaideko mintzairaren zerbait berri eman diezagukeen 1930ko *Ttipittu'anigo papera* izenekoan (hemendik aldatu bide baitu Sastrustegik dakarren testua), 20. bertsoan ageri den *Gomuzki* forma ere: *Gomuzki florian da/ Amodiua dina*. Ik. *Bordel bertsularia*, or. 174. Kasu honetan, besteetan ez bezala, itxura zaharra gorde dela dirudi.

ez inondik ere joera orokorra delarik, besteak beste *Curutce* berria baita beti ageri dena, zaharragotzat jotzen den forma ahostundunaren tokian.

Gure dotrinan 41. orrialdeko *Esperanzazco Acta*-n honako aditz forma hauek ikus daitezke lehen pertsonari dagozkionak: *ararteco ditualaric*, *eguiten dualaric*, tarteko *-d-* jatorrizkoa gordetzen duen *izanen dudala* formaren ondoan. Luzaidko eta inguruetako joera, dudarik gabe, Etxeberrik bere dotrinan jasotzen duena, bada hau berau ikusten baita aldameneko herri Arnegira 1841an igorriarikako karta batean¹⁸: *borondatia dualakoz*, *pagatu duala*, *hirur hogoi libera irabacitituala*.

Bada beste forma bat hemen agertzen den itxuran hiztegiatan ikusten ez dena; izan ere, *etzarri* baita beti idazten dena eta sekula ez *ezarri*. Beste inongo testutan ere nekez aurkituko dugu forma hau.

Bere herriko eta inguruetako usadio eta mintzairarekin bat datozen puntuetarik kanpo, ordea, baditu franko gauza beste alderdi batzuetako joerekin lotzenago dutenak; lehen ikusi dugu adibidez, nola ez dion bokal aurrean *u i* bihurtzen duen legeari segitzen eta ezta galdera osoetan aditz forma mugatuei *-a* atzizkia behin baizik eransten ere. Ikus dezagun orain zer gertatzen den adizki mugatuen formekin. Erdi eta mendebal aldera *ai* diptongoarekin eta eguzkialderago *i*-rekin agertu ohi diren adizkiak diptongodunak dira gehienik gure testuan, laburtu gabeak: *naiz* da beti dakarrena, eta orobat *gaiten* (eta *gaitecela*, etc.), *zaitte* eta *zaitecen*, *gaitu* eta *gaituzu* (behin *baiguituzte*), *gaitzan*, *gaitzala*, *gaitzatzu* eta gainerakoak, *zaitut*, *zaitudan*, *zaitugu* eta *zaitzala*. Bestalde *haut*, *nauena*, *nauzun* eta gainerakoek ageri duten *au* diptongoa ere horrela, *u* egin gabe ematen du beti. Esan beharrik ez dago Etxeparegandik hasita, erabili ditugun Baxenabarreko testu guzietan, eta Bordel Luzaidekoaren bertsuetan ere, ez direla kasik *i* eta *u* soila daramaten formak baizik ageri. Pertsona bakarrarekiko formetan lehen eta bigarren pertsona pluralekoetan *a* bokala duten adizkiak dira nagusi: *garelaric*, *garenean* (behin *baiguira*) eta *zarela*, *zaren*, *baitzara*, etc. Baxenabarreko testuetan *i* dutenak dira beti ezpada gehienean erabiltzen direnak, Bordelen bertsuetan bezalaxe. Bestalde, Etxeparek *çayca* dakarren forma hori XVIII. mendeko La-

(18) Ik. J. M. Satrustegui, *Correspondencia familiar vasca del s. XIX*. FLV, 1971, or. 291-306.

neufvilleren dotrinan *çaco* ageri da beti, eta forma hori berori Bordel luzaidarrarengan ere. Aldiz, Etxeberrik behin bakarrik idazten du horrela (*bazaco*) beste guzietan *zaiño* ageri baita (eta *zaiñon*, *bazaïo*, *baitzaïo*, etc.). NOR-NORI formatan *au* diptongoa eraman ohi duten Baxenabarreko adizkiak ere erabiltzen ditu (*bazaut*, *bitzaut*, *nitzauzu*) eta baita NOR-NORI-NORK forma batzuk ere Baxenabarren berezko diruditenak: *dagun*, *daguten*, *zagun*; antzeko formak ageri dira Lopezen liburuan (*deragun*, *ezteragute...*), La-neufvilleren dotrinan (*baitagu*, *dagute*, *daucu* eta honen gisakoan aldamenean) eta baita XVII. mendeko *Pregarietan* ere (*daragute*, etc.). Aditz formez den bezanbatean, beraz, esan liteke Baxenabarre aldean berezko diren formak ere erabiltzen dituelarik, forma «osoagoak» eta «zuzenagoak» jarri nahi dituenean badakiela mendebal alderagoko —hots, Lapurdi aldeko— formetara jotzen ere.

Baina orobat egiten du beste zenbait puntutan ere. Datibo pluralaren atzizkia *-er* da beti Baxenabarreko testuetan, Etxeparegandik hasi eta Bordel ere barnean delarik. Gure Etxeberrik ordea hemen ere mendebal aldera jotzen du, *-ei* baita beti darabilen forma.

Bestalde, *-tzat* eta *-tzaile* atzizkiak erabiltzen ditu beti Etxeberrik, baina ez dira horiek, lehen ere aipatu dugun bezala, alderdi horietan berezko formak, baizik *-tako* eta *-(t)zale*, horko testuetan eta Bordel luzaidarraren baitan beti ageri direnak. Lapurdi aldeko formak erabiltzen ditu hemen ere, beraz.

Eguzkialdeko euskalkietako *-iro*-erroa duten adizkiak (*diro*, *li-ro...*) Baxenabarreko testu horietan eta Bordelengan ere, beti agertzen dira, ugari ala urri. Gure dotrinak sekula ere ez, honetan ere mendebal alderagoko usadioei jarraikiaz. *Jin* aditza ere, Baxenabarren hain arrunta delarik eta Bordelek ere maiz darabilena, ez da inoiz erabiltzen gure testuan, baizik eta beti *ethorri*. *Bainan* idazten du Etxeberrik beti, baina bitan ageri da Azkuek Baxenabarrekotzat ematen duen *bana* ere, bien artean bereizkuntza eginez ordea, zeren bigarren hau ezezkako perpausaren ondotik erabiltzen baitu bakarrik eta *bai* atzetik duela.

Azkenik, Bordelen bertsu paperetan beretan hain ugaria den *hun* bezalakorik ere ez da agertzen sekula, baizik beti *on*, eta *ontsa*, behin ere ez *untsa*¹⁹.

---

(19) Gehi dezagun 17. orrialdean lehenbizitik idatzia zuen *ainguru* Baxenabarrekoaren ordeaz, mendebal aldeko *aingueru* jarriaz zuzentzen duela.

Puntu guzi hauetan, bada, egiten dena da gauzak modu «osoago» eta duda gabe izkribuz jartzeko «jasoago» edo «zuzenago» batean ematea, mendebal aldeko joera eta legeei jarraikiaz. Bestalde, ez du beste itxura batera moldatze honek ulergarritasunaren aldetik —eta beraz, bere helburuetako bati dagokion aldetik— eragozgarri larriegirik jartzen. Zeren, adibidez, *-iro-* erroarekiko adizkien partez beti lehendik ere ezagunak diren *-za-* erroarekikoak bakarrik erabiltzea, edo *jin* erabili gabe, forma trinkoei esker ezaguna den *ethorri* idaztea ez baitira inondik ere ulertzeko ezin gaindituzko traba irakurlearentzat; *-er* atzizkiaren ordez *-ei* erabiltzen bada, ahalegin hutsa behar da forma berriaz jabetzeko.

Bere irakaste lanerako tresna behar zuen hizkuntzan zerbait baino gehiago saiaturia eta ikasia zen, izan ere, gure itzultzailea berak idatzitako kartan irakur daitekeen bezala, dioenean, baliatu dela Asteteren dotrina itzultzeko «de libros bascongados, q^e. ciertamente han merecido la aprobⁿ del P. Larramendi, memorable p^r. haber lo invencible vencido, y de otros versados en el idioma». Eta aurreago dio erakutsi izan diela eskuizkribua «a hombres, que me podían aconsejar p^r. estar versados en el idioma quienes enterados me han loado y dicho que esta completo y en disposición de dar a publico en la misma forma q^e. se halla».

Ez da beraz nolana ere eta edozer moduz moldatutako izkribua baizik arretaz eta bateko eta besteko berri jakinez, gizon adituen laudorioa jasotzeraino gainera, gizon aditu horien izenik ez bada-kigu ere. Larramendiren obra ere ezaguna zuen eta honek ontzat emanak zituen liburuez ere baliatu zen, hauen artean Lapurdiko bat edo beste²⁰. Ohartzeko gauza da gainera ikustea, erdarazko kartan baldin badio ere dotrina egiteko baliatu dela «de los dialectos y palabras q^e. son mas usuales en este pueblo y otros varios», nola euskaraz esaten dion *Iracurzaileari* itzuli duela dotrina «Herri huntan, eta bertce hainitcetán guehienic minzatcea costumacén den escuararat»; hots, erdaraz *otros varios* ziolarik, euskaraz *bertce hai-*

---

(20) Inolako dudarik gabe esan baitaiteke Larramendiren euskarazko liburuen katalogoan lehen lekuan datorren 1733ko Lavieuxville Apezpikua-ren manuz argitaratutako dotrina bederen irakurria zuela, beste lan batean frogatu ahalko denez. Ez da beraz harritzeko gauza Lapurdi alderako joera nabari bazaio itzuli zuen dotrinari. Hona nola goraiatzuten duen liburu hori Larramendik, hiztegiaren hitzaurrean *De los libros en bascuence* atalean: «Es cosa muy selecta: hizolos imprimir en Bayona el Illustríssimo Señor Don Pedro Guillelmo de Lavieuxville, Obispo de aquella Ciudad, cuya virtud, zelo, y prudencia singular, no puedo alabar bastantemente. Imprimiéronse Año de 1733».

nitcetan dio, gauza zabalagoa eginez eta halaber ildo beretik doala dirudi erdarazko kartan bertan goragoko esaldi hura ere: «acomodado a los dialectos y expresiones bascongados mas acostumbrados, y q°. son más usuales en el país», *pais* honek Etxeberriren go-goan zer hedadura izan zezakeen zehazki ez badakigu ere. Badirudi, beraz, hemen agertzen dela bi joeren arteko uztartze moduko bat: alde batetik, gauza orokorra, hedatua egin nahi du hizkuntzaren aldetik, eta bestetik, aldi berean, bere gomenduko arimek ulergaitz gerta ez dakien moduan moldatu²¹.

Bestalde, eskuizkribuan ageri diren zuzenketetan ikus daiteke zer gisatan egiten duen hitz eta aldaeren arteko hauta-lan ohartua: *desira* hautatzen du *desircunde*²² baztertuz (19 or.), *mesprechu* eta *mesprechatu desprecio* eta *despreciatu*-ren kaltetan (21 eta 26 or.), *ofenditu*-ren ordez *ofensatu* (32,33 or.); 22.an *obra onen medioz* idazten du azken hitzaren aurretik *bithartez* ezabatu duelarik²³. Azkenik, 39. orrialdean *neri* forma berriaren gainean *niri* zaharra idazten du, lehenago 14.an bezala²⁴, eta baita *primu* ere *premu*-ren ordez (21 eta 28 or.).

Sintaxiaren aldetik ere egiten du aukera. Adibidez, 21. orrialdean *Jesu-christo gure Jaunac establituac* irakurtzen da lehendik *Jaunaz* idatzirik zuena zuzenduaz, instrumentalaren lekuan ergatiboa jarriaz; gisa honetako egiturak badarabiltza obran barrena bestetan ere, *igorria Jaincoaz, Jaincoaz beraz aguinduac, biak Iracurzailleari*

(21) Hizkuntza moduaren hedadurarekin zer ikusia duelakoan, aipa dezagun zenbaitetan hitz baten aldaera bat baino gehiago dakartzala: *abis* eta *abisu*, adibidez, eta, hitz bakartzat ez harturik ere *becatore*, *becatari* eta *becatoros*. Azken hauei gagozkiela, hiruretan lehena da Baxenabarreko testuetan gehien agertzen dena. Etxeparek berak hala darabil *beqhatari* bitan baizik erabiltzen ez den —eta bietan gainera bigarren lerro-erdia osatzeko darabilen *gaixo beqhataria(c)* sintagman agertzen den formaren ondoan; Laneufvilleren dotrinan ez da *becatore* besterik ikusten eta Lopezen liburuan ere *becatore* ageri da, kasu honetan *becatoroz*-en ondoan, Lizartzak bere hitz bilduman dakartzan pasarteetan bederen. Hirurak darabiltzan bakarra, beraz, Etxeberri Luzaidekoa genuke, bateko eta besteko gauzen berri jakina eta bere liburuan erabiltzen dituen.

(22) Hitz hau Lhandek lapurterazkotzat ematen du; ik. s.v. **desir*.

(23) Lhandek ez dakarren eta Azkuek Bizkaia, Gipuzkoa eta Nafarroa Garaikotzat dakarren *bithartez* hori «txukunago» bai baina ez zitzaien azkenean gogobetekoa idurituko; *-(r)en medioz* da Bordel luzaidarrak erabiltzen duena ere: *Indarren medioz / ziren baliatzen (Limiten gainian, or. 150)*.

(24) Eta hau da Bordelen garaiko Pedro Lizarragaren bertso paperean ageri den forma, nahiz gero Satrustegik dakarren testuan Jeku berean *neri* azaldu, Luzaideko forma berria delakoz, seguru asko. Ik. *Donostian soldado*, or. 37 eta hur.

egiten dion aurkezpenean. Ez ditu ordea gauza guziak beti ere batera ematen; hitz baten esanahiaz galdegiten delarik, *Cer erran nahi du* sintagmaren ondotik galdegai dena bi eratara agertzen da, ergati-boaren markarekin eta gabe: *Cer erran nahi du Guiristinoa?* (or. 7) eta *Cer erran nahi du Jesus?* (or. 12), baina azken hau baino zerbait beherago *Cer erran nahi du Christoc?*

Hiztegi aldetik ere gauzak txukun antzean eta izkribuzko hizkuntzari dagokion eran ematen saiatzen da: adibidez, Bordel bertsulariak beti *podere* eta *siglo* diona esateko Etxeberri Bikarioak *bothere* eta *mende* erabiltzen ditu. *Berezgune* idazten du (*Guiristino Doctrinaren berezgunea*, or. 9) Mendiburu batek leku beran *berezimen*²⁵ eta Añibarrok *divisioa*, *edo bereciera*²⁶ jartzen dutelarik; Larramendik hiztegian, s.v. *Division*, *berezde* ematen du ordaintzat eta hala zuzentzen ere dio Mendibururi honek lehenbizitik jarria zuena. Besteak ere erabiltzen zuen erroaz baliatu zen, beraz, hitz horren ordaina ematekoan, Etxeberri ere, gogozkoen zuen atzizkia erantsiaz besteak bezalaxe. Bestalde erro berari gauza bera esateko atzizki bat baino gehiago eransten badaki: *tentacione* eta *tentamendu*, etc. Adverbio moduan gauza aski harrigarri bat ere ikus daiteke 12. orrialdean: *Obratuz Jaincoac naturazgoragoaqui eta milagroqui*. Hiru hitzetan eman zuen hori berori Mendiburuk leku berean: *Jaincoac gauza naturalaz gañera ta mirariz eguiñaz*²⁷. Baxenabarreko izkribuetan beretan bazuen Etxeberri, ordea, horren antzekorik, Laneufvilleren dotrinan irakur baitaiteke adjetibo moduan *Naturazgagnecoua*, modu berean eraturako *orozgagneco*, *gucizgagneco* eta besteren ondoan.

Izpiritu Sainduaren Fruituetan (or.28) badakartza Etxeberri hitz batzuek hiztegieta maiz agertzen ez direnak: *Benignidad* itzultzen duen *Urriquitasuna* eta *Continencia*-ren ordain den *Beguirapena*²⁸. Baina bestetan nekez aurkitzen diren hitz horiek ikus

---

(25) Ik. *Mendibururen idazlan argitaragabeak*. *Lehen liburua*. Patxi Altunaren edizioa. Bilbao 1982, or. 19.

(26) Ik. *Cristau-Dotriña... Nafarroaco euscaran*, Iruñan, data gabe argitaratu zena, or. 14.

(27) Larramendik bitan zuzendu ziolarik gero: *izetaz gañera*. Hiztegian, s.v. *sobrenaturalmente*, hitz bakarrez eman zuen bi modutara: *icetagarairo*, *sortizgarairo*.

(28) Mendiburuk berak, dagokien lekuan, ez zuen *Benignidadea* eta *Continencia* baino ordain hoberik aurkitu. Larramendik lehenari *edo onguiroa* gehitzen dio eta bigarrenari bitara egiten dio, *edo pasioac moderatzea* eta *naicundeac hilduratzea* gehituz.

daitezke dagokien lekuan Añibarrok Nafarroarako egin zuen dotri-
nan, bigarrenaren aurretik *Continencia, edo* jartzen duelarik. Beste
bidetasun batzuk aipatzekotan, esan dezagun *Fruitu* hauetan bere-
tan Etxeberrik *Beraztasuna* dakarren lekuan Añibarrok *beracha-
tasuna* dakarrela, eta Bekatu Kapitalen kontrako bertuteetan zaz-
pigarrena Etxeberrik *Perestutasuna* itzultzen badu Añibarrok *Pres-
tutasuna* diola²⁹. Esan ote daiteke, horrenbestez, Añibarroren obra
kontuan izan zuela Etxeberrik euskal hitz jatorren bila zebilela-
rik? Horrela pentsatzeko arrazoirik ez da falta behintzat³⁰.

Azkenik, aipa daiteke Satrustegik Luzaiden bere egunetan do-
trinarèn irakasteko moduari buruz dakarren berria³¹: «Baxenaba-
rren egiten ginuen berriz: —Giristino zare?/—Bai, giristino naiz
Jainkoaren graziaz». Hots, galderaren oihartzun bezala errepikatzen
den *giristino naiz* hori kenduz geroz, Etxeberrik irakasten zuen be-
zala, mendebal aldeko aditz forma horiekin. Nahiz ez zen inprimatu-
rik zabaldu, parterik izan ote zuen Etxeberriren itzulpenak galde
erantzun horien forma finkatzean bederen? Litekeena.

Hemen ematen dira inprimatzeko baimenaren gora-beherekin lo-
turikako karta eta agiriak, dotrinaren eskuizkribuarekin batean,
Goikoa Iruñako *Provisor y Vicario General* eta *Auditor honorario
de la Rota* karguak zituen jaunaren paperen arten gorde direnak.
Lehena Luzaideko Etxeberrik berak Bikario Jeneralari igorria da,
lanaren berri emanaz batera haren baiespena eta inprimatzeko bai-
mena galdatuz. Dotrinaren eskuizkribua 1833ko Apirilaren 19an si-
natua dator baina dirudienez lehenagotik ere prestatuak izan zuten,
aurreko urteko Azaroaren 5eko karta honetan Bikario Jeneralari ko-
pia bat bidaltzen diola esaten baitu, nahiz gero honen paperen
artean 1833an bidalia bakarrik gorde dan.

---

(29) Oso bestelako hitzak erabili zituen Nafarroara begira ere idazten
zuen Mendiburuk: lehenaren lekuan, Larramendiren zuzenketarik gabe,
mansotasuna jartzen du, eta bigarrenarentzat berriz *arreta*, Larramendik
equinaia, *lasterrera* bikotearekin zuzentzen duena. Bestalde, Añibarrok *pres-
tutasuna* ere erabiltzen du, baina hau Etxeberrik *largotasuna* jartzen duen
lekuan.

(30) Aldeko nahiz kontrako arrazoiak beste ikuspuntu batetik neurtze-
ko, ik. lan honen bukaerako eranskina.

(31) Ik. *Emeretzi-garren mendeko kateximak*. EGAN, 1966, or. 67.

«M.I.S. Provisor: Quando entre a servir esta Parroquia p^r. no haber encontrado la Doctrina del P. Astete traducio (sic) al bascuence del país p^a. enseñar a mis feligreses, e informado q^e. mis antecesores cada uno a su estilo enseñaban, y p^r. este medio visto la grande variedad q^e. había en la enseñanza, determine formar un manuscrito acomodado a los dialectos y espresiones bascongados mas acostumbrados, y q^e. son mas usuales en el país, a fin de q^e. p^r. este medio aprendiesen mas facil la Doctrina Christiana.

Crei con esta empresa conseguir mi proiecto, pero en parte fue de balde, p^r. q^e. lo uno los q^e. saben leer, no pueden los manuscritos, y aun q^e. pudiesen no podrian surtirse con las suficientes copias, y lo otro p^r. q^e. las preguntas bascongadas q^e. hoy se encuentran tienen un bascuence tan diferente, que su maior parte no lo entienden. Queriendo pues obviar estos inconvenientes, y dar los medios necesarios a mis feligreses p^a. q^e. puedan aprender con mas facilidades otra Doctrina, no solam^{te}. durante mis dias, sino tambien aun pasados estos, he traducido la Doctrina del P. Astete al bascuence, añadiendo algunas cosas mui utiles, valiendome p^a. esto de los dialectos y palabras q^e. son mas usuales en este pueblo y otros varios, como también de libros bascongados, q^e. ciertamente han merecido la aprobⁿ. del P. Larramendi, memorable p^r. haber lo invencible vencido, y de otros versados en el idioma.

Señor; he consultado el asunto y enseñado mi manuscrito a hombres, que me podrian aconsejar p^r. estar versados en el idioma, quienes enterados me han loado, y dicho que esta completo y en disposición de dar á publico en la misma forma q^e. se halla, y asi mis deseos son de hacer imprimir el número de eRemplares que me parece ser suficiente en la actualidad p^a mi Parroquia: Por tanto Remito a S. S. para que con su zelo acreditado, enterado de su contenido, se digne hacer las correspondientes correcciones, dar su aprobacion y permita su impresión.

Dios gue. a V. S. muchos años. Valcarlos 5 de Noviembre de 1832.

Fran^{co}. Echeverri
vic^o.
(azpimarkatua)

Al M.I.S^o. Provisor y Vicario Grl. de Pamplona».

Agiri honetan, dotrinaren eskuizkribuaren data baino hiru egun geroago, Nafarroako Kontseiluari zuzentzen zaiolarik Etxeberriren ordezkari Bernardo Barrikarteren esanak eta erreguak aldatzen dira: Bikario Jeneralari bidali izan zaiola dotrinaren testua eta bai espena jaso duela eta, beraz, obrarekin batera, Kontseilura jotzen duela, Bikario Jeneralaren zensuraren ondoren, inprimatzeko bai mena eman dakion. Nafarroako Kontseiluak zensura egiteko Provisorre Jaunagana pasa dadin agintzen du.

«Sra. Mag^d.

Bernardo Barricarte Pror. de Dⁿ. Fran^{co} Echeverri, Presbítero Vicario de la Iglesia Parroquial de la Villa de Balcarlos, dice, que deseando proporcionar á los habitantes de ese Pais y sus cercanías un método para la instrucción en la Doctrina del P. Astete dispuso por sí mismo la traducción de ellas al idioma bascongado, acomodandolo en sus espresiones á las mas usuales del Pais para la mas facil comprensión, y habiendolo remitido al Provisor y Vicario General de este obispado para que reconociese la traducción, y hallandola conforme le autorizase á mi defendido para su impresion, ha merecido en contestación á esas súplicas su aprobacion, en quanto concierne hallarse correcta y conforme la traducción presentada con la que escribió en castellano el P. Astete, y muy acomodada al lenguaje de aquel Pais, y que para su impresion puede acudir a vuestro Consejo como lo hace acompañando un tanto de la obra; y

Sup^{ca}. a Vra. Mag^d. m.^c que previa censura del Provisor y Vicario General de este Obispado ó de la persona que se sirva nombrar vuestro Consejo, se le conceda el permiso necesario para la impresion de la referida traducción de la Doctrina del P. Astete en los términos espuestos por mi defendido y pide justicia. Bernardo Barricarte.

Decreto.—Pase al S^{or}. Provisor con el competente oficio para que disponga se censure la obra.

auto.—Lo mandó así el Consejo antes del despacho de hoy veinte y dos de Abril de mil ochocientos treinta y tres, de que hago fe. Juan Crispin de Beunza Sec^{rio}. Sobrep^o. Presb^o.

Por t

Juan Crispin de Beunza»

(azpimarkatua)

Bi egun beranduago, *Real y Supremo Consejo de Navarra*-ren zigilua daraman agiri honetan Kontseiluak Bikario Jeneralari hila-ren 22ko aginduaren berri jakinarazten dio eta obra ere bidaltzen zensura emateko, gero Tribunalak erabakia har dezan.

«Habiendo suplicado ante el Consejo Dⁿ. Fran^{co}. Echeverri Presbitero Bicario de la Iglesia Parroquial de la Villa de Balcarlos facultad para imprimir la traducción de la Doctrina del P. Astete que ha dispuesto por sí mismo en idioma bascongado para instrucción de los habitantes de aquel Pais y sus cercanías, el Consejo por su decreto del día 22 del corriente mandó lo que se manifiesta en el despacho que de su providencia remito adjunto para que se sirva V.S. darle cumplimiento segun y del modo que su celo le dictase; á cuyo efecto acompaño la obra que se ha producido con la instancia, y cuando el encargado haya evacuado la diligencia, dispondrá V.S. su debolución con la censura que sufra, remitiéndola cerrada bajo sobre para el Sr Regente del Consejo, á fin de que este Supremo Tribunal con vista de ella pueda resolver lo mas conveniente.

Dios gue. á V.S. m^s. a^s. Pamplona 24 de Abril de 1833.

*Con acuerdo de Consejo
Juan Crispin de Beunza
(azpimarkatua)*

M.I.Sor Provisor y Vicario General de este Obispado, Auditor honorario de la Rota».

Hortik aurrera gauzak nola joan ziren ez dakigu. Bikario Jeneralak 1832ko Etxeberriren karta eta hurrengo urteko Nafarroako Kontseiluaren zensura emateko aginduak eta dotrinaren testua jaso eta gorde zituen. Etxeberrik 1832ko Azaroan ere bidali bide zion dotrinaren kopia bat, paper horien arten gorde ez dena; baina hurrengo urtean, oraingoan Nafarroako Kontseiluaren bitartez, berriro bidali behar izan bazitzaion, seinalea ez zuela sobera interesik erakutsi obraren inprimatzeko eta, beraz, uste izateko da ez zuela eskatzen zitzaion zensura ere emango. Arrazoi honengatik, edo zensura emana izan bazen ere, Kontseiluaren baimen faltaz, ez bide zen Luzaideko Bikarioaren dotrina inprentatik pasa.

ERANSKINA

Azkenik, eranskin modura, gure dotrinaren 2. orrialdean *Becatori gucientzat abis ona* tituluaren azpian datozen bertsoen gainean zerbait berri ematea dagokigu. Bertso horien eitekorik beste zenbait Asteteren euskal itzulpenetan aurki daiteke; Satrustegik berak *Emeretzi-garren mendeko kateximak* artikuluan bertso hauen zenbait berri ematen du. Ikusi ditugun erakusgarrietan zaharrena Irazuta *Erretore Hernialdecoaren* 1739ko *Doctrina Christiana*-koa da; hona nola dakartzan bertso horiek:

AVISOA PECADORE

guzientzat

*Eutci ezazu pecadorea,
leen baño leen pecatua,
aparta zaitez ocasiotic,
ceñean zauden sartua.
Izan diteque gaurco gabean
zure oean iltcea,
baita ere biar baño leen
infernuetan sartcea.*

*Laja ditzacun vicio aec,
ceñac gauzcaten galduric,
eta escatu barcacioa
Jaungoycoari bertatic.
Liburu onetan esaten dana
sinistu, eta obratu,
goza dezagun beti Gloria
an zaitecen descansatu.*

Hogei urte geroago, Gipuzkoan bertan, Urkijok *Revue de Linguistique et de Philologie comparée* aldizkarian, 1905-1906 urteetan argitaratu zuen Agirre Oikiako Erretorearen *Christavaren Doctrina*-n ikus daitezke bertso hauek gisa honetan:

AVISOA PECATARI
GUCIENZAT

1.^a

*Utci ezazu becataria
len baño len becatua
aparta zaite ocassiotic
Ceñean zauden sartua*

3.^a

*Larga dizagun vicio aec
Ceñac gauzcaten galduric;
eta escatu Jaungoicoari
barcacioa vertatic*

2.^a

*Izanditeque gaurco gabean
zure oean illteca;
baita ere biar baño len
Infernuetan sartcea*

4.^a

*Liburu onetan esatendana
Sinistu eta obratu;
goza dezagun beti gloria
An gaitezen descansatu*

Elkarren eitea dutenak ez ezik, bertso berak edo bertso-sail bakar baten aldaerak direla esan daiteke Etxeberri Luzaidekoak eta Irazuzta eta Agirre gipuzkoarrek dakartzatenak. Añibarrok Nafarroarako egin zuen dotrinan ere agertzen da bertso-sail hau, titulurik gabe:

*Utzi ezazu becatarie
Lén baño lén becatue:
Aparta zaitte ocasiotic
Ceñetan zauden sartue.
Guerta diteque gaur arratseen
Zure goatcean iltcee,
Bai eta ere, biar baño lén
Infernuetan sartcee.*

*Utci ditzagun vicio aiec,
Ceñéc gauzqueten galduric,
Eta escatu barcacioa
Jaungoicoari bertatic.
Liburu onetan erraten dena
Siñestatu, ta eguizu,
Goza dezazun beti Lorie,
An zaitecen descansatu.*

Bertso hauetarik urrundugo eta bereziagoak dira *Baztango Valleco Parroco batec* 1826an argitaratutako *Cristau-doctrina*-n agertzen diren bost bertsoak:

Avisua becatari guciei.

*Utzi becataria
Len baño len becatua,
Bai, eta ere occasioa
Ceñetan zauden sartua.
Gaurco gauvean guerta daiteque
Pensatu gabe zu iltzea,
Eta instante artan berean,
Infernura erortzea.
Eguizu Confesio on bat
Ongui disponituric,
Barcacioa escadiozozu
Yaunari, damuturik.*

*Da zure dicha gucia
Gracian vicitzea,
Eta Ceruco gloriara
Betico pasatzea.
Artaraco libru au
Cuidadoarequin leizazu,
Eta eracusten duena,
Siñetsi, eta obrazazu.*

Hemengo 3. eta 4. bertsoek ez dute deus ikustekorik, edo oso gutxi, lehengoekin; azkenak eta, batipat, lehenengo biak bai, baina, esan bezala, besteen eredutik aski bereziak.

Lehenbiziko lekukoak, beraz, Gipuzkoakoak ditugu, eta, kontuan hartzen badugu Irazutaren dotrinaren garaitsuko den 1735ko Elizalderenean ez dela horrelakorik agertzen, pentsa daiteke geroztik direla bertso hauek Nafarro aldera zabaldu. Añibarrok Nafarroarako egin zuen dotrinaren bitartez, beharbada? Añibarroren bitartez edo beste bideren batetik artu, badira giputzen eta nafarren arteko bereizgarri zenbait, aski nabarmenak: gipuzetan lehenbiziko eta hirugarrengo bertsoetako lehen hitzak *Eutci, Laja* (Irazuzta) eta *Utci, Larga* (Agirre) desberdinak badira, Añibarro eta Etxeberrigan, *Utci* da bietan ageri dena; 14. lerroan gipuztek *sinistu eta obratu* diotena, nafarrek *siñestatu, ta eguizu* (Añibarro) eta *sinhetsi eta eguizu* (Etxeberri); eta, beharbada, bereizgarrietan nabarmenena dena, 15. lerroan Irazutak eta Agirrek *goza dezagun* jartzen duten lekuan Añibarrok eta Etxeberrik *goza dezazun* dakarte. Beste bereizkuntza batzuk ere badira, baina bateko eta besteko hizkera moduari zor zaizkionak, segurutik: 4. lerroan giputzen *ceñean* forma *ceñetan* (eta *ceinetan*) da nafarretan; orobat gertatzen da 10. lerroan, non giputzen *ceñac, ceñec* (eta *ceñéc*) baita nafarretan; 6. lerroko *ocean* gipuzkoakoa *goatcean* (eta *ohatcean*) da Nafarroan, eta, azkenik, 15. lerroko giputzen *gloria, loria* (eta *lorie*) da nafarretan. Horrenbestez esan ote daiteke Etxeberri Luzaidekoak izan zuela Añibarroren dotrinakobertsoen berri berak dakartzanen iturri bezala? Izan bazuen edo ez bazuen, bada puntu bat Etxeberri Añibarrogandik bereizki eta gipuzekin lotzen duena: 5. lerroa Irazuzta eta Agirre-gan *Izan diteque gaurco gabea* da, Etxeberrigan bezala (*Izan diteque gaurco gaban*), azken hitzeko *-e-* loturazko hori gora-behera, eta, aldiz, Añibarrogan *izan-en ordez gerta* eta *gau-ren ordez* arrats erabiliaz, *Guerta diteque gaur arratseen*, Baztangoak ere egiten duen bezalaxe. Etxeberrik Añibarroren berri izan bazuen ere, ezin esan daiteke, beraz, Añibarro izan zuenik iturri zuzena eta bakarra, besteak beste, Añibarroren bertsoek ez dutelako beste guziek duten titulurik ematen. Bestelako iturririk ere izango zuten irispidean, beraz, Nafarro aldeko dotrinagileek: Baztango dotrinako azken bertsoa den *Siñetsi, eta obrazazu* hori ere giputzen 14. lerroarekin baterago dabil, Añibarro eta Etxeberrirenarekin baino.

Etxeberri Luzaidekoak, bere aldetik, badakartza zenbait gauza, Irazuzta, Agirre eta Añibarrok ez bezala ematen dituenak, «Herri huntan, eta bertce hainitcetan guehienic minzatcea costumacden den escuararat» egokituagoak izategatik edo: 11. lerroan beste hirurek

escatu jartzen dutena *galda* da Etxeberrigan, 12. lerroko *bertatic* formaren ordez *orai beretic* idazten du, 3. lerroan besteen *aparta*-ren tokian *urrun*, eta 8. lerroan *causitcea* aditz izena erabiltzen du besteen *sartcea* (eta *sartcee*) formaren lekuan; 11. lerroko *barcacio*-ren ordez ere *marcamendu* komunagoa zatekeena eta bere dotrinan beti ageri dena jartzen du. Agirrek berak ere badakar gauza bat edo beste, beste guziak ez bezala agertzen denik: 16. lerroko *gaitecen*, adibidez, besteen *zaitecen* formaren ordez eta 11. eta 12. lerroetan *barcacioa* eta *Jaungoicoari* hitzak lerro batetik bestera aldatuak agertzea.

Bestalde esan behar da bertso hauek «zortziko haundia» deitu ohi denaren neurria eta ritmoa dutela Añibarrogan bezala giputzetan ere. Aldiz, Etxeberrigan nekez bil daitezke bertso guziak eskema horretara, lehenbiziko lerrotik beretik hasita. Añibarrogan, neurriaz gainera, hizkuntza modua ere berezia dela dirudi bertsoetan, ahozkoari hurbilagotik darraikana dotrinaren testuan baino, *i* eta *u* daramaten silaben ondoko *a e* bihurtzean eta *-ee(n)* bukaeretan ikus daitekeen bezala (*arratseen, iltcee, sartcee*). Ez zen izango, bada, Etxeberrik dakarrena, bertan kantatu ohi zen zerbait, baizik izkribu bidez hartua, seguruago. Honen frogagarri bezala, gehi dezagun 5. lerroko *diteque* hori bakarra dela Etxeberriren obra guzian, beste orotan ageri dena *daiteque* baita.

Fray José de Jesús María Araquistain

Antonio Unzueta

FRAY JOSE DE JESUS MARIA ARAQUISTAIN

Sus datos biográficos y sus escritos

ANTONIO UNZUETA

Se trata del autor de lo que se ha solido titular *Suplementos al Diccionario Trilingüe del P. Larramendi*. Los historiadores de la literatura vasca no nos ofrecen de él apenas dato biográfico alguno; sólo el año de su muerte, y éste erroneamente. En estas notas que siguen queremos ofrecer algunas fechas de su vida, y algo acerca de su actividad literaria, especialmente en el campo de la literatura vasca.

A) DATOS BIOGRAFICOS

1.—El día 1 de junio de 1700 es bautizado en la Parroquia de Santa María de Iciar el niño José Antonio Araquistain. Sus padres: Francisco de Araquistain y María de Aspillaga. He aquí la escueta partida bautismal: «A primero de Junio de mil y setezientos, bautize yo el infrascrito vicario a Joseph Ant.º Araquistain, hijo legítimo de Frco. de Araquistain y María de Aspilaga siendo padrinos Don Ant.º de Lombida y Ana de Arizaga, y por la verdad firmo. Don Ant.º Mendizaua»¹.

Según Aldazábal y Murguía en el libro *Breve historia de la aparición de la... milagrosa imagen de María Santísima de Iciar*, del que hablaremos más tarde, la casa natal de nuestro biografiado fue el solar de los Araquistain en Iciar. En el capítulo primero de la citada obra, dedicado a las casas solariegas de Iciar y Deva, cita el autor el solar de «Araquistain, a cuyo suelo debió su noble naci-

---

(1) *Libro de bautizos de la parroquia de Santa María de Iziar*, 1. 3, fol. 11, en el Archivo Diocesano del Seminario de S. Sebastián.

miento aquel sapientísimo Padre José de Jesús María y Araquistain, a quien debemos las mayores luces de esta obra»². Abandonada la casa por sus dueños, sufrió un incendio a principios de este siglo, y lo que queda sirve de establo para la ganadería de la familia de Anduitz-enea.

2.—El día 2 de noviembre de 1718 toma el hábito de corista en los Carmelitas Descalzos de Marquina, y pasa a hacer el noviciado al convento de Santa Ana de Pamplona. En un manuscrito fotocopiado existente en el Archivo Provincial de los Carmelitas Descalzos de S. Joaquín de Navarra en Vitoria, titulado *Habitos Prov. Navarra 1592-1730*, en el folio 275 (antigua foliación que ahora no corresponde) se lee de esta manera: «2 de noviembre de 1718: el H.º fr. Joseph de Jhs Maria [al margen: «de Iziar»], q. en el siglo se llamó Joseph de Araquistain, hijo legítimo de Franc.º de Araquistain y de María de Aspillaga, vezinos y naturales de Iziar, de la Parroquial de la Villa de Deba; tomo nro. St.º. habito de corista en Marquina, entre quatro y cinco de la tarde del día 2 de noviembre del año 1718 de edad de 18 años. Fr. Miguel de Jhs Maria». Seguidamente el mismo Maestro de Novicios da fe de las tres aprobaciones anteriores a la Profesión³.

3.—Señalaban las Constituciones que una vez transcurrido el año de Noviciado se otorgase la profesión⁴. Por lo tanto, tenemos que situar a primeros de noviembre de 1719 la celebración de este acto. Los recién profesos habían de permanecer al menos otros seis meses en la misma casa del Noviciado o, si ésta no tenía suficiente capacidad, en otra que se llamaba casa de los recién Profesos, antes de ser destinados a otro convento⁵. Pero en todo caso nadie

---

(2) Pág. 33. D. José Aldazábal y Murguía, Párroco de Santa María de Deva, miembro de la Real Sociedad Vascongada de los Amigos del País, escribió además un libro de tema heráldico titulado *Compendio heráldico* (Pamplona, 1775).

(3) El manuscrito fotocopiado a que nos referimos es el *Libro del Noviciado de Santa Ana de Pamplona*. En la serie de Maestros de Novicios que nos ofrece el dicho documento se lee en el folio 336: «El P. fr. Miguel de Jesús María comenzó el oficio de Maestro de Novicios a 2 de julio de 1718 y prosiguió hasta 23 de julio de 1721». Era costumbre en aquella época tomar el hábito en el convento que escogía el mismo candidato y pasar después al Noviciado.

(4) *Constitutiones Fratrum Discalceatorum B.V.M. de Monte Carmelo, Matriti 1701, Pars II, Cap. II, n. 7.*

(5) *Ibidem*, n. 20.

podía ser admitido a los estudios antes de que hubiese cumplido un año de Profeso⁶. Tres eran los Colegios que había de tener toda Provincia carmelitana: uno de Artes y Filosofía, otro de Teología Escolástica y un tercero de Teología Moral⁷. El curso de Artes comenzaba de trienio en trienio, y era competencia del Definitorio Provincial señalar el lector y los estudiantes. Los cursos, tanto el de Artes como el de Teología Escolástica y el de Moral habían de durar cada uno tres años⁸. De entre los que terminaban los estudios, el Definitorio Provincial designaba dos o tres de los más aventajados y los destinaba a los Colegios para una mayor profundización en los estudios y ayuda de los estudiantes. Eran los pasantes. De entre ellos elegía después el Definitorio los Lectores, Predicadores y los Presidentes de Conferencias.

Ahora bien, por lo que se refiere a la Provincia carmelitana de S. Joaquín de Navarra, a la que pertenecía Fray José de Jesús María Araquistain, podemos concretar los siguientes datos respecto a las casas de formación: Pamplona fue sede del Noviciado hasta el año 1723 en que se trasladó a Tudela; aquí permaneció hasta 1733, fecha en que pasó a Corella; en 1790 de Corella se trasladó de nuevo a Tudela al mismo tiempo que se creaba un segundo noviciado en el Desierto de la Isla; el año 1796, el de La Isla se trasladó a Lazcano y el de Tudela de nuevo a Corella. La casa de los recién Profesos su sede en Corella desde 1723 hasta 1733, en que pasó a Tudela hasta 1790. Logroño fue sede del Colegio de Artes y Filosofía, Pamplona del Colegio de Teología Escolástica y Burgos lo fue del Colegio de Moral; sólo el tiempo de la francesada (1808-1814) hubo algunos cambios momentáneos.

Por lo que se refiere a Fray José de J. M. Araquistain, no tenemos ningún datos cierto acerca de sus estudios, pero no es difícil situarlo conocidas las anteriores premisas. Nos hemos alargado en ellas a fin de que en adelante se eviten algunos errores como los que aparecen al señalar los datos biográficos del P. F. Bartolomé de S. Teresa⁹.

---

(6) *Ibidem*, Cap. IV, n. 15.

(7) *Ibidem*, n. 1.

(8) *Ibidem*, n. 7, 10 y 11.

(9) Véase, por ejemplo, ONAINDÍA, S., *Euskal Literatura*, t. II, págs. 44-49.

4.—Fue Lector de Artes durante tres años en el Colegio de Logroño¹⁰; probablemente en el trienio 1736-1739. Según la norma de las Constituciones, el Lector había de impartir dos lecciones al día, una a la mañana y otra por la tarde. Además se había de emplear otra hora al día en hacer preguntas y resolver las dudas de sus alumnos¹¹.

5.—Fue Lector de Teología Escolástica en el Colegio de Pamplona durante nueve años¹²; también probablemente en los años 1739-1748. Según las Constituciones, habían de ser dos los Lectores de Teología Escolástica, elegidos de entre los religiosos de la Provincia por sus virtudes y letras¹³. Fue, sin duda, uno de los dos Lectores del Colegio de Pamplona que en el sexenio del P. Diego de San Rafael sufrieron las represalias del General por haber escrito un Papel en contra de la concesión de la capa blanca a los Hermanos Donados¹⁴. Fue también en este tiempo cuando llegó a sus manos el *Diccionario Trilingüe* del Padre Larramendi, editado el año 1745, y cuando envió al sabio jesuita una larga lista de vocablos euskéricos que él había recogido en Navarra y Guipúzcoa, que hoy recibe el título de *Suplementos al Diccionario Trilingüe*, y de la que hablaremos después. Otro dato perteneciente a esta época nos ofrece la carta que, con fecha del 12-10-1747 y desde Pamplona, escribe al Prior del Desierto de la Isla (Sestao); en ella le habla de su estancia en Lazcano acompañando al Provincial y le resuelve algunas dudas acerca de algunas obligaciones de misas¹⁵.

6.—Trienio 1748-1751: es Prelado del Colegio de Logroño, elegido en el Capítulo General celebrado en Pastrana en mayo de 1748, Capítulo en que el P. Diego de S. Rafael sufrió una estrepitosa

---

(10) Es lo que se deduce del elogio necrológico que hace de él el *Libro de Becerro* del convento de Logroño. Leemos allí que el P. Araquistáin fue Lector de Artes durante tres años y de Teología durante nueve. En aquel entonces el Colegio de Artes tenía su sede en Logroño y el de Teología en Pamplona.

(11) *Constitutiones...*, Pars. II, Cap. IV, n. 6.

(12) Cfr. la nota 10.

(13) *Constitutiones...*, Pars. II, Cap. IV, n. 8.

(14) *Memorial en Derecho por la Provincia de Carmelitas Descalzos de San Joachin de Navarra* (Pamplona, 1754), pág. 5 v: «a dos Lectores de Teología del Colegio de Pamplona, que publicaron este Papel, al uno, que se le debía haver empleado en alguna Prelacia, no hicieron memoria de él, y al otro mandaron apartarle de la Lectoría».

(15) *Archivo del Hospicio de Bilbao*, A-I-1, en el Carmelo de Begonia.

derrota. En la lista de Prelados de la casa que nos ofrece el *Libro de Becerro* del convento de Logroño, el P. José de Jesús María ocupa el número 52 de la serie, y en el elogio que se hace de su gestión se nos dicen las mejoras introducidas por él en aquella casa: «Siguióse N.P.Fr. Joseph de J. M.^a, natural de Hyziar en la Provincia de Guipúzcoa, que después de lector de Artes tres años, de Theología 9, fue electo Prelado de este Colexio en el Capítulo Gral. que se celebró en Pastrana en el mes de Mayo de 1748. Hizo en su tpo. un terno de damasco blanco; item una muzeta o capotillo p^a dar el Biatico; dos casullas p^a el St^o oratorio; compró varios libros de Historia Eclesiastica y profana; contribuyo a los gastos del adorno de la Capilla del St^o Xpto.; dio dos mil Rs para el dorado del trono del Coro, y dexo la Cassa con las necesarias provisiones para el año, pagadas todas las deudas, satisfechos todos los oficiales, y en el arca passado de tres mil Rs.»¹⁶

Durante este trienio, en el año 1750, la Provincia de Navarra le envió a Roma a fin de que agilizara la revocación del Breve de Benedicto XIV que había suprimido aquella Provincia y la había anexionado a la de Castilla la Vieja¹⁷.

7.—Trienio 1751-1754: el P. Araquistain es Prior del Colegio de Burgos. En el Capítulo Provincial celebrado en Logroño¹⁸ en mayo de 1753 es elegido Socio primero para asistir al Capítulo General que ha de celebrarse en Pastrana en mayo del año siguiente. Tam-

---

(16) Imposible señalar el folio por no tener más que la fotocopia del folio y estar muy borroso el número. Archivo O.C.D. de Logroño, A-II-2.

(17) En efecto el Capítulo General de 1745, por razones que sería largo citar, había suprimido la Provincia de S. Joaquín de Navarra y la había anexionado a la de S. Elías de Castilla la Vieja; el Papa Benedicto XIV había sancionado la supresión con el Breve «Iniuncta nobis» del 10-9-1745. Habiendo el Capítulo General de 1748 restaurado de nuevo la Provincia de Navarra y retardándose en Roma el Breve de revocación, los Prelados de la Provincia decidieron pedir licencia para enviar a Roma dos religiosos que agilizasen la obtención del citado Breve revocatorio. El Definitorio General concedió la licencia con fecha del 27-5-1750, y así «passaron a la Corte de Roma el Padre Fray Joseph de Jesus Maria, Prior que entonces era del Colegio de Logroño y el Padre Fray Lorenzo del Santísimo Sacramento que lo era del de Burgos; pero a pocos días después que llegaron a aquella Corte, se les intimó por el mismo R. P. Procurador General un precepto del mismo Venerable Difinitorio, para que volviessen a España...» (*Memorial en Derecho...*, fol. 12). El Breve revocatorio «Exponi nobis» salió a luz el 21-2-1752.

(18) Por la capacidad del convento, era el lugar ordinario para la celebración de los Capítulos Provinciales de S. Joaquín de Navarra; igualmente, el convento de Pastrana fue la sede ordinaria de los Capítulos Generales de la Congregación Española.

bién es nombrado apoderado de la Provincia para defender el derecho de ésta a tener su Definidor General en el segundo trienio del Padre General¹⁹.

8.—Trienio 1754-1757: Definidor General de la Congregación Española de los Carmelitas Descalzos. En efecto, el P. José Araquistain, que, en calidad de Socio del Provincial de Navarra, asiste al Capítulo General que se celebra en Pastrana a primeros de mayo de 1754, es elegido «Definidor General por la de Indias», es decir, para representar en el Definitorio a la Provincia de S. Alberto de Méjico²⁰. Dentro del Definitorio ejerce además el oficio de Secretario. Permanece en el oficio hasta el 29 de abril de 1757, fecha en que se reúne el Capítulo General y en el que es elegido Superior General de la Congregación el navarro Fr. Pablo de la Concepción (Samaniego). En el trienio siguiente perdemos toda pista de nuestro biografiado.

9.—Trienio 1760-1763: Provincial de S. Joaquín de Navarra. Fue elegido para este cargo en el Capítulo General intermedio de 1760²¹. A raíz del Capítulo Provincial celebrado en primavera de

---

(19) En efecto, la Provincia de Castilla la Vieja y la de Navarra habían solido tener, de forma alternativa, su propio Definidor General, tocando a la de Navarra en el segundo trienio del Generalato, lo que comportaba un voto más en el Capítulo en que se elegía el nuevo General. A raíz de la supresión de la Provincia de Navarra, en los segundos trienios de 1745-1748 y 1751-1754 había sido elegido como Definidor un hijo de la Provincia de Castilla la Vieja. Restaurada la Provincia de Navarra en todos sus derechos por el Breve «Exponi nobis», lo que ahora pretende la Provincia de S. Joaquín es que ya desde ahora, antes de reunirse el Capítulo General de mayo de 1754 en que ha de elegirse el nuevo General, sea removido el Definidor castellano y en su lugar sea «elegido por tal Definidor General un hijo de la misma Provincia de San Joachin en este trienio segundo del sexenio de N. P. General, con voto para la elección del General, que en este Capítulo próximo de Mayo de este presente año de 54, se hará» (*Memorial en Derecho...*, fol 36 v.).

(20) *Constitutiones...*, Pars III, Cap. VII: «Pro Provincia S. Alberti, in partibus Indiarum fundata, Religiosus idoneus ex toto Ordine eligatur... et quilibet ex Diffinitoribus eam Provinciam pro qua designatus fuerit, proteget».

(21) Se llamaba así porque se celebraba mediando el sexenio del General. Se elegían nuevos Definidores Generales, Provinciales y Priors, pues el cargo de éstos sólo duraba un trienio. La Provincia de Navarra abarcaba entonces quince conventos de religiosos, a saber: Pamplona; Burgo de Osma, Corella, Tudela, Peñaranda, Calahorra, Burgos, Lerma, Logroño, Lazcano, Marquina, Desierto de la Isla, Larrea, Balmaseda y Villafranca, a los que podemos añadir el Hospicio de Bilbao; siete eran los de monjas bajo la jurisdicción del Provincial: Soria, Burgos, Pamplona, Logroño, Calahorra, Lerma y Corella: Zumaya y San Sebastián pertenecían a la jurisdicción del Ordinario del lugar. Además, para evitar confusiones, conviene advertir que más tarde, en el trienio 1817-1820, gobernó la Provincia de San Joaquín otro Provincial del mismo nombre.

1762, el P. José de Jesús María, como Provincial que era, comunicó a sus religiosos los acuerdos tomados en aquél y que reflejan la situación moral de la Provincia en aquel momento: algunos no hacen la lectura espiritual; se dan demasiadas parletas; los religiosos salen demasiado fuera del convento; se juega a naipes; se tiene poca comunicación espiritual con el Prelado...²².

El 22 de abril de 1763 está de nuevo en Pastrana para asistir al Capítulo General como Provincial cesante. Vuelve a la Provincia y se retira a Logroño.

10.—Día 29 de noviembre de 1764: el P. José de Jesús María Araquistain fallece en el Convento de Logroño. El *Libro de Becerro* de esta casa hace de él este «elogio» necrológico que voy a copiarlo por entero, pues apenas tiene desperdicio: «N.P.fr. Joseph de Jesús M.^a, Natural de Deva en la Provincia de Guipúzcoa, Profeso de Pamplona, Prelado que fue en este Collegio y el de Burgos, Provl. y Definidor Genl. por la de Indias, murió en 29 de Noviembre, entre nueve y diez de la mañana año de 1764. Fue su vida assi de Prelado como de súbdito mui exemplar. En la obediencia, castidad y pobreza, nos dexo mucho que imitar. Y en la observancia regular y celo de las leyes, hasta la menor ceremonia, fue exactísimo. Sus dictámenes esto mismo rebosaban, de modo que bastaba decirlo su Rev.^a para poderlos seguir sin más discurso. Este aprecio de su dicho, después de su mucha virtud, se lo mereció el continuado desvelo sobre los libros; pues desde que entró en la religión, no levantó cabeza de ellos. Y assi en materias escolásticas, místicas, morales como en la historia era de lo singular que conoció la religión en su tiempo. Leio artes y theologia con singular aplauso; y en medio de prebendas tan elevadas, era en su trato humildísimo, de mucha verdad, y esto sólo bastaba a su Rev.^a para robarle qualquiera los cariños. Dexo muchas apuntaciones sobre las materias significadas; y estos últimos años se dedico tanto a la theologia mistica que no levantaba cabeza de Nro. P. S. Juan de la Cruz, y aun estaba escribiendo para su mejor inteligencia, sobre lo que dexo mucho trabajado. El sentimiento que en toda la Provincia causo su muerte fue grandisimo; pues todos, con mucha razon, lo echamos de menos. Tenia de edad 65 a.s, de religión 47. Recibio mui a tiempo los Stos. Sacramentos, y fue asistido en su última hora

---

(22) Archivo Silveriano, Cajón 65, Letra z/61. El documento está firmado por el P. José de Jesús María Provincial.

de la Sta. Comunidad. El accidente que le quitó la vida fue un dolor de costado complicado con tabardillo²³.

Conocíamos ya sus cargos; el elogio necrológico nos revela además su inclinación a los libros, su especialización en temas históricos y místicos, sus trabajos para hacer comprensible la doctrina de S. Juan de la Cruz. Sin embargo nada se nos dice acerca de su actividad literario en el campo del euskera. ¿Qué sucedió con los manuscritos dejados a su muerte por el P. José de J. M. Araquistain?

B) LOS ESCRITOS

1.—Entre los manuscritos inéditos que a su muerte dejó el Padre Manuel de Larramendi (1690-1766) y que fueron a parar a la Biblioteca de la Academia de la Historia, el P. Fidel Fita encontró unos papeles manuscritos del Padre carmelita José de Jesús María Araquistain y los publicó en la Revista de Ciencias Históricas, año 1880-1881²⁴. Comparado el contenido de los manuscritos con lo publicado por el P. Fita, creo que merece la pena un trabajo de revisión.

Tenemos en primer lugar la carta dirigida al sabio jesuita por el P. José de Araquistain²⁵. Escrita en euskera y fechada en Pamplona el 15 de agosto de 1746 (al año de la publicación del *Diccionario Trilingüe*) tiene el mérito de haberse dado cuenta en seguida del «salto adelante» que la obra larramendiana suponía para la lengua y literatura vasca, liberándola de la servidumbre respecto del castellano en materia lexical²⁶. «Mil y mil gracias le doy —le

(23) Fol 111; Archivo de los Carmelitas Descalzos de Logroño, A-II-2.

(24) *Suplementos al Diccionario Trilingüe del P. Larramendi escritos en 1746 por el P. F. José de María [sic], Carmelita Descalzo* en «Rev. de Ciencias Históricas» 1880-1881, II, 416-433; 1881, III, 113-120 y 350-374; 1881, IV, 72-87 y 149-163: el vocabulario del P. Araquistain dispuesto en orden alfabético por el P. Fita.

(25) También fue publicada en «Euskal-Erria», 1887, XVII, 26-28. Incomprendiblemente, el original manuscrito de la carta ha desaparecido del cuadernillo donde se encuentran los *Suplementos*.

(26) Tal vez se refería el P. Larramendi a esta carta del vascófilo carmelita cuando en sus notas autobiográficas se quejaba amargamente de que su trabajo fuese desestimado por sus hermanos los jesuitas mientras «se me dan a mí las gracias por los instruidos vascongados» (*Autobiografía y otros escritos*, S. Sebastián 1973, p. 29).

dice el carmelita— en nombre de toda Euskaljerri... Ha vencido V. lo imposible; ha hecho callar a los enemigos castellanos, avergonzado a los Diaristas, espantado al pobre Mayans, acallado a Armesto. Complete V. despacito y sin cansarse el Diccionario...²⁷. Con este fin le envío algunos racimillos... Desearía que publicase V. en vascuence un Catecismo, con su versión castellana al margen, para que lean los niños en la escuela...²⁸. Y luego otro libro mayor, ya sea de sermones ya sea de otro tema, en todos los dialectos euskéricos o sólo en guipuzcoano, sin o con traducción castellana...». Y termina confesándose «bere ikaslerik chikiena, miraritzallerik andiena»: su más pequeño discípulo, su más grande admirador.

En la post-data, el P. Araquistain le da un remite bastante extraño, que enseguida nos pone en la sospecha de si también entonces, como ahora hace unos años, los religiosos vascófilos pasaban dificultades frente a sus Superiores y se veían obligados a trampear. «No se canse V. en responderme —le dice—; pero si algo quiere mandarme, lo podrá hacer bajo segundo pliego dirigido a la Madre Mariana de Jesús, Priora de nuestras Hermanas». El 3-III-1746 la citada Mariana de Jesús había sido elegida Priora de las Carmelitas Descalzas de Pamplona, y nuestro P. José de Araquistain había hecho de Secretario en la elección²⁹.

Los «racimillos» de los que se habla en la carta son los que se conocen con el nombre de *Suplementos al Diccionario Trilingüe del P. Larramendi*; se conservan en el legajo 9/7282 de la Biblioteca de la Academia de la Historia y, como hemos dicho antes, los dio a conocer el P. Fidel Fita. Están escritos por la misma pluma del P. Araquistain de lo que puede uno cerciorarse comparando la letra con la de la carta autógrafa a F. Cosme del Espíritu Santo conservada en el Archivo del Carmelo de Begoña, de la que hemos hablado antes.

---

(27) Probablemente le está sugiriendo una nueva edición corregida y aumentada del *Diccionario Trilingüe*; o quizá, según el P. Fita, un segundo Diccionario trilingüe, esta vez vasco-castellano-latino, que el P. Larramendi trazó y en parte dejó redactado («Rev. de C.H.», 1880-1881, II, p. 416). Ha sido publicado por ALTUNA, F., *Larramendiren iztegi berria*, en «Euskera» 1967, 139-300.

(28) Efectivamente, al año siguiente (1747) se publicó en Burgos una traducción de Astete por un jesuita anónimo, que hoy se atribuye al P. Larramendi (TELLECHEA IDÍGORAS, *Traducción al euskera del Catecismo del P. Astete. Larramendi y Mendiburu* en «Euskera» 1967, p. 301 y ss.

(29) «Rev. de C.H.», 1881, III, p. 366.

Se trata de una larga lista de vocablos y expresiones recogidas en el Valle del Roncal y en otras zonas de Navarra y Guipúzcoa. Precede una introducción en la cual el P. Araquistain explica a su destinatario el Padre Larramendi los límites y la finalidad del trabajo realizado: «Pe. Revmo.: este verano estube quatro ó cinco días en la villa de Roncal, y advertí algunos términos bascongados bien extraordinarios, y los apunté para remitírselos a Vma. si acaso le pueden servir para algo. También me he acordado de algunos términos usados en Guipúzcoa en las cercanías de Iziar donde yo me crié, y los he querido poner, advirtiéndole que puede ser que en alguno me equivoque, por haber pasado mucho tiempo. Los que pongo de Navarra, son según los he oído aquí; y notaré qual es usado en cada Pais por si acaso Vma. se quiere informar mejor. Hágome cargo que algunas voces de éstas habrán sido desechadas de Vma. por latinas o por otros respectos; otras estarán en el Diccionario en otras equivalentes castellanas; y en otras solamente es la variación en algunas letras. Pero como tan afecto discípulo de Vma. y amante del Bascuence expongo a su alta comprensión de Vma. lo que se me ofrece, deferiendo en todo a su sabiduría y pasmosa erudición»³⁰.

Siguen los 64 vocablos recogidos en el Valle del Roncal, precedidos de su correspondiente significación castellana, y los 1.425 recogidos en Navarra y Guipúzcoa, señalando el dialecto o zona en que es empleada cada palabra. Porque el P. Araquistain entendió muy bien cuánto importaba señalar en el Diccionario la atribución de cada vocablo por dialectos; lo contrario de lo que había hecho el P. Larramendi por razones que trató de justificar. La lista de vocablos está hecha a cabos sueltos, sin seguir un orden alfabético exacto, entremezclando formas conjugaciones de algunos verbos, series de refranes, etimologías, y unas «notas» en las que el P. Araquistain da al jesuita una serie de consejos para una segunda edición del Diccionario. Como se ve, su admiración por la obra del sabio jesuita no le vela los ojos hasta el punto de no percatarse de algunos defectos del Diccionario.

El P. Fidel Fita olvidó transcribir dos folios de palabras³¹, que sin duda alguna pertenecen al P. Araquistain (es su misma letra), y en que se nos ofrecen una serie de vocablos y expresiones

---

(30) Ms. 9/7282 de la Bibl. de la Acad. de la Historia, fol. 1.

(31) Folios 9 y 10 actualmente.

entresacados de sus lecturas euskéricas. Se trata de: a) 54 «términos sacados del Memorial de J. de Echeberri a la Provincia de Labort»³²; b) unos cien tomados «De las Novelas del Doctor Echeberri», de treinta de los cuales confiesa no saber el correspondiente castellano³³; c) 128 términos tomados «Del Pe. Gazteluzar», de 55 de los cuales desconoce el significado³⁴.

Siguen en el legajo cuatro folios (10-14) de vocablos castellanos con sus correspondientes euskéricos, ordenados alfabéticamente, que el P. Fita³⁵ atribuye al P. Araquistain, pero que no son de su letra como tampoco del P. Larramendi. Tal vez sea otro el recopilador, y su presencia en este cuadernillo se deba a que el vascófilo jesuita los juntó en uno, como material para preparar la segunda edición del Diccionario.

Por esas omisiones y añadidos indebidos, y también porque el P. Fita cometió algunos errores en la transcripción de los vocablos euskéricos³⁶, nos parece que sería conveniente una edición más crítica de los llamados *Suplementos al Diccionario Trilingüe*.

Finalmente, en el manojito de manuscritos del P. Araquistain que conservaba el P. Larramendi y que fueron a parar a la Biblioteca de la Academia de la Historia, hay dos series de cuartetas en las que el Lector de Teología en los Carmelitas Descalzos de Pamplona saca a relucir su vena de versificador vascongado dedicándolas al docto jesuita, residente en Loyola. Dice así la dedicatoria

(32) Se trata del libro *Lau-Urdiri Gomendiozco Carta edo Guthuna*, publicado en Bayona en 1718 y cuyo autor fue Joannes d'Etcheberri (1668-1749) denominado de Sara para distinguirlo de su homónimo de Ciboure.

(33) Se refiere al libro *Noelac*, de Joannes d'Etcheberri, de Ciboure. Conoció la luz en Burdeos en 1631, y recientemente (San Sebastián 1970) ha sido reeditada por el P. Lino Akesolo. «Noelac» significa cantos de Noel.

(34) El jesuita Bernardo de Gazteluzar (1614-1701) fue autor de un libro en verso titulado *Eguia Catholicac*, que se publicó en Pau, 1686, y del que se conservan muy raros ejemplares.

(35) *Ibidem*, 1881, III, 359-364.

(36) Luis Michelena, en su *Estudio sobre la fuente del Diccionario de Azkue* (Bilbao 1970), págs. 137-150, ha recogido bastantes de los errores cometidos por Fita en la transcripción del autógrafo del P. Araquistain por lo que se refiere a los vocablos que se refieren a los *Suplementos*. Pláceme recoger aquí las alabanzas de Michelena a la obra del carmelita cuando dice que «en la historia de la lexicografía vasca no hay muchas obras comparables en abundancia, exactitud y variedad», y cuando, por haber recogido por vez primera una lista de palabras roncalesas, le llama «el precursor de Bonaparte en comprender el alto interés científico de ese dialecto marginal».

o título: «Euscaldun batec eusqueraren Aitari vialcen diozcan es-queremañac» (= Acción de gracias que un vascongado envía al Padre del vascuence).

La primera serie se compone de 14 estrofas. Después de cantar el favor hecho al País Vasco con la composición y publicación del *Diccionario*, termina de esta manera:

Zure echeac emanazquero	Y pues tu casa nos dio
Ain lora zora mendiia,	Ese monte tan lozano
Eztio inorc ere onic aurrera	No la llamen ya las gentes
Deituco Larramendiia.	Larramendia o el monte agrio.
Obequiago biardan becela	Larrosmendi o Loramendi
Izengañori emendic	Mejor será que digamos
Aldaturic deitu bear da	«Monte de rosas, de flores»
Larros edo Loramendic.	Ese ha de ser tu dictado.

En la segunda serie, también de 14 estrofas, recurre al juego poético de alternar un verso vasco con otro castellano, y va comparando la lucha del P. Larramendi contra los menospreciadores del euskera Mayans y Armesto con un partido de pelota en el que el vascófilo jesuita les deja en ridículo; vayan como muestra las siguientes estrofas:

Pillotan abiatu dira	En el juego de pelota
Un Mayans y Armesto,	Un Mayans y Armesto
Oec ateratzen dabee	Puestos al saque llamaron
Un vascongado al resto.	Un vascongado al resto.
Zocondoric zocondo	De rincón en rincón ellos
Las van arrojando,	Las van arrojando,
Eta aien irri eguiten	De ellos él haciendo burla
Las vuelve silvando.	Las vuelve silvando.
Pillota pustu bat	Es una pelota hinchada
Cada pensamiento,	Cada pensamiento
Aizeac daramasqui	El viento allá se las lleva
Porque son de viento.	Porque son de viento.

Ezta asco necatzen
 Nuestro vascongado,
 Isterpetic ere
 Les tiene ganado.

Ni padece gran fatiga
 Nuestro vascongado,
 Con sacar por bajo el muslo
 Les tiene ganado³⁷.

2.—El año 1767 se publicó en Pamplona el libro *Breve historia de la aparición del más luminoso astro y brillante estrella del mar, la Milagrosa Imagen de María Sanctísima de Iziar, Singularísima protectora de los navegantes, con algunos de sus prodigios, sacados de los escritos que acerca de esta Sanctísima Imagen dexó en su muerte el M.R.P. Fr. Joseph de Jesús María y Araquistain, Provincial que fue de la Provincia de San Joaquín de los Descalzos del Carmen, Difinidor General por la de Indias y Secretario de Difinitorio, que con otras muchas noticias adquiridas da a luz pública Don Pedro Joseph de Aldazábal y Murguía, Vicario propio y perpetuo que ha sido de la Parroquial de la Real Iglesia de Santa María Matriz y Anexas de la N. y L. Villa de Mont-Real de Deba en la M.N. y M. L. Provincia de Guipúzcoa*³⁸.

Por si el largo y barroco título no dijera lo suficiente, en el prólogo del libro se vuelve a recordar al lector la fuente de esta historia: «el asunto sólo tendrá de humilde el estilo sumiso de mis sencillas frases, parte adquiridas de un ingenio sublime, de cuyos manuscritos me he valido para formar lo principal de la idea [en nota: «Frai Joseph de Jesús María, Carmelita Descalzo, ex-Provincial, hijo de Iziar»], y parte compuestas por la cortedad de mis talentos; ...ni este reparo bastara a retraherme, queriendo más ofrecer con fina devoción lo desabrido de mi grosero estilo, que aparecer vacío delante de la Reyna del Cielo, y dejar sepultados tantos y tan sabios documentos que me dejó para esta obra

---

(37) Las publicó el P. Fidel Fita en «Revista de Ciencias Históricas», 1881, III, págs. 368-372. También fueron publicadas por la revista «Euskalzale», año 1898, II, 36. Es evidente que el P. Fita ha cometido varios errores al transcribir los versos, pero no me ha sido posible confrontar éstos con el original, pues, igual que la carta, también las cuartetas han desaparecido de entre los «Papelés de Larramendi» de la Biblioteca de la Academia de la Historia.

(38) Se compone de 33 hojas sin paginar dedicadas a las Censuras de rigor, Prólogo y Protestación previa, más 253 páginas dedicadas propiamente a la historia y prodigios de la Imagen, y 12 hojas de Indices. D. Pedro José de Aldazábal fue autor también de un *Compendio Heráldico* editado en Pamplona en 1775.

el eruditísimo Fray Joseph de Jesús María y Araquistain, Religioso Carmelita Descalzo, que después de varios empleos, que por su acreditada santidad y sabiduría mereció a su Sagrada Religión: es a saber: Provincial en esta Provincia de San Joaquín, del Carmen Descalzo, Difinidor General y Secretario del Difinitorio, y murió en su convento de Logroño en el año pasado de 1765, dando a la hora de su muerte grandes pruebas de su humildad y virtud, y dejando como buen paisano y afectísimo devoto de esta Santísima Imagen de Iziar noticias y documentos para esta Historia». Más tarde, en la Protestación previa, declarará de nuevo que «lo formal de la mayor parte de esta obra he sacado de los documentos que me suministraron los papeles que tenía ya el mismo intento Fray Joseph de Jesús María y Araquistain»³⁹.

Inmediatamente antes de comenzar la historia nos ofrece el libro una «Canción compuesta por el R.P. Fray Joseph de Jesús María, para alabanza de Nuestra Señora de Iziar». Se trata de la letra, en doce estrofas, de la popular canción:

Agur Iziarco
Virgina ederra,
Agur Ama maite
Ichasoco Izarra⁴⁰.

Cuando en el cap. Segundo del Libro Primero se trata de la historia misma de la aparición, D. Pedro José de Aldazábal no tiene rubor en reconocer de dónde lo ha tomado: «ésta es la tradición firme y constante sobre la aparición de la Sagrada Imagen como se halla en los manuscritos del M.R.P. Fray José de Jesús

---

(39) La falsa datación de su muerte dada por Aldazábal es la que ha venido repitiéndose por todos los historiadores de la literatura vasca, v. gr. ONAINDÍA, I, 209.

(40) Algunas estrofas vienen a ser una graciosa traducción del conocido himno mariano «Ave Maris Stella». Lo publicó con su música y traducción al castellano D. Resurrección María de Azkue en el *Cancionero Popular Vasco*, t. IX, p. 31-33 (canción n. 718). Aunque Azkue sabe que su autor fue el P. José de Jesús María, sin embargo lo trae como tomado de labios de D. Juan José Aguinagalde, de Itziar; el cual, por otra parte, parece que ya no conoce más que las siete primeras estrofas; y de entre éstas, la última —«Penaz dagoena...»— no se encuentra en la *Breve historia...* También el P. Donostia ha recogido esta canción religiosa (*Euskal-Eres-Sorta*, 1921, 204), pero sólo la primera estrofa es original del P. Araquistain; las otras son del P. Iraizoz.

María y Araquistain»⁴¹; igualmente, cuando en el Libro Segundo se recogen los prodigios y milagros de la Sagrada Imagen, son muchos y largos los trozos narrativos que el autor transcribe entre comillas como tomados de los manuscritos del carmelita, a quien se nos describe recogiendo de la boca de los ancianos de Iziar y Deva los prodigios que se decían deberse a la mediación de la Santísima Virgen, bajo la advocación de esta Imagen⁴².

¿Dónde se hallarán los manuscritos originales del P. Araquistain? ¿Dónde las «apuntaciones» que sobre diversas materias dejó a su muerte, según leemos en el *Libro de los Difuntos de esta Casa* de los Carmelitas de Logroño? ¿No habría escrito algo más en euskera el que en las «notas» enviadas al P. Larramendi le dice que «para hermostrar y pulir la lengua no ay mejor remedio que escribir libros», y que la cosa ha de empezar por los religiosos pues sólo el estímulo de los regulares lanzará al clero secular a la empresa del cultivo del vascuence?

Aunque todavía queda un pequeño campo que investigar, creemos haber avanzado no poco en el conocimiento de este escritor carmelita, quien —según el P. Fita— «merece figurar, aunque desconocido hasta hoy, entre los buenos y más aventajados vascófilos de la pasada centuria»⁴³.

---

(41) Pág. 44.

(42) Págs. 123-153 passim.

(43) En «Rev. de C. Históricas» 1880-1881, II, 416.

Parnasorako bidea-ren hizkuntzaz

Itziar Laka

PARNASORAKO BIDEA-REN HIZKUNTZAZ

ITZIAR LAKA

1. 1896. urtean, R. M. Azkuek bere aita zenaren poema bilduma argitaratu zuen, *Parnasorako bidea* izeneko liburuan. Liburu honetan agertzen diren zenbait poema, José Manterolak argitaratu zituen hamasei urte lehenago bere *Cancionero Basco*-n¹. Manterolak argitaratutakoak idazleak utzi bezala ematen zaizkigu²; R. M. Azkuek, ordea, *Parnasorako bidea*-ren hitzaurrean esaten digunez: «Gaurrko iraskeran erakutsiko dodaz bere erezkaiak, eta berak (aitak) erakutsiriko errderakada bat edo beste euskerazkotuta agerrtutea ona izango da»³. Bertsiio biok alderatuz gero, *errderakada bat edo beste* baino gehiago zuzentzen duela Azkue semeak begi bistan azaltzen zaigu. Izan ere, euskarari buruzko eritzi zenbait agertzen dizkigu Resurrección María jaunak zeharbidez, egindako zuzenketotan.

1.1. *Cancionero Basco* eta *Parnasorako bidea*-n (aurerantzean PB) aurki daitezkeen poema beren bertsiioen arteko desberdintasunak izango ditugu hemen aztergai, lan honen neurrietatik kanpo gelditzen diren zedarrri nagusi bi gogoan izanik beti.

Batetik, Eusebio María Azkueren edizio kritiko baten beharra, bere obra egileak idatzi bezala ezagutu nahi badugu. Idazlearen eskuizkribuak, Villasantek dioenez, Zarautz eta Arantzazuko frantzizkotarren komentuetan gordetzen dira⁴. Aztertutako poemek bertsiio

(1) José MANTEROLA, *Cancionero Basco*, Donostia, Osés, 1877-1880.

(2) Egiten zaizkion aldaketa bakarrak ortografikoak dira, eta hauek III liburukian soilik; Iiekoak inolako aldaketarik ez dutela pentsa daiteke, bada: «Respecto a la ortografía, no he hecho sino introducir ligerísimas modificaciones para uniformarla a la adoptada para esta obra...», MANTEROLA, Op. cit. Serie III, 1880, 6.or.

(3) Eusebio María de AZKUE, *Parnasorako bidea*, Bilbo, Astui, 1896, 17.or. Parentesia gurea da.

(4) VILLASANTE, *Historia de la Literatura Vasca*, 2.ª edición, Ed. Aránzazu, Burgos 1979, 272 eta 273.or.

batetik bestera duten aldeá ikusirik, pentsa daiteke PB-n agertzen diren gainerako guztietan ere, R. M. Azkuek garrantzizko aldaketak egin zituela. Badakigu, Manterolak poemei egindako ohar ugarietan behin baino gehiagotan adierazten baita, batzutan poema bera zenbait borradoretan agertzen dena eskuizkribuan; adibide bat ematearren, *Cancionero Basco*-n «Ave Maris Stella» poeman, lerro batetik *Zeruetako ate* dakar hasiera, eta ohar bat darama: «En uno de los borradores que he visto el autor dice: *Zerurako dan ate*»; hain zuzen ere, azken hau da PB-n aurkitzen dena. Are gehiago, «Dies Irae» poemaren kasuan, erabili ditugun bertsió biek, bertso osoak, ez bakarrik lerroak, dituzte erabat desberdinak; honez gain hirugarren bertsió bat dugu *Euskera* aldizkarian⁵, idazleak berak Bonaparte printzeari bidalia, Manterolarenarekin ere zenbait lerrotan bat ez datorrena. Guzti honek pentsa arazten du desberdintasunen iturri bat eskuizkribuetan dauden borradoreen artean egindako aukera izan daitekeela; ez ordea iturri bakarra, gorago aipatu R. M. Azkueren esaldiak, eta aurrerago ikusiko direnek erakusten diguten legez.

Bestetik, gogoan izan dugu PB-n egindako *zuzenketek* Azkue gaztearen euskara ereduaz eta honen garapenez zerbait gehiago jakiteko duten balioa, eta ondorioz, baita XIX. mendearen bukaera aldeko bizkaiera «berriaren» jaiotzarekin duten lotura ere. PB-ren argitaratze urteak (1896), R. M. Azkueren bilakaeran oso ezaguna ez den garai batean kokatzen gaitu. *Euskal Izkindea*, bere abiapuntua nolabait, 1891.ean argitaratzen da⁶, eta 1893.ean *Bein da Betiko*⁷, lehenaren euskara moldea bete betean jarraitzen duena. Badakigu R. M. Azkue, *Izkindea* idatzi eta urte gutxitara, bertan emandako eritzi askotatik aldendu zena; PB, aldentze honen hasieretako lekuko dela esango genuke. Jakina da, baita ere, XIX. mendearen bukaera honetan, eta batez ere R. M. Azkue eta Sabino Aranaren inguruan, Koldo Mitxelena irakasleak «hiperbizkaiera» deitu duena sortzen dela^{7 bis}. Bizkaierako gertakari guztien artetik, gainerako euskalkietatik gehien aldentzen dena erabiltzea litzateke bizkaiera berri honen ezaugarri nagusia.

(5) N. ALZOLA, «XIX'garren gizaldiko euskal izkribuak» in *Euskera*, 1959, 57-62.or.

(6) R. M. AZKUE, *Euskal Izkindea*, Bilbo, Astui, 1891.

(7) R. M. AZKUE, *Bein da Betiko*, Bilbo, Casa de Misericordia, 1893.

(7 bis) Ik. L. MICHELENA, «Lengua común y dialectos vascos» in *ASJU* XV 1981.

Guzti honengatik, PB-ren hizkuntzak Menterolaren bertsioeta-koarekin (hots, E. M. Azkueren hizkuntzarekin) duen aldea arakatzean, *Euskal Izkindea* erabili dugu erreferentzi gisa, PB-k gaztaroko gramatika honi zertan jarraitzen dion eta zertan ez aztertuaz, R. M. Azkueren euskararekiko eritziak 1891-93, urteetatik 1896. erarteko epe honetan nola eta noraino aldatu diren hautemateko xedearekin.

1.2. Eusebio Mariaren lanek, Manterolaren *Cancionero Basco*-n ikusi zuten argia lehen aldiz, esan den bezala. Hemen agertu ziren: «Ave Maris Stella», «Saguak eta Katua», «Astoak... arrantsia», «Gizonkerija eta gizontasuna», «Emakumian sendotasuna», «¡Aincharik ona!», «Erabagija», «Mundua, gizonak eta andrak», «Chanton gorra», «Mediku bildurtija», «Gizon jan gichikoa», «Iru baten», «Eskribauak», «Guzur uledun bateri», «Ioane», «Gabonetako kantak», «Apolo eta Musak», eta «Dies Irae». Azken hau *Euskera* aldizkarian agertu zen ere, lehenago esan bezala. PB argitaratu ondoren, bertako zenbait poema R. M. Azkuek zuzentzen zuen *Euskalzale* aldizkarian agertu ziren, ortografia aldaketa txiki batekin. Azkenik, «Emakumian sendotasuna» eta «Gizonkerija eta gizontasuna» (izen hauekin), *Bertsolariya* aldizkarian argitaratu ziren ere, nolabait «bertsolarituta» eta gipuzkeratuta; lan honetarako ez dira kontutan hartuak izan.

1.3. *Cancionero Basco* eta PB-ko bertsioak alderatu ondoren, esan daiteke, oro har, R. M. Azkuek bere euskararekiko eritzien arauera berridatzi zuela aitaren lana, batez ere ortografia, hiztegia eta aditz morfologiari dagokienetan. Aldaketa gutxiago antzeman dakioke joskerari, beharbada neurriak eta errimak jartzen zituzten baldintzengatik.

2. Villasantek Eusebio Maria Azkuek dioskunez: «tenía algunas rarezas, entre otras la de emplear una ortografía "sui generis"»⁸. XIX. mendeko ortografia aldaketek sortutako eztabaida eta zalantzen erakusgarri dugu nolabait bere kasua⁹; berrikuntzak onartzen zituen, baina ohitura zaharragoak zeharo baztertu gabe; adi-

(8) VILLASANTE, Op. cit., 272.or.

(9) Eusebio Mariaren ortografia aztertzeko *Cancionero Basco*. Serie II (1878)-ko bertsoak hartu ditugu, eta baita *Euskera* aldizkariako «Dies Irae»-ren bertsioa. Ik. (2) eta (5).

bidez, *b* eta *v* darabiltza: *Bildots*, *evanen*; edota *k* eta *c* [k] adierazteko: *zeruko*, *contu* (nahiz *k* sarriago agertzen den). Batzutan dieresia idazten du *u* letraren gainean diptongorik ez dagoela markatzeko: *süak*, *biürtuak*. Azentu zirkunflejodun *ê*, gutxiagotan *â*, aurki daitezke ere: *gauzêna*, *ârdijhên*.

2.1. PB-k, Azkuek hitzaurrean esan bezala, *gaurko iraskeran* erakusten du Eusebio Mariaren lana. *Iraskera* hori, *Euskal Izkindean* proposatzen dena da, oro har. Labur bilduz, eta bertako hitzetan, ez dira erabiliko: «C. Q. H. (aots bagekoa), Ch, Dh, Jh, edo J (s edo Ds-n aotsaz), Ll, Ph, Th, Tch, Y, V, X»¹⁰. Honela, Azkue aitak *jhaijho* idazten zuena *iaio* bihurtzen da PB-n; era berean *evanen* zena *ebanen* idatziko da liburuan¹¹. *Asserre* bezalako idazkerak desagertu egiten dira *aserre* gisakoen alde; *gue*, *gui* / *ge*, *gi* berridazten dira, eta, *Campion-i* jarraituz, *p* eta *b* aurretik ez da *m* agertzen, *n* baino: *trompeta/tronpeta*, adibidez.

Eusebio Mariak ugari erabiltzen zituen bustidura markak ezabatu egiten dira PB-n; honela, Manterolaren bertsioetan *illena*, *atsegiñez*, *baña* idatzita agertzen direnak, adibidez, PB-n *ilena*, *atsegiñez*, *baina* ditugu. Hain zuzen ere, *Euskal Izkindeari* jarraikitzen zaio PB honetan: 1891.eko gramatika horretan bustidura *nonbaiteko* («particular») fenomenoak denez idazkeran ez duela agertu behar diosku R. M. Azkuek; eritzi berean mantentzen da PB argitaratzean. Gauza bera gertatzen da eufoniek, Eusebio Maria zuzenean aitatuak delarik *Izkindean* bere semeak gai honi buruz idaztean: «Nire aitak bere itz-neurrietan *argijha' argidsa*-n aotsaz' izkiratuten euan. Tsarto oguzia. tsartoago izkiratua»¹². PB-n (eta jakina denez hau izango da gerora ere R. M. Azkueren jokaera, S. Aranaren ingurukoena ez bezala), eufoniak idazkeran ez islatatzeko eritzi honetan ez du aldaketarik egin: *argia*, *emakumea* idazten ditu Manterolaren bertsioan *argijha*, *emakumia* direnak.

Ortografiari gagozkiola, hiru puntutan aldentzen da PB *Izkindeatik*; *goiko arrasta* delakoa (*Izkindeatik* hartu dugun azken aipuan *argijha* edo *aotsaz* hitzen ondoren goi aldean agertzen den komatxoa), ez da gehiago agertzen; bigarrenik, *f* letraren erabile-

(10) *Euskal Izkindea*, 30.or.

(11) Aldaketen adibideak ematean, lehenik *Cancionero Basco*-ko adibidea emango da, eta ondoren *Parnasorako Bidea*-n agertzen dena, erdian marra bat dutela: CB/PB izango da ordena, besterik adierazten ez bada.

(12) *Euskal Izkindea*, 18.or.

ran aldaketa bat eman da: *Izkindean* zeharo baztertzearen aldeko agertzen zaigu Resurrección María, eta honen ordeztu idatzi behar dela diosku; PB-n, ez bakarrik aitaren *f* guztiak gorde, baizik eta Eusebio Mariak *Napar*, *piñ* idatzi zituenak ere, *nafar*, *fin* bihurtzen ditu. Puntu bi hauetan, PB aurrerantzean R. M. Azkueren lanak jarraituko duen bidean dago. Ez da horrela gertatzen PB *Izkindean* ren ortografia arauetatik bereizten duen hirugarren ezaugarriarekin: PB guztian, bertatik hartu ditugun aipuetan ikus daitekeenez, kontsonante aurretik eta hitz bukaeran ere *rr* agertzen da: *arrgi*, *bildurr*... Guk dakigula, liburu honetan bakarrik darabil Azkuek *r* biguna eta *r* gogorra neutraltze posizioetan ere ezberdintzeko idaztaraua ^{12 bis}.

Honen ondoan, aitzitik, PB-k oraindik gordetzen du *Izkindean* ren bereizgarri bat, bere ondorengo idazlanetan gehiago agertuko ez dena: *z* eta *s* bustiak berezi nahi izatea *z* eta *s* gangardunak erabiliáz, «lo que es un prejuicio de regularidad que luego abandonará resueltamente», Tovar irakasleak esan duenez ¹³. Adibidez, Manterolaren bertsiotan *arech* zena, *areitz* idazten da PB-n.

Oro har, eta aipatu diren *z* markaduna eta hitz bukaerako *rr* salbu, antolaturik dugu dagoeneko PB-n, *Euskalzalzen* eta gainerako R. M. Azkueren lan gehienetan erabiliko den ortografia sistema; oinarrian, *Izkindean* aurkeztu zuena dela esan genezake.

2.2. Bizkaitarra izanik, Eusebio Maria Azkuek zalantza eta nahaste ugari agertzen du *s/z* eta *ts/tz* bikoteen erabileran: *azko*, *erijhotsia*, *artseko* bezalako hutsegiteak sarri aurki daitezke Manterolaren bertsiotan, edota *Euskeran* argitaratutako «Dies Irae» poeman. Resurrección María ere, hiztegi lanetan aski sartua egon arte behin-

(12 bis) Aipatzen ditugun hiru puntu hauek, probak zuzendu orduko eskuetara heldu zaigun liburuxka batean aurkitzen dira azaldurik: R. M. AZKUE, *Proyecto de Ortografía*, Müller y Zavaleta, Bilbao 1896 (*Parnasorako bidea* argitaratu urtekoa). Bertan, *Izkindeako* ideiak jasotzen dira oro har, eta hain zuzen PB bereizten den puntu berberetan aldentzen da *Proyecto* delako hau ere *Izkindeatik*: a) *Goiko arrastaren* baztertzean, ez bait da liburutxo honetan inondik agertzen, b) *f*-ren erabileran: soinu hau, *j*-rekin batera (eta letra honek Azkuerentzat [x] balioa zuen bakarrik), *explosivo modificado* sailean sarturik agertzen da, eta ohar batean azaltzen: «El vulgo tiende a convertirlos en sus primitivos P y K.» (13.or.), c) *r/rr* le-tren banaketan: «...me decido á representar siempre el sonido llamado suave con una r, y el llamado fuerte con dos. *Arri*, *arrito*, *egurr*...» (30.or.).

(13) A. TOVAR, «Azkue gramático» in *Don R. M. de Azkue lexicógrafo, folklorista y gramático*, Bilbo 1966, 64.or.

tzat, ez zen gai izan hotsok ondo bereizteko, eta ondorioz, aitaren erruak zuzendu nahiean, behin baino gehiagotan okerrerako «zuzenketak» egiten ditu, adibidez: *ezkerreti/eskerreti, askatu/azkatu, ez-tarijhenak/estarienak...* Halere, PB-n gutxitan aurki daiteke hitz bera modu bitara idatzirik; zalantza gutxi dago, eta dirudienez aurretik hartutako erabaki baten arauera idazten dira *s* edo *z* daramatan hitzak. Zerrenda bat egin daiteke hots hauek sistematikoki nahasten dituzten hitzekin: *estegu, eskondu, esker* («ezker»), *ezker* («esker»), *istar, baster, mots, iluntse, siniztu, -kuntsa, moskor, sapatu, sapata(ri), bustan, aunts, keska, giza* («gisa») *mesea*. Zenbaitetan honela idazteko arrazoi etimologikoak daude, adibidez *giza*: «locución puramente euskara, originaria de *giza* = naturaleza, modo de ser»¹⁴; baina ikusten denez, zerrenda honetako hitz gehienetan txistukaria leherkari baten aurretik edo hitz bukaeran agertzen da, oposizioa ahulen den posizioan¹⁵.

Izkindeari begiratzen badiogu, zerrenda asko zabaldu beharko genuke, errazago nahasten bait ditu Azkuek txistukariak lehen lan honetan. Hala ere, *Izkindeatik* PB-ra murriztu den zerrenda honetako zenbait hitz, adibidez *siniztu, baster* edo *eskondu*, batzu aipatzeko, modu berean idatziko dituzte oraindik *Euskalzalze* inguruko zenbait idazlek (Bustinzak esate baterako), ez bakarrik Azkuek berak. Beranduagoko bere hiztegian, ordea, txistukariak bereizteko gauza zelarik, nahaste honi buruzko aipamenak aurki daitezke. *Es-ker* hitzaren sarreran dugu bat: «Esker: (c), gracia, agradecimiento: (...) Algunos lo hemos confundido con *ezker*»¹⁶.

3. Ortografia arazoak alde batera utziaz, Azkue semeak Eusebio Mariaren lanei ezarritako aldaketa gehienak hiztegiari dagozkie. Hirurogetahamar hitz-aldaketa inguru azaltzen dira denetara, Menterolak argitaratutako bertsoetatik PB-n ematen zaizkigunetara. Aldaketa guztiak, erdal kutsuko hitzak baztertzeko egiten direla esan daiteke.

Sarrien agertzen den aldaketa modua, erdal kutsuko hitzaren ordain *jatorrago* bat ematen duena da; honelakoetan, kendutako hitza eta sartzan denaren neurrien arauera, hiru bide darabiltza R. M. Azkuek ordeketan burutzeko: Hitz bien silaba kopurua ber-

(14) *Euskal Izkindea*, 346.or.

(15) Ikus MICHELENA, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977, 282-284.or.

(16) R. M. AZKUE, *Diccionario Vasco-Español-Francés*, Bilbo 1984.

dintsu denean, besterik gabe egiten da aldaketa. Hau dugu sarrien ematen den kasua, eta adibideak asko lirateke: *sierpien/suge-tzarran, graziya/ezkerra, santia/donea, testigu/lekuko, denporia/aldia, duda/ezbai*, eta abar. (Ik. 11. oharra).

Ordainak jatorrizko hitzaren silaba kopuru bera ez badu, irtenbide bi hauteman daitezke behar den neurrira egokitzeko: Lehen, deklinabide atzizki baten eransketa edo ezabaketa; adibidez *espiritu santu/gogo doneari*, edo *fedian/sinizmen*¹⁷. Honelakorik egitea gaitz denean, lerro osoa aldatzen da, hitzen kopurua gehituz edo gutxituz, neurria lortzeko beharren arauera; Manterolak *Magestadez beterik zan bere portia* dakarren lerroa «Apolo eta Musak» neurtitzean, adibidez, *Aunditasunezkoa zan bere taiua* idatzirik agertuko da PB-n; era berean, Cancionero Basco-ko *Zeu alabetia* lerroa, PB-n *Nik zu laudatia* dugu «Dies-Irae»-ren itzulpenean.

Bestetan, R. M. Azkuek ez digu *errderakada* begitantzen zaionaren ordain zuzenik ematen, eta, aitaren bertsioan zuen esanahi berdintsua lortzen saiatuz, delako hitza agertzen duen lerro guztia berri-datzi egiten du, ondorengoetan ikus daitekeenez:

Zeiñ dan Eva-n izena   zeiñ dan Eva-n izena
Letrak biurturik,   /   goikoz bekoturik;

(«Ave Maris Stella»)

enamoradoak   /   maiterik sutuak

(«Apolo eta Musak»)

Azul celeste izarrez ereiñ ta guztijha / Zeruko izarr urrdinez
[*ereinda guztia*]

(«Apolo eta Musak»)

Behin edo behin, kentzen den hitza eta honen lekuan sartutakoa, ez dira inolaz ere esanahikide, baina bai neurri bereko, adibidez:

Ta lumak tinta barik / Ta lumak busti barik

(«Apolo eta Musak»)

(17) «Ave Maris Stella»-koak adibide biak.

Aztertzen ari garen bertsoetan, hamabost bat hitz ditugu (PB osorik hartuta gehiago dira); agian besterik egin ezinean, eta R. M. Azkueren eritziz *euskerazkoak* ez izan arren aldatu ez direnak; kurtsibaz idatzirik edota atzetik (?) marka erantsita agertzen dira beti. Hauetako zenbait: *tenpluan, gabanak, lapizeru, poeta lirikoak, maskara* (azken honen ordaintzat *mozorro* agertzen da «Apolo eta Musak» poeman).

3.1. Aldaketa guzti hauen ondorioz PB-n sartutako hitzen zerrenda aztertuz gero, R. M. Azkuek lehen gaztaroko bere *Izkindean* erakusten duen Larramendizaletasuna gutxiturik aurkitzen dugu dagoeneko. Izan ere, Larramendiren neologismoz oparo orniturik dugun *Euskal Izkindean* (izenburuak berak esaten digu zerbait andoaindarraren eraginaz), behin baino gehiagotan laudatzen da haren lana, *Hermoso diccionario* deitzen zaiolarik¹⁸. PB-n, ordea, jarrera hau aldatzen hasia du Azkuek; Eusebio Mariaren hiztegiari egindako zuzenketei doi doian antzeman dakieke Larramendiren azterrenik.

Manterolak, andoaindarraren hiztegiaren itzalpean, Eusebio Mariaren neurtitzetako zenbait hitzen gainean egindako oharrak Azkue semeak noraino jasotzen dituen ikusteak argi egin diezaiguke dabilgun puntu honetan. Atzerago aipatu den *gaban*, eta baita *konpas, alabantza*, bertsoetan agertzen diren hitzak Larramendiren arauera euskaldunak ditugula gogoratzen du Manterolak ohar banean. R. M. Azkuek, PBren *arrigibidean* ageri denez, Manterolaren bertsioak ezagutu eta irakurri zituen; aitzitik, erdarakada bezala markatzen ditu hitzok, galdera marka baten bidez, lehenago esan den moduan. Era berean, «Emakumian sendotasuna» izeneko bertsoetan, zazpigarren ahapaldiko *conseju* hitzak ondorengo oharra darama Cancionero Basco-n: «Sinónimo euskaro puro de la voz conseju: ESONDEA»; Azkuek ez du jasotzen; Larramendiren ordaina erabili beharrean, *inoren esanik* bihurtuko du aitaren *Iñoen consejurik* lerroa.

Hala ere, Larramendiren hitzak baztertzeko joera hau garatze bidetan dago oraindik PB-n. Gerora Azkuek bere hiztegian izango duen eritzi hestuekin erkatzen badugu¹⁹, PBren jarrera ematen duten zenbait adibide idoro daitezke, bakanka bada ere. Adibidez,

(18) Ik. *Euskal Izkindea*, 365.or. eta hur.

(19) Ik. L. MICHELENA, «Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue», in AZKUE, *Oiccionario Vasco-Español-Francés*, Bilbo 1984, batez ere 29-30 or.

«Apolo eta Musak» poeman, «Melpomene» musari dagokion atalean, *Kortxoazko soruakaz zapatak oñian* lerroan dei bat egiten du Manterolak: «El padre Larramendi designa al corcho con la palabra *artelazkia...*». PB-n delako lerro hori *artelazko soruakaz zapatak oinean* dugu. Ez *artela* ez eta *artelazki*, ezin aurki daitezke Akueren hiztegian.

3.2. Larramendiren eraginarekin zerikusirik ez izanik ere, badira PB-n gero hiztegian agertuko ez diren hitz gehiago: Eusebio Mariak *juez* idazten zuen guztietan, semeak *erabagile* hitza jarri zuen; hiztegian begiraturaz gero, *erabagitzaila* edo *erabakitzaile* aurkitzen dugu bakarrik. *Izkindearen* geriza nabari daiteke berriz hemen: *-tzaile*, *-le* atzikiaren aldagarritzat aurkezten zaigu gaztaroko gramatika honetan, gehienbat bigarrena erabiltzeko joera agiria dela; urteen buruan egindako ikerketek emandako uztaren ondorio da, bada, *erabagile* hitzaren desagertze hau. Hiztegian agertuko ez diren hitzez ari garela, aipa dezagun azken bat: *zega* hitza agertzen da PB-n Eusebio Mariak erabilitako *kodaña*-ren ordez; hiztegian, ordea, *kodiña* da agertzen dena, erdal jatorriaren zantzua, (??) marka, agirian izanda ere.

Zenbait hitzei buruzko eritzietan alaketarik egin arren, oro har, PB argitaratu urtetik hiztegia burutu garaira, erdal jatorri ezagundun euskal hitzekiko erizpidea funtsean aldatzeke gordetzen du R. M. Azkuek. PB-n dagoeneko ematen diren joera bi genituzke honen erakusgarri: *Aldi* hitzaren erabilera bultzatu nahia, *denbora* gaitzetsiz, batetik, eta bestetik, *jende*, *persona* hitzen baztertzea, hauen lekuan *lagun* hitzaren erabilera proposatuz, PB-n agertzen dira jadanik, eta hiztegian ere aurki daitezke.

Aditzaren morfologiaren arloan idoro daiteke, beharbada, PB-ren alderik interesgarriena, garaiko bizkaiera eta R. M. Azkue beraren bilakaeraren historiari dagokionez. Manterolaren bertsioetako aditz formetan aldatu, eta baita, noski, zeuden bezala utzi direnek itxuratan duten aditz sistema *Euskal Izkindean* eskeintzen denarekin alderaturaz gero, nabari daiteke Azkueren hasieretako gramatika hau goitik behera egituratzen duen erregularitatea, bertako hitzez esateko, *ezunedun araurik ez egotea* erdietsi nahia leundu egin dela, zenbait puntutan behintzat, PB argitaratu urterako. Honela, poesi bilduma honetan desagertzen dira lehen aldiz *Izkindea* idatzi geroztik eta gehiago erabiliak ez izateko, *daiz*, *gaiz...* Azkuek asmatu aditz formak.

Izkindean agertzen denarekin erkaturik, bizkaieraren tradizio idatziranzko hurbiltze bat antzeman dakioko PB-ko aditzari, liburu honen bereizgarri ditugun puntu bietan. PB *Izkindeatik* aldentzen duen lehen duen lehen puntua, NOR NORI NORK orain aldiko aditz formak dira: Nahiz *Izkindean* proposatzen zirenak *-au-dunak* izan, adibidez «dautsataz: se los he», PB-n Eusebio Mariak idatzitako *deust*, *deutse* bezalako formak aldatzeke agertzen dira, eta inoiz aldaketarik egiten bada, *dozkuzan* bat *deuskuzan* bihurtzeko da. Puntu honi dagokionez, PB R.M. Azkueren ondorengo lan gehienak baino areago lotzen zaio tradizio idatziari; jakina denez, *Euskalzale* aldizkarian eta hurrengo idazlan gehienetan, garaiko «hiperbizkaiera» guztian legez, Azkuek *daust*, *dautse* bezalako formak erabiliko ditu, *Izkindean* bertan agertzen den legeari jarraituz: «*Au* edo *eu* aditz biralkoia lagunduteko oituten daiz: *AU' urreko aidaak* adierazoteko, *EU' urruneko aidaak* erakutsi nai daizanean»²⁰.

Tradizio idatzira (eta hizkera errealer) nolabaiteko bueltatze honen bigarren erakusgarria *dituz* forma dugu, Eusebio Mariaren bertsioetatik PB-ra aldatu gabe gordetzen duena R. M. Azkuek hau ere. *Izkindeak* honen ordezkari proposatzen duena *dauz* da, *-it-dun* aditz formak bizkaieraz «diarteko»tzat («vulgares») jotzen bait dira. Dakigunez, *-it-* morfema jatorriz bizkaierazkoa ez delako eritzia, *Izkindean* ematen da lehen aldiz: «*It au'* beste izkerantzetatik artua dai (...) Bizkaiko izkerantzean' atzeneko z bage onelango aditzik ezdai inoiz esan»²¹. Azkue gazteak berak sortutako ustea dela hau dirudi, batez ere *Izkindean* aditzaren atalerako iturri izan zuen Mateo de Zavalak *-it-* honi buruz idazten duena Azkueren aipatu eritzitik nahikoa hurrun dabilela ikusirik: «Bien es verdad que en Vizcaya son más usuales los que no llevan tal aditamento, si esceptuamos a «*d-it-u* y *bal'-it-u*», que se usan exclusivamente»²². Izan ere, Zavalaren liburuan, eta guk dakigunez *Izkindea* baino lehenagoko bizkaieran ezin aurkituzko forma da delako *dauz* hau, gero «hiperbizkaiera»ren forma ofizial bilakatuko zena. Aitzitik, *dituz* forma zegoen bezala gorde arren, R. M. Azkuek bere aitaren *zituzan* guztiak *ebazan* bihurtzen ditu; ez da, bada, *-it-* morfemari

(20) *Euskal Izkindea*, 180.or. Gaztelaniaz honela dio: «*Au* ó *eu* se emplean para auxiliar a verbos transitivos: *Au* para manifestar *presentes próximos*. *Eu* cuando se quiere demostrar *presentes remotos*».

(21) *Euskal Izkindea*, 192.or.

(22) Juan Mateo de ZAVALA, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, Donostia, Ramón Baroja, 1848, 63.or.

buruzko eritzia aldatu dena; erregular gertatzen den aditz forma du oraindik Azkuek nahiago. Baina *ebazan* forma Zavalaren liburuan aurkitu daitekeen bitartean, eta ondorioz bazuen *Izkindea* baino lehenagoko itzalik, *dauz*-ek ez du honelako euskarririk. Dirudenez, *gai*z, *daiz* bezalako aditz forma asmatuak PB-n agertzen ez diren arrazoi beragatik ez da *dauz*-ik azaltzen aitaren bertso bilduman.

Puntu bi hauei dagokionez, PB iturrietara bihurtze bat da, *Izkindean* esandakoak alde batera utzita. Gerora, ordea, eta ezagunenez, 1896 honetan baztertutako gazte eritziak berpiztuko ditu eta erabili R. M. Azkuek, eta berarekin hiperbizkaieraren inguruko idazle guztiek: orainaldiko NOR NORI NORK formek *-au-* izango dute erroa, eta *dauz* aditz forma ugaritu egingo da idazkietan, literatur bizkaieraren tradizioa etenaz.

4.1. *Euskal Izkindeari* erabat lotua agertzen da PB, *deizala*, *deitezan*, *neizula*, *nedin*, *dedilla* antzeko aditz forma guztiak *-ai-* errodun bihurtzean: *daizula*, *daitezan*, *naizula*... Azkue gaztearen eritiziz, forma guzti hauen erroa IZAN aditza zen: *-ai-* orainaldian eta *-ei-* iraganean: «...nire ustez ai ta ei izan izango daiz euskal-laguntzaileak lenengotan euki euazan urreko ta urruneko gunak»²³. Ez du onartzen, bada, *-gi-* ez eta *-di-* erroa eduki dezaketenik, erabat gaitzesten dituela NADIN eta EGIN aditzen formak direlako eritziak (denborarekin onartuko zituenak, bestalde): «*D*-tik Van Eys-ak *nadin* aditza-tzat sortu dauen antzera' Astarloako izkiralariak bere *g*-tik *egin* aditza laguntzailetzat sortu euan; (...) Van Eys-en eritsiak *egi*-antzik bere ezdauka, ta ezdu itz geiago merezi. Astarloan eritsia gelditsoago astertuko daut'...»²⁴. Azkue gaztearen eritiziz, *dedila*, *begi* bezalako aditz formetako *d* eta *g* hoiak *bigungarritzat diartean oiturikoak daiz*²⁵.

Aditz trinkoetan ere, *Izkindearen* ereduaren arauera dabil PB. *Cancionero Basco*-ko bertsoetan Eusebio Maria Azkuek darabilzan aditz sintetiko formak, aldaturik agertzen dira PB-n, beti *Izkindean* proposatutako paradigmegi jarraituz. Adibidez: *ebiltsezala/ebilzala* bihurtzen da; *zegoala/egoala*. Behin bakarrik sartzen du R. M. Azkuek *Izkindean* agertzen ez den forma bat: Manterolaren

(23) *Euskal Izkindea*, 205.or.

(24) Op. Cit., 205.or.

(25) Op. Cit., 205.or.

bertsioan *gebiltsas zena*, *gabilzaz* idazten du PB-n, eta ez *gabilz Izkindearen* arauera espero zitekeenez; baina kasu honetan, neurriak baldintzaturik aukeratzen du erdibideko forma hori: orainaldiko *-a-* duena, pluralaren marka birritan errepikaturik hiru silaba lortzeko.

Eta PBko aditza *Izkindearekin* lotzen duten ezaugarriak aipatzen bukatzeko, ikus ditzagun laburki azken biak: Batetik, EROAN aditza ohiturazko denbora adierazteko, Manterolaren bertsioetan Eusebio Mariak behin ere erabiltzen ez duena. R. M. Azkuek *kan-tetan dituz/kanta daroaz* bezalako aldaketak egiten dizkio aitaren bertsoei. *Izkindean* behin baino gehiagotan aipatzen du, *lindo modismo* deituaz²⁶. Bestetik, *-etan* bukaera duten partizipioak, Eusebio Mariak maiz darabiltzanak, *-ten* motako bihurtzen dira beti (adib. *ernetan/erneten*); *Euskal Izkindean*, bizkaieraren fenomeno hau «diarteko»tzat joaz, gaitzetsi egiten du: «Bizkaitar askok *ta* atal-soaz aditz izenduen *te* nastuten daue: *ten* esateko *tan*, *tera-n* ordez *tara*. *Botaten* esan bearrean *botetan*, *topatera* esateko *topetara*... Aditza astertu dainean' azalduko daiz noiz edo zelango itzetan naste au iazoten dain»²⁷. Antza denez, aurretik uste baino zailago gertatu zitzaion Azkue gazteari hainbeste bizkaitarren nahaste honen gakoa zein zen asmatzea, ez baita azalpenik aurkitzen aditza aztertzen duen atalean.

5. Beste arlo batetara joaz, eta aditzaz kanpoko morfologiari dagokionez, ez dugu funtsezko aldaketarik ediren *Cancionero Basco*-ko bertsioetatik PBkoetara. Aurreeritzi batez egina dirudien aldaketa bakarra, zenbaitetan, ez beti, ematen den *bere/beren* dugu. Eusebio Mariak *bere* erabiltzen du singularreko hirugarren pertsonaren jabetza adierazteko, eta pluralerako *euren*. PB-n, eskema hau aldatu egiten da: singularrerako forma bi ditugu, *bere* eta *beren*; pluralerako berriz ere *euren*. Ez dugu *Izkindean bere-beren* bikote honi buruzko aipamenik aurkitu, ez eta *Morfologian* ere, ez bada ohar batean, *bere-ri* buruz aritu ondoren: «Las formas *beren y berentzat* se dicen en B g l... como singulares contractos de *beraren y berarentzat*»²⁸. Hala ere ez dugu argibiderik aurkitu *bere-beraren* hauek berdinak diren ala ez jakiteko. Aztertutako bertsoetan azaltzen diren adibideak ikusita, pentsa daiteke korreferentziaren arauera banatzen direla forma bi hauek: *bere-k* esaldiaren subjetuarekin ko-

(26) Op. Cit., 170.or.

(27) Op. Cit., 122.or.

(28) R. M. AZKUE, *Morfología Vasca*, Bilbo 1969, 221.or.

rreferentziatzeko erlazioa luke, hau da bere ordaina litzateke; eta *beren*, ordea, subjektua ez denaren jabetza adierazteko erabiltzen da. Ondoren, aurkitu ditugun adibideak emango dira; perpausaren subjektuari indize bat ipini zaio; indize hori eta izenordainarena berdinak direnean, korreferentziatzeko erlazio bat dugu, eta desberdinak direnean ez:

- (1) «...ioan bearrko dabe guztiak₁/beren₂ iarrtoki-aurrera»
(«Dies Irae»)
- (2) «Neurrian ebagi ta/ beren₂ belarriak/ zaldia ta ona zala/ uste eben guztiak₁»
(«Astoak... arrantzea»)
- (3) «Beren₂ iaubeak₁ eukan/ kolkoan bildurra...»
(«Astoak... arrantzea»)
- (4) «Baserritar ona₂/ asi zan bilatuten/ auzoko gizona₁/ bialduteko₁ laster/ pisti au etsera/ beste beren₂ kortako/ zaldien artera».
(«Astoak... arrantzea»)
- (5) «Asi zan emaztea/.../ ta ezin kontau leikez₁ beren₂ zizpuruak».
(«Emakumean sendotasuna»)
- (6) «Eltzen zanean mediku Iaun bat₁ /.../ bere₁ bitartez il zirealez/ an egozanak lurtean,/estaldu barik bere₁ arpegia/ etzan egoten urtean».
(«Mediku bildurtia»)

Adibideen arauera, badirudi joera lehen azaldu duguna dela, baina PB osoko adibide gehiago hartu beharko lirateke *bere-beren* formen arteko banaketa korreferentzia erlazioak egiten duen egiaztatzeko²⁹.

(29) Adibideetan agertzen diren marra okertuek (1), lerro bukaera adierazten dute oraingoan. (4) perpausan, *bialdu*-ren subjektua *auzoko gizona* da, hori argitzeko darama *bialdu*-k ere indizea. Era berean, (5) perpausaren subjektua azaltzen ez denez, aditzean ezarri diogu bere indizea, korreferentziarik ez dagoela ikus dadin.

6. Lan honen hasieran esana dugu ez dela joskerari dagokionez aldaketa garrantzitsurik hautematen Manterolaren bertsoetatik PB-ra ondorengo biak izan ezik:

6.1. EDUKI aditzaren ordeztan IZAN sartzen duen aldaketa, egitura jakin batzuetan bakarrik ematen dena. Adibidez, *Cancionero Basco*-ko «*egarririk ez eukan*» PB-n «*egarri ezeizan*» bihurtzen da, eta berdin «*errua daukat*», «*erruduna naiz*» berridatziko da beti. Aldaketa honek zuzenean garamatza *Izkindearen* bideetara: «Gizonak *egimenak* eta egu ta gizakoak *egin* aditzaz *egin-bidean* edo *aditz-ilaran* ipinteak, eta gizonan *grinaak* (egingetasunak) *izan* aditz *egingaz* aditzuteak' iakituri andia erakusten dauskue»³⁰. Ekintza ez direnak, hau da, gosea, egarria, lotsa, beldurra... IZAN aditzaz adieraztearen aldeko joera hau, *Izkindean* jadanik, eta aurrerantzean ere' R. M. Azkuek izango duen hizkuntz-kalkoaren kontrako erakusgarri dugu, hurrengo bezala.

6.2. Eusebio Mariak, *zein, non...* galdetzaileen bidez eratutako erlatiboetako esaldiak darabiltza sarri; bere semeak, ordea, gehiengotan, aldatu egiten ditu: aztertutako bertsoetan agertzen ziren hamar adibideetik, lau bakarrik gordetzen diren bideak aztertzeak, mende bukaerako euskal giroan erabat desagertzen bait da, kasik bat batean, ordurarte ugari agertzen zen erlatibo mota hau. R. M. Azkuek bi bide ditu honelako erlatiboak desagerteko: Bat, euskal erlatibo arruntera makurtu: adibidez, «*ceñetan autsak, len gizon zanak, artuko daben bicijha*» lerroa honela agertuko da PB-n: «*Gizon austua gizonduko dan egun luze larr geldia*» («*Dies Irae*»). Bigarren bidea, erlatiboetako egitura aldatu: Batzutan nolabait «ad hoc» egiten da: «*Zabalduko da libru ceñetan*» / «*Zabalduko da liburutzarra*» («*Dies Irae*»), adibidean bezala; baina erlatiboetako egituraren desagite hau lortzeko, arau antzeko bat erabiltzen dela esan genezake; erlatiboaren galdetzailearen ordeztan, dagokion izenlagun edo aditzlaguna sartzea, hain zuzen ere, horrela lehen erlatiboetako zen perpausa, nagusiaren koordinatu bihurtuz. Adibidez:

(30) Gaztelaniaz: «El colocar las producciones del hombre y de la atmósfera y naturaleza en camino de operación o en fila de verbos con el verbo hacer, y el verbizar las pasiones del hombre con el verbo *izan* nos manifiestan gran sabiduría». *Euskal Izkindea*, 153.or.

«...mundi munduko gauzen epaijha...» / «andik munduko gauzen
[epaia...»

(«Dies Irae»)

«Nun gauza askoren ganian...» / «...an gauza askoren ganean...»

(«Gizonkerija ta gizontasuna»)

«Zeñen bizimodua...» / «Ta aren bizimodua...»

(«Emakumeen sendotasuna»)

Azken bide hau, beste idazle gehiagogan aurki daiteke, batez ere *Euskalzale* inguruan, PB argitaratu ondorengo urteetan ³¹.

Parnasorako bidea-ren hizkuntza nahiko lotua dago oraindik Azkueren lehen urteetako *Euskal Izkindearen* erizpideetara; hala ere, dagoeneko poesi bilduma hau aldentzen hasia dugu lehen obra horretako bereizgarriarik garrantzitsuenetatik; arazo batzutan, Azkueren geroko lanak liburu honek ibili bidetik abiatuko dira; bestetan, ordea, eta hain zuzen *Izkindearen* erregularitate nahiak sortutako iratxuetatik hurruntzen denean, bidea utzi eta gazte denboretako eritzietara itzuliko da R. M. Azkue. Eusebio Mariaren idazkera eta balioaz jabetzeko libururik egokiena ez bada ere (bere izena egileak ohi duen lekuan agertu arren), semeak euskararen barruko eta inguruko eritzietan egindako bidearen zati interesgarri baten gordailu antzeko dugu bertso bilduma hau.

---

(31) Idazle hauetako bat Kirikiño dugu. *Abarrek*-en azaltzen diren kontakizunak lehenago *Euskalzale* eta *Ibaizabalen* argitaratu ziren bertsioekin alderatzean, erlatibo mota hau beti azken bide honetaz baliaturik desegiten dituela ikus daiteke.

AZTERTUTAKO POEMEN ERREFERENTZIA:

- «Ave Maris Stella», Cancionero Basco, Serie III (1880) 256-258 or.
- «Saguak eta Katua», Cancionero Basco, Serie III, 124-126 or.
- «Astoak... arrantsia», Cancionero Basco, Serie III, 126-130 or.
- «Gizonkerija ta Gizontasuna», Cancionero Basco S. III, 240-241 or.
- «Emakumian sendotasuna», Cancionero Basco, S. III 236-239 or.
- «¡Ainchinarik ona!», Cancionero Basco, Serie II (1878) 60-77 or.
- «Erabagija» Cancionero Basco Serie III, 242-247. (Ziri-bertsoak).
- «Mundua, gizonak eta andrak» Idem. (Ziri-bertsoak).
- «Chanton gorra» Idem.
- «Mediku bildurtija» Idem.
- «Gizon jan gichikoa» Idem.
- «Iru baten» Idem.
- «Eskribauak».
- «Gezur uledun bateri» Idem.
- «Ioane» Idem.
- «Gabonetako kankak» Cancionero Basco, Serie II (1878), 64-69 or.
- «Apolo eta Musak» Cancionero Basco Serie III, 8-33 or.
- «Dies Irae» Cancionero Basco, Serie II, 21-33 or.

Literatur gipuzkerarantz:
Larramendiren Azkoitiko Sermoia
(1737)

Joseba Andoni Lakarra

LITERATUR GIPUZKERARANTZ:
LARRAMENDIREN AZKOITIKO SERMOIA.
(1737)

JOSEBA ANDONI LAKARRA

1. SARRERA.*

«Hobeko zukeen euskaraz idatzi balu...» edota «aplíquese Vd. padre...»¹. Beste leku batean² markatu bezala, gehiegixko gaineratu ohi zaizkio salaketa hauek bezalakoak *Hiztegi Hirukoitza* eta *Ezina Eginaren* egileari. Alabaina, eta «kritiko» guztiek ez ikusi arren, Erro, Astarloa, Etxabe eta beste euskal apologistengandik bereizten duen inarra gero eta argiago agertzen zaigu. Aipatu bi liburuok damaizkiguten arrazoi sendoak oraingoan albo utzirik, soilik euskaraz ere

---

(*) Ene eskerrik beroenak Itziar Laka, Koldo Mitxelena, Ibon Sarasola eta Blanka Urgelli lan honen lehen prestaera bat irakurri eta egin ohar eta hobekuntzak gatik. Esan gabe doa hutsak neureak direla bakarrik.

(1) Ik. ASJU XIX-1 (1985) honetako «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan». Han bilduei gainera bekie harako Kardaberatzen «V. Rev. que ha escrito a la maravilla y tantos libros sobre el bascuence o del bascuence, ni uno ha escrito en bascuence. ¡Ojalá hubiera escrito muchos y muchos sermones y aun más doctrina! Nos huviera echo a todos otro favor mayor y nos huviera enseñado practicamente a hablar, escribir, etc.» (ik. J. I. Telletxea Idigorasen «Larramendi y Cardaveraz. Censura y réplica inéditas sobre un libro de piedad» ASJU II (1968) 20); Arakistainek ere eskari berdintsua egiten zion 1746an: «Asco opatzen det atera dezala eusquerazco gueure sinistamenen jaquinbide bat, erderaz aldamenen itzuliric, mutilac escolan iracurri daguien, erderaz icasteco araucho batzuequin. Eta guero liburu andi bat, naiz sermoetegua, naiz beste edocein gauza gustocoen gainean...». *Gramatika* eta *Hiztegia* kaleratu ondoren bazuen Larramendik sermoitegiak baino lehenagoko egitekorik, noski, *Corografía*, *Sobre los Fueros de Guipúzcoa*, *Euskara-gaztelerazko hiztegia* eta bestetan; hiztegi honetaz ik. 5. oharra.

(2) Ik. hortarako eta aitzin-solas honetan ukitu baino ezin ditudan beste zenbait arazotarako aurreko oharrean aipatu laneko azterketa, non saiatu bait naiz zehatzago azaltzen orain, ia froga gabe, egiten ditudan baieztapen hauek. Bertan aurki daiteke Larramendiri buruzko bibliografia labur bat ere.

idatz zitekela frogatzeko bere gaztelerazko liburu aski aspergarrian orazio bat edo beste ezarri zuen Etxaberengandik hurruntzen duen muga nabarmena da. Andoaindarrarentzat euskaldunen hizkuntza ez zen bakarrik «espainiar zahar eta aintzina aintzinako» bilakatuaz haiek ohoratzen zituen armariaren edergailu handi edo txikiagoa, izaera ematen zien tasun nagusi edo garrantzizkoena baizik; behin eta berriz inarrosi ohi zien alde honetatik bere garaikide epel eta lotiei, aldi gaiztoari aurre egiteko iratzarri eta bihotz eman nahiaz.

Corografian, esate baterako, beste euskalkietarako egin bezala, gipuzkeraren erakusgarri bat ematera bait lihoa «el dialecto guipuzcoano es como sigue»ren ondoren garraxi suharra dagie herkieei:

«Eztaquit cer esain dizutedan. Aspaldi nabil nola Euscal Erriac edertu, ta jasoco ditudan. Bost gau illun, eta bost egun argui iragoac ditut, eguiteco onetan; baita gure eusquera, izcuntza gucien zarrena, aien garai nola ezarrico dedan... Baldin elcar artzen baguendu gucioc, nor bere sallarri dichecala, Francian icaratuco guintuque franciar guciac, ta Españian españiar guciac. Non da ordea elcarte hori? Nagoan isillic. Nere min garratzena da, are eztacuzcula onetatic darraizcun calteac eta gaitzac³; eta, dirudienez, ezagutuco ere eztitugula, ditugun on piscac galdu ditzagun artean. (*Corografía* 300).

Bere asmo horiek eraginik idazle plazara-berriei bere eskua luzatu zien dakigunez, agur beroa eskeiniatz:

Iracurri ditut Gabon cantac, eta azquenean paratu diotet *imprimantur*, ain daude ederrac, gozoac, quilicorrac. Etzaiteala aurre-raco naguitu, ez alpertu; ichequi saill oni, molda itzatzu orrelaco asco ta ugari, esna ditecen lotiac, eta urte osoetan ecer danic eguin bague vici diranac. Ordaña bialtzen dizut... (Gandarari egin gutuna).

Gorago aipatu lanean sakonago aztertu Mendibururi egindako sarrera-gutunak erakutsi legez, inoiz «jaiera berriak» sendotzeaz gain, gidari zehatz legez ere agertzen da ikasleei bidea erakusten saiatuaz:

...lembicico sáyoac onelacoác diranean, esan biezatet, guerócoac nolacoác izangó diradén, icusiáz, equiñáz, landuéz, ateráco dirá-

(3) Cf. «Lo daude erne bear duten guciac, sorrac eta gorrac, otzac eta motzac, motelac eta gatzicbagueac dirade», Gandarari egin gutunean (ik. J. I. Telletxea Idigoras eta M. Lekuonaren «Gabon-Canta de Guernica (1764)» BAP 1966 161. or.).

nac?... Beste bätzuec dituzu, guré Eusquéran nai ez luqueenac beste hizcúndeetatic hizcho bátere: eta onén bidez epáiten, ta ciatzen bézala dira jolaseán. Bédereco erguelqueria! Etzaitela zu malmeti... Ongui eguin dezú, Nafarroaco hitzen bätzuec ecartzea, egóquiac diránean... Etzaitzátela tóntotzarren eráusiác ozpindú ta icaratú: ez dirade gendártecoac, ez contuzcoac; hitzera oná, beardonézcoa cein dan, eztezú ayetan aurquituco, ézta billatú bear ere... [ba]dárausquióte, baña eztira gai, ecer ere dánic, aguerzeco ta arguitáratzeco. Cer degú, astoren batéc edo bestéc esanagátic, éztala onelaco hitzá emengóa, edo éstuela aditzen? ...suertez ere neurri ederrá guénduque hizquetaraco besteric epaguendú. Guizon zuhúr, cintzó, ménac eta jaquintsuac guré alde ditugunean, ezteigú béste gendála horiei jaramón bear, ez eta áyen esan mezánaz ajolaric artú ³ bis.

Ondorioak ezagunak dira: «neure mexhu gustizcoa» eta «mexhu chito arguiti»tzat izan zuen, eta Hegoaldean artean baino gehiago eta hobe idatzi zuen, belaunaldi bat atera zen. Fruituak urte gutxiren buruan antzeman ahal ziren, Larramendik berak jadanik *Autobiografian* erakutsi legez:

«A lo menos, están viendo que después acá se predica la palabra de Dios con fruto, limpieza y decencia, y es lo que no había antes. Ven que ya se habla, se escribe, se imprime en vasconce, y que de esto se me dan a mí las gracias por los instruidos vascongados, franceses y no franceses; y sólo entre jesuitas no encuentro uno de estos agradecidos» (*Autobiografía* 28).

Mezu «teorikoa» hedatu ondoren euskaraz idazteko lan «praktikoa» bere ikasleentzako utzi zuela esan izan den arren ez dirudi sinestekoa; Larramendik euskaraz idatzi zuen, orain arte pentsatu ohi baino gehiago eta hobeki idatzi ere, gainera ⁴.

(3 bis) *Auctoritas* eta *consensus eruditorum*-ean (ik. H. Lausberg, *Manual de retórica literaria* II, § 468) oinarritzen du Larramendik bere egitasmoa klasikoek ohi legez.

(4) Cf. «Tal como dijimos arriba, su producción en euskera es esporádica, por cuanto se reduce a una carta a Antonio Gandara, un sermón sobre San Agustín, algunas poesías (de poco valor) y alguno que otro escrito breve» (L. M.ª Mujika, *Historia de la literatura euskera* 187). Ez dut uste Mendibururi egin *Sarrera-gutuna* edota beherago aipatu gutunak «alguno que otro escrito breve» horrekin agor daitezkenik (gonbara Mitxelenaren hitzak) nahiz eta ez iritsi hala ere Ubillosek idatzi (omen) «12 ó 13» liburuetara (ik. Mujika *op. cit.* 198 eta cf. 205 «la mayor parte de su [Ubillo-sena] trabajo en euskera sigue todavía inédita»). Esan dezadan, bidenabar, mesede handia legikela Mujika jaunak liburu guzti horien argitalpenak prestatu edota xehetasun zabalagoak eman balitza bederen.

Dagoeneko ezagutzen genizkion Mendibururi egin hitzaurre-gutuna, Gandarari egin gutuna, Gramatikako poesiak, *Corografian*, Hiztegian eta *Sobre los fueros de Guipuzcoan* han hemen sartu euskal atalak, Santo Tomas eta San Kasimiroren orazioen euskal itzulpenak eta San Agustini buruz egindako sermoia ⁴ bis. Ez zen gehiegi, beharbada, tamainaren aldetik; merezi zuen, ordea, artean eman izan zaion baino arreta gehiago, ez soilik hiztegitantzaren edo hizkuntzaren historiari dagokionaz, baina baita literatur historiari eta honen barnean ematen diren loturei (Axularrek beragan eta berak ondorengoengan duten eragina, esaterako) dagokienez; bere idazkera zoragarria ere erakargarri gerta zitekeen, eta ez bakarrik aurreko eta garaitsuko «jaun justo, sabio, perfekto...» etab. ezagunekin gonbaratzean, baina baita beste landuxeago askori alderatzean ere.

Aurreko frogak norbaiti kaxkarrak iruditu bide zaizkio euskal Parnaso ez hain aberatsegian sartzeko; ez duke, ordea, *ex silentio* erizpide arriskutsuaz baliatuz, obraren urriaren aitzakia erabiltzerik, jada duela mende bat itxi bait zuen Fitak zirrikitu hori Larramendiren euskarazko gutuneria argitaragabea aipatzean:

...algunos [escritos], no obstante, yacen inéditos como el *Diccionario vasco-español*, que no pudo completar, prevenido por la enfermedad que le llevó al sepulcro. Permanece este monumento en el archivo de Loyola ⁵. La *Descripción de Guipúzcoa*, y la colección de Suplementos al *Diccionario Trilingüe*, y en fin su *Correspondencia epistolar* en vascuence, que inéditas guarda el archivo de la Real Academia de la Historia, merecerían asimismo ver la luz pública.

Mitxelenak adierazi bezala

¿Hay necesidad de encarecer la importancia que tadría el hallazgo y publicación de la correspondencia de Larramendi?... De sus dotes en el género epistolar da fe la carta al Padre Berthier que publicó Fita como apéndice a la *Corografía*. Si es cierto además que esta correspondencia, al menos en parte, está escrita en vascuence, se puede asegurar de antemano que Larramendi ocu-

(4 bis) Ik. Euskalerrria 1885. 161 eta hur. Gainerakoen erreferentziak 1.ko oharrean aipatu lanean. P.S. Azken orduan eta I. Sarasolari eskerrak lortu dut Azpeitian Pablo Martinezen «moldetegian» eta 1885ean egin zen sermoi honen argitalpena; hau ere Aranarena izan arren Euskal Erriakoan <k> bilakatu dira Azpeitikoaren <c>ok.

(5) Orain (ik. Euskera 1967, 139-300) zorionez, argitaratua dugu P. Altunari eskerrak; bide batez, ez dut uste hiztegi honen —eta, horrenbestez, Altunaren lanaren— garrantzia merezi bezala ulertu izan denik, zaila bait litzateke bestela Larramendiren obrari buruzko zenbait topiko errepikatzen jarraitzea (ik. 1.ko oharrean aip. lana).

pará entre los prosistas en lengua vasca el lugar de honor que sólo la brevedad de las muestras que hasta ahora conocemos, y no su calidad, le han negado⁶.

Berriro ere ikerlariei gaineratu beharko, eta ez ikergaiari, bigarrenaren eskasia edo ezezagutza⁷.

Ez da zertan esanik nolako pozarekin aditu nion Josu Zabaletari, 1983aren erdi aldean, ene tesinan aztertu nahi nituen XVIII. mendeko zenbait testuz hitzegitean, Zarauzko Frantziskotarren komentuko artxibuan bazela —beste hainbat paper interesgarriren artean, gero ikusi bezala— delako «1737ko gipuzkerazko testu bat *h-z* idatzia». Geroxeago Zabaletak berak eskuizkribuaren fotografiak eskuetara zizkidanean haren interes eta garrantziaz nituen susmoak areagotu ziren eta bortiztu Larramendiren sermoi ezezagun baten aurrean ginela ohartu bait nintzen.

Koldo Mitxelenari aurkeztu ondoren eta haren gaztiguz eta bitartez Telletxea Idigoras irakasleari erakutsi nionean^{7bis} bere iritzia eman ziezadan, ia begietara bezain laster adierazi zidan letraren arabera testua Larramendiren eskutik ilkia zela, zalantzarik gabe.

Ondorio bertsuetara iritsi naiz ni ere lehendabiziko susmo hura sendotuaz, bai Telletxeak bere argitalpenetan eman facsimilekin gonbaratuaz eta baita —eta batez ere— hizkuntzaren eta idazmoldearen aldetik mihatuaz, hurrengo orriotan erakusten ahaleginduko naizen bezala⁸.

---

(6) Ik. «La correspondencia del P. Larramendi», BAP 1959, 441 or. Gainera, inoiz entzun dudanez —eta ikertzaileak berak birretsi— Telletxea Idigorasek argitaratzeko dituen Larramendiren eskuizkribuen artean bada oraindik euskarazko bat edo beste ere, hala nola Agustín de Leiza indianoaren omenezko sermoia.

(7) Larramendiren kasuan ezaxola norainokoa izan denez jabetzeko ez dugu Telletxea Idigorasen 20 urtetako lan etengabe eta eskergaitzak haren ezagutzan suposatu duen aldaketa eta aurrerapena ikustea baizen.

(7 bis) Bere *Sobre los fuerosen* edizioaren aurkezpen egunean, hain zuzen.

(8) Ik. 2. ataleko 14. oharra.

2. GRAFIA.

Hemen argitara ematen dudana testu honek 30×20 inguruko 20 orrialde zenbatugabe ditu, bakoitzak 27-31 bat lerro¹ idatzirik dituelarik; lerroek 37-40na letra dute eta batzuek (batek edo bik orriko) aldamenean eraskin laburren bat txertatzeko. Letra tamaina aski handia da eta idazkera oso txukun eta argia —ia zuzenketa eta aldaketarik gabe— azken idatzaldietan ohi nolakoa.

1. Grafia bere garaikoa du, oro har, hurrengo egokitzapenetan ikusten den moduan:

- Gaurko <z> = bere <c^{i.e}>: *cituan* (2), *ceruco* (2), *icenaren* (1), *ecen* (1), etab.; <z> beste testuinguruetan: *Azcoitico* (1), *izar* (1), *zala* (1), *gauza* (1), *damuz* (2)².
- » <b> = <b>: *amabi* (1), *batean* (1), *acabera* (7), *acaba* (7), *gaitzbagueena* (7), *aberasten* (7), *bere* (1), etab.; halere <v> dugu zenbait hitz jakinetan: *Virgiñaren* (1), *Calvarioan* (2), *vicitza* (1); <u> dugu *euangelioac* (1) eta, batez ere, euskal etorkikoen artean, aditz sail mugatu batean: *etzeuala* (1), *ceuen* (7), *deuan* (2), *ceuala* (2), etab. Azken hauetan bokalerdia adierazten du behar bada.
- » <k, g> = <qu^{i.e}, gu^{i.e}>: *igues* (1), *parroquian* (1), *arquitzen* (1), *gueiago* (6), *guciaquicoa* (6), etab.; <c, g> gainerakoetan: *ustecabea* (1), *ceruco* (1), *signoetario* (1), *igo* (1), etab.
- » <j> = <j>: *justiciac* (1), *jasotzeco* (1), *jarri* (1), *ajolacabe* (1), baina *Virgiñaren* (1).
- » <tx> = <ch>: *echean* (1), *jachia* (1), *churigorri* (3), *chunchun* (3), *ichia* (4), *choragarri* (5), *chiquitan* (9).

(1) 20.a da motzena soilik 5ekin.

(2) Salbuespen bakarra *urriquemenduaç* (9) da.

- » <il> = <ill> gehienetan: *milla* (8), *illic* (8), *iraillean* (1), *pilla* (1), etab., alabaina, badira *il* (4) bezala idazkeran <l> soila dutenak eta baita *dollorqueria* (7) bezala <ll> dutenak ere; hauek, ordea, gutxienak dira.
- » <in> = Sudurkarietan ez da lege orokorrik ikusten: *ain* (1), *aiñ* (3), *ceñean* (1), *cein* (2), *finic* (5), *fiñ* (5), *eguin* (3), *eguiñic* (4), etab.; nolana ere hauetan, bestetan ez bezala, idazkera palatalduak (bokaledun zein gabeak) dira ugarietak: *hipuynac* (1), *beiñ* (1, 2), *ifiñi* (1), *baña* (1, 2), *ceñean* (1), *diña* (1), *Virgiñaorrec* (2), *doaiñ* (2), *miñ* (2), *oñacez* (2), *soñeco* (3), *eguin* (3), etab.

2. Grafiaren historiarako eta testuaren egilea ezagutzeko garrantzia gehiago izan dezake <tz> eta <ts> ia salbuespenik gabe gaur bezala erabiltzen direla markatzeak: *deritzan* (1), *arquitzen* (1), *etzeuala* (1), *vicitza* (1), *gorputza* (1), *gurutzea* (1), *iritzian* (2), *latz* (4), *itsaso* (2), *atsecabez* (2), *itsusqui* (3), *utseguin* (3), *etsaien* (8); badira *eranzungo* (2), *janci* (3), *aranzetan* (9), *anzic* (9) eta besteren bat <nz>rekin baina nagusi dira testuinguru horretan ere *quentzen* (2), *artzen* (2), *cerentzat* (3), *laguntzen* (4) eta beste.

Bere garaikideekin gonbaratuaz, Otxoa Arinek (1713) <ts> du baina oraindik <tz> zein <tc> (eta are <tç>, <z> eta <zc>) darabiltza: *iracatsi* (viii), *etsaietatic* (12), *eracutsi* (12), *baçoitzac* (viii), *itceguiten* (i), *explicatceco* (viii), *eguizcutzu* (1), *barcatzen* (1), *dedicatcen* (i), *gaitcetic* (1), *eriotzaco* (2), *juzgatzera* (3), *aguinctcen* (4), *bederatcigarrenac* (4), *esperantça* (8), *itzuli* (8), *iz* (13), *juntazcen* (16), etab. Irazutzak (1739) <ts> gaur bezala erabili arren (*etsayaren* (2), *jetsi* (4)) oraindik <tz> soilik *i* eta *e* ez diren soinuekin darabil (*ditzagun* (2), *gaitzatzula* (4), *vicitza* (5)) haientzat <tc> gordeaz: *añaditcen* (1), *eutci* (1), *utci* (4), *iltcea* (2), *sartcea* (2), *gurutcea* (2), etab.; usadio berau dugu A. F. Ondarrak argitara berri digun³ Zegamako 1741 aurreko (baina urte horretan kopiatutako)

(3) Ik. ASJU XVIII-2 (1984) 3-62.or.; Ondarrak 8.orrian aipatzen dituen *jatso*, *etsan*, *otsoa* (= «osoa»), *etcen* (= «ezen») etab. bezalakoak aurki daitezke (eta ugari) Oikiako Agirreraren (ik. J. Urkixoren RLPc 1905-1906ko edizioa) 1759ko dotrinan; hedadura gutxiagorekin halaber P. Bartolomeren *Icasiquizunetan* ere.

dotrinan ere. Testu laburragoetan, <tc> eta <z> dute oraindik 1705eko gabon kantan agertzen diren bi exenpluek: *brindatcen*, *derizena*, eta <z> zein <s> Satrustegik argitaratu 1716ko Lasarteko bertsoek: *ayesas*, *joseco*, *yresatt*, *eguitecosatt*, *aza*, *jocasen*, *biza*.

Bizkaian, Urkizuk (*Liburu Virginia santissimien errosario santuena*, Durango, 1737) bereizten ditu idazkeran /s/ eta /z/ (*esango* (6), *errezetan* (6), *condizinoacaz* (6), *gauzaric* (6)) baina ez frikariak eta afrikariak: *deuse* (1), *deuso* (1), *deusudala* (1), *vioza* (4), *jazu* (5), *eriozea* (8), *martizen* (8), *berezat* (6), *gorpuzecoac* (6), *deusut* (4), etab.⁴ Barrutiak ere usadio zahar honi eusten dio: *naizazun* (6), *deusat* (7), *isua* (28), *ysuriq* (29), *zeruarençat* (46), *sentizen* (55), *me-rezizen* (61), *gueldizea* (61), *ici* (67), *viozeco* (68), *edirozea* (70), etab.

Larramendik, aldiz, <tz> eta <ts> proposatzen ditu toki guztietarako (*Arte* 339) eta horrela erabiltzen bere lanetan: *ezagutzea* (S. Tomasen orazioa)⁵, *betetzea* (id), *atseguñetan* (id), *atsecabeetan* (id), *ecetzaz*(id), *quentzen*(id), *gaitzesteaz*(id), *alabantzac* (S. Kasimiroren or.)⁶, *esaitzu* (id), *itzazu* (id), *mirets* (id), *doatsu* (id), *biotzetit* (id), *zaitzan* (id), *ecaitzac* (id), *alabatzen* (id), *gallentzen* (id), *eguitzitzu* (id), *izcuntza* (*Corografia* 300), *deitzea* (id), *gaitzen* (id), *latzenari* (id), *saietsetit* (id), *becaitzez* (id), *artzen* (id), *garratzena* (id)⁷, *arguiteratzeco* (Mendibururi egin sarrera-gutuna) *guezurtatzen* (id), *ayenatzen* (id), *etzinioque* (id), *hitzetatic* (id), *izutzen* (id), *daramatzi* (id), *hitzeguín* (id), etab.⁸; *etzidin* (*Sobre los Fueros* 275-6), *ateratzeco* (id), *biltzeco* (id), *escatzea* (id), *guelditzen* (id), *asmatzen* (id), *biatzen* (Gandarari egin gutuna), *hizcuntzac*(id), *ordaintzat*(id), *etzion* (id), *condenatzeco* (id), *etsai* (id), *itsusiqueta* (id.), etab.⁹.

(4) Beste durangarrak (Arzadun *Doctrina Christianeen explicacinoa* 1731 baina soilik 1758koan ezagutzen dudana 1.ko edizioko Urkixoren *unicuma* galtzean) sistema berbera du baina batez ere <c> duelarik Urkizuren <z> ren ordeztu: *deuso* (1), *jasi* (18), *vicea* (18), *eriozaco* (21), *azagaz* (25), *curucez* (25), *gorpucera* (36), etab.; 30. orrian *gorpuzceraco* bat ere aurki daiteke.

(5) Ik. J. I. Telletxea Idigorasen, «Dos textos euskéricos inéditos del P. Larramendi», ASJU IX (1975) 180-181.

(6) Aurreko oharrean aip. lekuan.

(7) *Lotsacen* salbuespen bakarrarekin.

(8) Ez dut salbuespenik eriden *hilcen* batez kanpo.

(9) Azterketa honetan ez darabilt San Agustini buruzko sermoia mende eta laurden geroagoko argitalpena ez bait zait oinarri fidagarriegia iruditzen ortografi auzietarako, cf. 240. or., 4 bis oharra.

Markatzekoa da 60aren hamarkadan oraindik Kardaberatzek ez duela <tz> bakartzat hautatu *i* eta eren aurrean: *esqueñtcen* (1), *dedicatcen* (1), *servitceco* (11), *costatcen* (11), *escatcen* (11), *escatzen* (11), *deseatzen* (21), *oroitzeco* (21), *confessatcea* (21), *perseguitcen* (31), *gurutce* (31), etab. ditugu *Christauaren Bicitzan*, <tc> nagusi dela lehendabiziko so batean. Ez du lekukotasun zuzenagirik ere ematen, maisuari jarraikiz, *Eusqueraren berri* onetan (1761) <tz> eta <ts> idazteko gomendatu arren:

Ascorenzat nequea dirudi; baña juicioa duenac nequeric batere eztu, esaten dan bezala escribitcean: *tza, tze, tzi, tzo, tzu, tsa, tse, tsi, tso, tsu...* orrelaco beste itzac escribitcea edo esatea, cer neque da?

Nik egin baino irakurketa eta azterketa zehatz eta zabalagoa beharrezkoa izan arren azken hitza esateko, ez dirudi hurrengo lanetan goian azaldutako joera aldatzen denik; Mendiburuk, aldiz, <tz> arauzko bihurtu du leku guztietan <tc>ren kaltetan¹⁰ eta berdin Larizek^{10 bis}.

3. Ortografiaren beste arlo batera igaroaz, markagarria da <h> aren erabilera: letra hori aurkitzen dugu —erdal jatorrizko hitzetatik at— hurrengoetan: *hipuynac* (1), *hume* (1, etab.), *hura* (1, etab.), *hitzeguin* (2), *hori* (3, etab.), *hitzic* (4, etab.), *hizcunderen* (7, etab.), *hizqueta* (14). Lehendabiziko bietan agertzen direnen zergatia besteetakoenetarik ezberdina da zalantzarik gabe eta ez zaigu hemen axola¹¹; bai, ostera, eta asko gainerakoena. Hegoaldeko testuekin ari garelarik *hura*, *hori* eta *hitzen* eratorriek ozenki adierazten dute beren *ha* dela medio Larramendiren edo Larramendiren ondorengo baten aurrean gara, aitzinagokoek (Otxoa-Arin, Irazuzta, Zegamako dotrina...) soilik *ohostu* (eta *hoostu*, *hoostu*) bait zuten idazten, mailebuetarik kanpo, *h* batekin; inoiz ere ez hitz horiek^{11bis}.

(10) P. Altunak paratu *Idazlan argitaragabe*etaz ari naiz zehazki; *Ira-kurraldien* hitzaurrean, esate baterako, ez dago <tc> bakar bat ere. Mikelestorenak, aldiz, *vicitzeco*, *bihotceco*, *bihotcean*, *escatcen*, *maitatcen*, *utci*, *aitciñean*, etab. du <tc> arrunt nagusi delarik.

(10 bis) *Cristau dotrinaren esplicacioa*², Madrillen 1773an (ez da eza-gutzen 1757ko 1.aren alerik).

(11) Ik. K. Mitxelena-ren «Miscelanea Filológica Vasca III: sobre la *h* en RS», FLV 1979, 213-220.

(11 bis) Cf. «Ya desde Larramendi escribimos *hura* «aque!» para distinguirlo de *ura* «el agua» (R. M.ª de Azkue, *Gipuzkera osotua*, Euskera 1933, 116).

Larramendik *Artean* (337.or.) «las voces aspiradas apenas tienen lugar en los Bascongados de España, aun las que en lo escrito llevan la h ò la aspiración: pero tienenle en los de Francia, donde es muy frecuente. En esto cada Provincia guarde su estilo, como en el tonillo de la voz» zioen. Berak bere idazkietan erakusleetan eta beste berba gutxi batzuetan baino ez bada ere ezartzen du: *hau, hizqueta, ohore, iheslecu* (S. Tomas eta S. Kasimiroren orazioetan), *hitzoncia, horri hizcuntza, hau, hi, hire, hori* (*Corografian*), *hiri* (*Sobre los Fuerosen*), *hori, hizcuntzari, hau, bihotzarequico*¹², *hitzetatic, hor, hizcundeen, hitzeguiteco, hilcen, hitzera, hizjario, horiec, hizquetaraco zuhur, hiltunen, haren, harc* (Mendibururi egin Sarrera-gutunean).

Aipagarria iruditzen zait, gorago ikusi <tz> ren kasuan bezala Larramendiren egiletasunaren alde mintzo bait da, Kardaberatzek oraindik 1760 eta 1761ean (*Christavaren bicitza* eta *Eusqueraren berri onac*) ez duela ia behin ere erabiltzen *ha*, are maisuak erabiltzen zituen kasuetan, eta bigarren liburuan agerriki azaltzen du bere aurkako jarrera gainera:

Naiz letra, naiz aspiracioa dala... emen gure Eusqueran, ta Bizcaian, Ache ori alferricaco, edo servitcen ezduen gauza da...
Quen ortic: gure Eusquera suave eztzicoarenzat soñu ori ezta (23.or.).

Soilik *Christauaren Doctrinan* (1762 baino geroago) hasiko da *hak* ezartzen: *haren* (5), *hilla* (6), *hirugarren* (6, 10), *hillen* (6), *horiec* (10), *hirurac* (10), *hilltzen* (11), *hiltzeco* (12), *hiru* (14), *harequin* (14), *hilduratzea* (19), *hitzez* (20), etab.; honetan ere badirudi Mendiburu Kardaberatzen aurretik zihoala^{12 bis}.

(12) Hau eta beheragoko *zuhur* ia bakarrak dira L.ren obran (lehen aipatu *ohore* eta *iheslecu* poesian ari dela sartuak bait dira) eta baduke horretan zerikusirik gutun hartzaileak igorleak baino *hak* naharoago erabiliak.

(12 bis) Agirre Oikiakoak erabiltzen ditu *hak* sistimatikoki ez bada ere: *oriec* (255), *hilla* (256), *illac* (258), *hillen* (256), *illen* (257), *hirugarren* (257), *hirugarrena* (262), *irugarrena* (261), *hilltcea* (258), *hitzez* (261), *hiru* (263), *iru* (265), etab. <tz> aldiz, ez du leku guztietan erabiltzen: *guehitcea* (267), *gurutctic* (267), *erreinatcen* (267), *barcatcio* (267), etab. baina gorputz (267) eta *gorputzarenzat* (267). H-arena aski ez balitz *aguinde* edo *poderio pean* (256), *bidebaguecoac* edo *injurciac* (259), *diligencia* edo *lasterera* (262), *benignidadea* edo *onguiroa* (266) eta bestek hitzegiten digute Agirrerren Larramendirenganako zorraz. Zenbakiak Urkixoren edizioakoak (ik. 249. or.) dira.

4. Grafiarekin bukatzeko¹³ uki dezadan azentu grafikoaren arazo; sermoian soilik *beté* (4), *atsecabé* (5), *gorrotó* (8) eta *ascó* (16) hitzetan aurki daiteke azentu markatzat har daitekeen zerbait. Azentu falta honek Larramendiren egiletasuna, sendotu ez arren, ez du ere eragozten, zeren eta egia bada ere bere bizitzan argitaratutako lanetan¹⁴ (*Artean*, *Hiztegian*, *Sarrera-gutunean*) marka jarri ohi duela, baditugu bere beste zenbait horrelakorik gabekoak ere: Gandarari egin gutuna, S. Tomás eta S. Casimiroren otoitzen itzulpenak, *Sobre los Fuerosen* eta *Corografian* diren euskarazko zatiak¹⁵; kontutan hartzekoa litzateke, agian, diferentzia honen arazoia bilatzean lehendabiziko obren nolabaiteko asmo pedagogikoa.

---

(13) Aipatzekoa iruditzen zait, testuan kasu bakarra izan arren, *puisca* (9) gero hiztegian sistimatikoki legez, <is> egungo <x>en ordez bait dugu; Añibarrok ere badu horrelako grafiaren bat bere *Voces Bascongadasen* andoaindarraren eraginaren lekuko. Mitxelena (FLV 1978, 394) markatu zuen jadanik Larramendik nahiz <is> nahiz <sy> zerabilela oraingo <x>en ordez.

(14) Horrela gogoratzen zidan Patxi Altunak (1984-IV-17ko gutuna) sermoiarren egileari buruzko eritzia idatziz emateko eskatu nionean: «Orrialde bakarra aztertuz eritzia ematen ez da batere erraza. Letra harena den baieztatzen ez ukatzen, egia esan, ez naiz benturatzen. Idazkera edo, nahiago baduzu, orrialde horretako euskara harena dela sinestetik bi puntuk atzeratzen naute. Bat: hor ez ba batere azenturik ageri eta Larramendi bere idazlietan —argitaratueta bederen!— azentuaz baliatzen zen. Bi: horko adizkiren bat —*etzeuala*, *ceuala*— Larramendik inoiz erabiltzen ez du. Azkenik *ecen* konpletiboak eta *santea* femeninoak ere dudak handiagotzen dizkidate». *Santea* bezalako formen kasua aurreragorako utziaz, esan behar dut *du*, *zuen* eta gisa horretako —*u*— dun formak nagusi izan arren Larramendiren testuetan, badirela *devana*, *etzevan* eta *ceuan* ere bere *Arteko* poesietan eta ezinbestekoak zituen, gainera, Azkoitian; bestalde, bada *ezen* konpletiba gisa Hiztegiiko sarreran, *Badarásquio*, *badá*, *guré sandiari*, *ecen eguzquiaren jayet-aldéan diradén hizquerac daquitzen batec, erráz adituco duelá Eusquéraz* (CXCII) eta baita *San Agustinen Doanditza* ere: *Eta orain badiot ezen gure Aita San Agustín andia dala...* (164). P.S. Aipatu gutunaren ondoren izan ditugun elkarrizketetan, eta orain testu osoa ezaguturik, (lehenago ezagutarazi behar niokeen bezala), letraren arazoak uxatzeaz gainera garai hartan sermoi hau soilik Larramendirena izan zitekeela pentsatzera etorri da Patxi Altuna ere. Benetan eskertu nahi nioke Patxi Altuna irakasleari testu hau dela eta egin dizkiodan galderei erantzuteko hartu astia eta agertu interesa.

(15) Berriz ere ez dut S. Agustinen *doanditza* sermoia kontutan hartzen (azenturik ez agertu arren bertan) berandu argitaratua izaki.

3. AZKOITIKO SERMOIA(AS) ETA GIPUZKERA ZAHARRA

Testuaren hizkera gipuzkera zaharreko euskalkikotzat sailka daiteke; zehazkiago, orain arte ezagutzen ditugun gipuzkeraren hego-mendebaleko (Azpeitia, Ordizia, Zegama...) lekukoenekin lotzen eta elkartzen da¹.

Ez naiz hemen euskalki horren deskribaketa orokor bat ematen saiatuko, beste leku batean zabalago eta zehatzago egiteko asmoa bait dut; alabaina, aurkeztu beharko ditut gip. zah.aren ezaugarriarik nagusienak, ASarenen² kontu emateko. Gainera, ene azken helburua AS Larramendik idatzia dela frogatzea izaki, testu honen usadioaren eta hego-mendebaleko besteenaren arteko zenbait ezberdintasunetan oinarriturik, ASren egilea ipar-ekialdeko giputza izan zela erakusten saiatuko naiz.

Gonbaraketan erabili diren testuak hurrengo hauek dira:

- OA = *Doctrina christianaren explicacioa. Villa Franca Guipuzcoaco onetan euscaraz itcegutendan moduan Erri Noble onen instanciaz escritu ceban beraren Vicario, eta Capellau D. JOSEPH OCHOA de ARINEC, Pueblo onetaco Aurray iracasteco... Urte 1713. Donostian Pedro de Ugarte, ren Echean.*
- AG = Azpeitiko gutunak (1622), I. Sarasolaren, ASJU XVII (1983) 124-128ko argitalpena.
- ZD = Zegamako *Doctrina christianaren explicacioa Cegamaco Escolan (Gastelinaz ostein) eracustendan moduan, milla, zazpireun, eta berroquey, eta batgarren urtean*³, A. F. Ondarra-
ren argitalpena, ASJU XVIII-2 (1984) 3-62.

(1) Batez ere, baina ez bakarrik, hurrengo orrietan ikusi bezala zenbait ezaugarritan loturak are zabalagoak (Hernialde, Oikia) bait dira.

(2) Eta ez guztien baina garrantzitsuenena; iragarri lan zabalago horretan xehetasun handiagoz aztertu gogo dut gip. zah.eko gainerako testuekin batera. Sermoiaren hiztegia handiegia da hemen emateko eta aurki aterako da Larramendiren beste euskal zatienarekin batera.

(3) Argitaratzaileak «(1741)» dakar lanaren tituluan baina data hori kopiarena da seguruenik eta *ante quem* bezala hartu behar da, berak 13. orrian esan bezala: «Argi dago 1741. urterako egina zegoela, urte horretan irakasten bait zen Zegamako eskolan».

- MI = *Miserere*aren itzulpena (agian XVI. mendekoa), Unzueta-aren argitalpena FLV XIV (1982) eta L. Akesolorena Karmel 1982.
- GP = Goiherriko platika (XVIII. mendea), L. Murugarrenen edizioa, ASJU XVIII-2 (1984) 186-197.
- ARA = Arakistainek 1746an Larramendiri idatzi gutuna eta haren omenez ondu poesiak. Academia de la Historiako orijinala erabili dut Euskalzalde 1898ko argitalpena ere aurrean dularik.
- BK = Bretañako kanta (XVI. mendearen bukaera) ⁴, I. Sarasolaren edizioa, ASJU XVII (1983) 77-82.

Eki-alderagoko azpieuskalkiek dituzten antz eta ezberdintasunetarako:

- IR = *Doctrina christiana eguin zuana erderaz aita Gaspar Astete jesuitac. Ipini du eusqueraz don Juan de Irazuzta erretore Hernialdecoac, ceña dan provincia Guipuzcoacoan, bere feligresiac aurrari doctrina eracusteco... Iruñeco Joseph Joaquin Martinez impresorearen echea. Urte 1739.*
- AgO = *Christavaren Doctrina Aita Astete, ta beste jaquinsu batzuetatic, bere contuco aurren zat, aterraa, ta componduzuenaa, (alde artaco ondo cequitenen usariora) Oyquiaco Valleco Vicario D. Franc. Antonio Aguirrec 1759 urtean. J. Urkixoren (lehen) argitalpena, RLPhC 1905-1906.*

Testu laburragoetarako (Isastiren erre-frauak, honen eta Etxaberen orazioak, Tolosako bertsoak, gutunak...) K. Mitxelenaren *Textos*

(4) Argitaratzaileak ontzat ematen du Otazuren iritzia (FLV 19 (1975) 43-70) hots, poema gertaeren aldikide dela; alabaina, bere egiturak argiro salatzen du ez dela ahozko tradizioko kanta baina jakintsu asmakizuna eta kopia omen denarena (1590 baino lehen) ondo letorke asmaketa datatzat. Gogora bedi (cf. R. Menéndez Pidal, *Romancero Hispánico* 2 lib. Madrid, Espasa Calpe, 1953) XVI. mendearen bigarren zatian dutela arrakasta eta zabalkunderik handiena erromantzero berriko «poema historial»ak; ik. J. A. Lakarra *et alii Euskal Baladak* II 30-32. Hizkuntzaren aldetik ere ez dirudi MIa baino zaharkituagoa denik.

Arcaicos Vascos (Madrid, Minotauro, 1964) eta I. Sarasolaren «Contribución...» jadanik aipatua erabili ditut. Sermoia Azkoitikoa izanik, halabeharrez erabili ditut Peñafloridaren GS (= *Gavon-Sariac* 1762) eta BB (= *Borracho Burlado*, 1764)⁵ nahiz eta ez diren, ez gutxiago ere, Azkoitiko beren garaiko hizkeraren isladapen hertsia eta bai Larramendiren eraginez mende horren bigarren zatian sortzen ari den literatur gipuzkeraren lekuko⁶.

1. *-a+a > -ea* egiten du: *santea* (1, 11), *esposea* (10), *lotsea* (18), *santearen* (11), *eriotzea* (18). Cf. *culpea* (MI 2), *aitearequin* (MI 19), *Aitearen* (ZD 1), *catholiquea* (ZD 2at.), *dulzurea* (3), *clementissima* (3at.), *honreari* (3at.), *fortalezeta* (OA 101), *templantea* (OA 101). Alabaina, lege hau ez da erabat eta salbuespenik gabe betetzen: *eleizac* (1), *Virgiña* (12), *Virgiñaren* (2, 11), *Virgiñari* (11), *balanzaren* (16)⁷ Nahiz eta aipatu testu gehienetan ere hertsirik ez bete (MIan oso toro, ZDn ia, OAen noiz edo behin) honako honetan, eta areago egungo Azkoitiko usadioa ezagutuaz⁸, erregela hori gabeko hizkeraren bateko (hots, ekialderagoko norbaiten)⁹ hiztunen baten aurrean garela susmatu beharra dugula iruditzen zait. Badukegu oraindik, susmo hori indartzeko arrazoirik.

(5) RIEVeko facsimilaren arabera aipatua: GSetarako 1.ko argitalpenaren fotokopia darabil K. Mitxelenari eskerrak.

(6) Arrazoi honi zor zaizkio seguruenik batean eta bestean (gehiago GSetan) ematen diren bikoteak: cf. GS *zaituet* (5), *nituan* (5), *ditue* (6), *deve* (6), *erten* (12), *bazaitzit* (7), *nevan* (7), *dide* (7), *devan* (7), *alcarren* (11), *zala* (21), *dan* (21), *dala* (21), *alcar* (7, 21, 34), *alcarren* (11) eta *ditučenac* (10), *dute* (11), *dezute* (12), *deusere* (16), *dela* (16), *duen* (21), *elcarren* (23), *duela* (24), *dena* (29). BB *didate* (31), *elcargana* (28), *elcarren* (23, 35) [ASan soilik *elcar* (2)], etab. Markagarria da alde honetatik *lurra ediro ecin det/ triste dut biotza gustiz* (BB 1), eta ez dira falta *bildur* (16, etab.) eta *aurchoaz/ pozaren pozaz* (baina 17 *guero eramango gaitu/ veraz batera, puntuaz at*) ere. GPn dagoeneko nagusi dira *duen*, *dute*, *zuen*, *badu* etab. *debea*, *deben* eta antzeko banakaren aurrean. Alabaina *-ti* du soilik ablatiboan: *izanagati* (2), *tabernati* (3), *jocuetati* (3), etab. OAek noiz edo behin erabili legez. *Cerbait arinduco ote dizuen cere tormentuac* (10), *cortejo guztiaac eguiten zizutenac* (10) eta beste Bählerrek («Flexiones verbales de uso actual en Legazpia (Goyerri)», Euskera 1925, 98-99). Goiherri alderako markatu fenomenoaren lekuko dira. ARAK ere *eztuten*, *dizquiot*, *dezaque*, *eztu* (eta *ustaquidac*, *egunarotiac*) baina *deu*, *badu*; *ezeue*, *daguien* eta *dituz dakartza*. Bidenabar, BB 35 *atozque* «bolved» ere bat dator OAen futurozko inperatiboarekin; cf. K. Mitxelenaren, *Sobre el pasado de la lengua vasca* 64-65 or. Lapurdiko exenpluekin, adizki hauek bizk.tik kanpo ere erabili direla frogatuaz.

(7) Bada 8. orrian *loraa* bakar bat ere; cf. GS 6 *eleizaac*, *cantaac*, *coplaac*, 33 *ezpataac*, *lanzaac*.

(8) Iñaki Segurola, Patxi Goenaga eta Azpeitia eta Azkoitia aldeko beste zenbait adiskideri eskerrak.

(9) Cf. K. Mitxelenaren, *Fonética Histórica Vasca*², Donostia 1977, 114.or.

2. Ez du *-r* mantentzen 1.ko eta 2. pertsonetako izenordainetako absoluto eta ergatiboetan; *neuc* 12, *zeu* 3,12, *zeuc* 10(3); cf. GS 9 *neurc* (< *ni haur-k*), *ceur*, MI 3, ZD 10, 63a, 65, *ceurc* AG 10. Egilea kanpotarra izateak lagun zezakeen, noski, bertako hizkeraren ezaugarri bitxi hau ez mantentzen ⁹ bis. Bidenaber, markatzekoa da hego-mendebaleko gipuzkeraz ere, bizkaieraz eremu zabalagoetan legez, *-r*+oklus. topaketak ez direla mantentzen eta *neur-i* MI 4, OA 52,170, *ceur-i* OA 172, ZD 9,64a baina *ceugana* OA 8, *ceurequin* OA 2; bestalde, hedatzen zihozten *ne(u)r-*, *ze(u)r+* hori formak eta beren eratorriak eta GSetako aipatu pasartea dateke paradigmaren egitura zaharra argiro antzematen laguntzen diguten formen azken agerraldia.

3. Halaber, ez da $\left. \begin{matrix} e \\ a \end{matrix} \right\} (u)b$ formarik agertzen: *au* 2(4),3,4(2),5 etab., *deu* 3,4(2),10(3) etab. cf. *lab* OA 135, *laub* ZD 15a,32a,68, *ab* OA 6, 7(2),31(2),129(2), etab., *aub* OA 10, ZD 3a,6,17 etab., *berab* OA 138, *beraub* OA 13, *deb* OA 10,129,131(2),132(2), etab., *deub* ZD 12a,13,23a, 42a, etab. Badirudi ordea *-b* hori ez zela «eransten» Goiheretik kanpo, ez 1622ko AGetan eta ez Peñafloredaren obretan bait dugu bere arrastorik; bestalde zer ere zen egiazki tasun hori, ematen den testuetan defektiboki markatzen da, batez ere OAen: *deu* OA 12,18(5), 28 etab., *au* ZD 36a,37a, etab. ¹⁰.

4. Aldiz *-g* mantentzen du 3 pertsonari dagozkion *nork-nori* formetan: *digo* 4,12(2), *digodala* 5, *digon* 12, *digot* 2,4(3), *digozue* 18 (cf. *digo* OA 171, *digoen* OA 136,162, *digoenac* OA 138, *digon* OA 147,148, 150 etab., *digona* OA 39) nahiz eta *dio* 6,10, *dioen* 17, etab. ¹¹. Aipatzekoak iruditzen zaizkit *-g* aurkezten duten hurrengo formak *-io* «esan» aditzaren paradigmakoak izaki: *Norc nizaz contu eguingo deu*, *cigon Virgiñac?* 14, *Escritura santeac digona* 17, *Cer digot* 16; *-g* gabeak izanik aditz horren forma gehienak ere, ene ustez, aipatu

(9 bis) Dena den, Larramendiren *Artean* badira *neurc* eta *zeurc*, ez izenordainei buruz aritzean (20. or.) baina bai, gutxienez, 365. orrian eta baita *Hiztegi Hirukoitzean* sv. *yo*: *ni*, *nic*, *neu*, *neur*, *neurc*. Orain konturatzen naizenez Mitxelenak ere idatzi du jadanik (ASJU 1981, 302) $r \rightarrow \emptyset / V-C$ okl. $\neq$ legez.

(10) Zehazkiago, OAek *-au* $\rightarrow$ <au>, *lab* eta besteren bat salbu.

(11) Otxoa eta besterengan ere *-g* gabeak nagusi dira; markatzekoa da Z.Dn eta GPetan *guztiak* izatea gabeak.

adizkiak agerriki salatzen duten sermoiaren egilea ez zela herrialde horretakoa gainerako testuetan ez bait da horrelakorik zilegi: cf. esate baterako *Guztioec digoe borondatez seguicen baina Guztioec dioe amar vider amen*, BK-tik atera gabe.

5. *Deklinabidea*. Erg. plur. *hipuynac* 1, *gucioc* 1; genit.: *balanza-ren*, 1, *Jaincoaren* 1, *guizonen* 1, *aingueruen* 1, *gucien* 4, *aen* 9; lokat.: *biotzeco* 6, *zaiñetaco* 7, *beguetaco* 7, *bitarteco* 11; soziati-boa: *Eleizarequin* 5, *ceruarequin* 6, *biaquin* 7, *guciaquin* 2, *inocentequin* 4; partitiboa: *lecuric* 1, *indarric* 1, *daquiqueanic* 10; dati-boa: *Virgiñari* 2, *icenari* 2, *eternoari* 4, *semeai* 5, *bati* 6, *besteri* 6; prolatiboa: *cerentzat* 3, *oñazpicotzat* 3; instrumentala: *oñacez* 2, *izarrez* 3, *eguzquiaz* 3, *bestezaz* 12, *nizaz* 12; adlatiboa: *cerura* 1, *ceruraño* 1, *norgana* 4, *onetara* 5, *beguetara* 11, *infernuraño*; inesiboa: *batean* 1, *lurrean* 1, *echean* 1, *peccatarietan* 2, *oñazpietan* 3, *oñetan* 4, *beregan* 6, *beste lecutan* 9, *naizanean* 11; ablatiboa: *signoetatic* 1, *leicetic* 1, *batetic* 2, *biotzetic* 5, *oetatic* 5, *amagandic* 6, *orretatic* 11.

6. Aditz morfologian sartuaz, *-tu* baino ez dugu aurkitzen: *pisatu* 2, *ezcutatu* 3, 4, *etab*, *aitatu* 4, *prestatu* 5, 6, *amatuco* 6, *ofenditu* 8, 19, *ofrecitu* 9, *consolatuco* 10, *quejatu* 12, *suertatu* 17, *sinistatu* 17; participioetan OAek baditu *venciduco* 14, *instituiduric* 19, *importaduco* viii eta besteren batzu, orotan arrunt ugariago diren arren *amatu* 4, *honratu* 4 eta enparauak. ZDn *-du* askoz hedatuagoa dugu eta AGetan, beren txikian, badugu *rrecibidu* 33 bat *pensatu* 36, *gazitatu* 47 eta *probatua* 53-ren alboan. GSetan, aldiz, ez da bokale ondoren *-du* daraman bat ere agertzen; alabaina, beste zenbait ezau-garritan legez, badirudi arrazoi sendoak direla susmatzeko Peñafiorida ez zitzaiola Azkoitiko hizkerari beti lotu.

7. Joan aditzean *diazenean* 6, *diazquit* 15 du 3. pertsonan Peñafioridak bezala; cf. *Erregeen adorazioko bersuak*¹²: *badiaz* 3, GS 27 *diala*, 33 *diaz*, 21 *diazela*, BB 8 *dia*, OA viii 2 *digeacen*, viii 2 *digean*, 100 *digeanari*, 140 *dijeanean* eta 143 *dijoa*, 134 *dijoacan*, 72,169 *dijoan*, 134,151 *dijoanac*, 100 *dijoanari*, 98 *dijoaz*, 129 *dixoan*; ZDk soilik *dijoanean* 14a eta *dixoaz* 66.

(12) Ik. ASJU XVI (1982), 110. or.

8. -z baduen arren objetoaren aniztasuna *nork-zer* formatako aditzetan isladatzeko¹³ (3 *albaneguz*) bestelako formak nagusi dira egin aditzean bertan: 12 *daguitzan*, 12 *zaguitzala*, 19 *zaguitzaten*. * *edunen* ez du OAen *guindučan* 33(2) eta ZDko 13 *guinducen* eta 30 *guindutcen* (berdin GPetan) antzekorik.

9. Aditz erroa eta atzizkia lotzen dituen bokalea gehienbat *a* da¹⁴: *etzeuala* 1, *ceuala* 1, *dagoala* 1, *cegoan* 1, *cituan* 2, *cenduan* 5, etab.; alabaina badira *e* dutenak ere: (hark) *guenduela* 1, *deuen* 5, *cituenta* 7, *ceuen* 7, *cenduen* 10, *cinduena* 13, *zaituena* 13, *dirudien* 15. Ezin baieztatu dezaket, daitekeena den arren, honen arrazoi bakarra sermoiaren egilearentzat, ekialderagokoa izaki, ezinezkoa zela gogoan bide zeukan paradigma (*zuen/zuten*) ahaztea entzuleen (sing. -a/ plur.-e-) sistimara makurtuaz: gaurko Azpeitia eta Azkoitia aldeko $a \rightarrow e \begin{cases} i \\ u \end{cases}$ (C)— erregelak eta OAen (hark) *debela* 68,134,164, *deben* 164, eta besteren batek ez digute azalpen hori nahi-eta-nahiezko egiten.

10. IGO aditza iragangaitz legez emanik agertzen zaigu: *igo zala* 1, *igon ote naiz* 4. Cf. aldiz OA 3,36 *igo ceban*, 7 *igo cebana*, ZD 2a *igo ceban*, 6a *igo cebala*, 34, 34a *igotceban*, 62a *igocebela*.

11. -la du 17 *sinistatu ceuan Erregeac aguinduta eguin zala* (baina ez zen horrela izan) eta, batez ere, 11 *jaquiñez cerbait gozatuco dizudala*-n. Cf. aldiz GS 32 *Essagun du munduac/Jesus jaio dena*. Ondarrak (ASJU XVIII-2 (1984)) markatu bezala, ZDn faktitibo¹⁵ menpeko aditz konjugatuetan nahiz -la nahiz -na ager daiteke: 6a *sinistu igocebala*, [Peñafloridak ere berdintu: GS 21 *jaquiñic Arzai berribat eldudala*, GS 25 *Arzayzat zendozena/ainciña guenguian... izango dezula... costaco zaitzula*, GS 26 *jaquiñic/ez dala... assico zeradela*, GS 27 *ecustean/...Ardiren bat diala*, GS 32 *Essagun du Munduac/Jesus jaio dena*], 6a *sinistu etorricodala*, 5 *sinistu Aitea dana*, 5 *sinistu Semea dana*. OAek, aldiz, beti du

(13) *Nork-nori-zer* formataz ik. aurrerago atal honen 13. puntuan.

(14) Berdin Legazpian eta bestetan, ik. Bähler 98. orrian.

(15) Berak *konpletiboetan* dio.

-na faktitiboetan: 6 *sinistea Aita dana... semea dana, Espiritu-Santua dana, 7 sinistea concebitu zana... jayo zana... recebitu cebana, 74 sinisten debala Sacramentu orrec debana virtutea, viii nola... ezagun zayon erantzuten debana suficiente dana, 67 eza-guturic... ori gaiztoa dana, 19 badaquit bestela ecin salvatuco naizana, etab.*

12. -eu- mantentzen du *edunen 3. pertsonako formetan¹⁶: 1 *e-tzeuala, 1 ceuala, 16 leuqueana, 2 deuala, 2 ezteu, 4 deu, 5 deuen, 5 deue, 18 badeu, 9 baleue, etab.* Orobat OAek, MIak, AGek, BKak, ARAek, Peñafloidak¹⁷, ZDk eta bestek, azken finean gipuzkera zahar ia osoak¹⁸: cf. *badeu* GS 6, ARA *Poesiak* 24; *badeub* ZD 22,24a, etab.; *badeue* GS 11; *baleb* OA viii(2); *baleu* OA 24,162, LA *Hiztegia* 225, AG 57; *bazeban* OA 141; *cebala* (eta atzizkiekin) OA 17,135, etab., AG 34, ZD 6,6a, etab.; *ceban* (eta atzizkiekin) OA 3,10(2), etab., ZD 2a(2), 11a(2), etab.; *deb* OA 10,129,131(2), etab.; *deban* (eta atzizkiekin) OA 10(2),17,18(5), etab., AG 6, ZD 21,22a, etab.; *debee* ARA *Poesiak* 5,8,16; *debe* BK 5; *debeela* id. 15; *debela* OA 68,134,164, AG 9, ZD 35; *deu* OA 12,18(5),28, etab., MI 6, ARA *Poesiak* 12 eta Larramendiri egin gutunean; *lebanac* OA 149; *leuque* OA 149; *leuqueala* AG 58; *neuquela* ZD 64a; *neque* AG 68; *leuquean* GP 3.

13. *Hipergipuzkeraz*. Puntu honetara iritsiz gero, ezinbestean, eraso beharrezkoa iruditzen zait zenbait lanetan nabari den harako Mitxelenak zuzenki «hiperbizkaiera» deitu asmakizunaren¹⁹ kide bide den «hipergipuzkera»ren aldeko joera. Hots, gipuzkeratzat usuegi eman ohi zaigu gehienik ere gipuzkeraren zati bati baino ez dagozkion forma eta ezaugarririk, gainerako azpieuskalkien gipuzkeratasuna ukatuaz. Egia bada ere Mitxelenak berak aspaldi²⁰ ohartu legez beste euskalkiei *ditu* edo *dio* bezalako forma orokorrak «ebastea» lortu izan duela, ez da gutxiago bere za-

(16) Singularrean, noski, *deitu, *deitue, *zeituan eta *zeituen, dakidanez, lekukogabeak, eta are ezinezkoak, bait dira.

(17) Bere herriko euskaratik hurruntzen ez den neurrian, cf. 6. oharra.

(18) Larramendik *Artean deu, deue/ dute, zuen/ ceuen, zuten/ ceuen* dakartza.

(19) Ik. «Lengua común y dialectos vascos», ASJU XVII (1981), 300.or.

(20) Ik. «Guipuzcoano y vasco», BAP 1960, 236-238.or.

balkundean ez direla hizkera horren tasun guztiak berdintsu aterra. «Imperialismo»²¹ gehienetan ohi bezala, kanporatzen eta zabal-tzen dena ez da egiaz eta benaz dena, baizik eta honen zati txiki eta hautatu bat, isladapen moeta honek suposatzen duen erreali-tatearen murrizketa eta txikiratzearekin, batez ere kanpotarrei saldu zaien irudi hori «barneko kontsumorako» bilakatzen denean, edota «jatortasuna» bereganatzen, hizkuntzalaritzan.

Hori da, esate baterako, *debe* (edota *deu(b)*) bezalako formak «bizkaieraren eragintza»²² direla proposatzean gertatzen dena. Ezagunago behar luke *deu-* formak ez direla bizkaieraz oso orain-tsu (~1900?) arte agertzen²³; gipuzkeraz, aldiz, hori da *dadu-ren ondorio orokorra eta *du-* aldaketaren hurrengo pausu bat baizen ez. Orobat dira gipuzkerarenak *-a+a > -ea*, *-du* partizipioa²⁴ eta gorago jadanik ukitu ditudan beste zenbait ezaugarri.

Bizkaiera bezain gipuzkera dugu *egin* laguntzailatzat erabil-tzea²⁵ eta horrenbestez usu dakusagu ASan OAen, ZDn eta besteetan

(21) Hitz, bada ez bada, ez da nirea Mitxelenarena baizik; ik. aurreko oharrean aip. lana.

(22) Ik. Pedro de Yrizarren IKER-2ko lanaren titulua; beldur naiz ez ote dudan beharbada gaizki ulertu Yrizar jaunaren iritzi eta asmoa, bere lanean ematen dituen datuak, gorago testu zaharretarik bildu ditugunak eta birritan aipatzen duen Mitxelenaren iritzia argiro bait doaz «eragintza» horren aurka; ik. halaber Ondarra, ASJU XVIII-2 (1984) 9-10. Komenigarria deritzot bere hitzak zehazki aipatzea: «Bizkaierazkoak dira ere, edo bizkaieraren antza dute adizki hauek» *deub*, *debanean*, *debala*, (*igo*) *zeban*, *zebean*, *nabela* eta *haguinduz* aipatuaz (eta irizkide Oregi, FLV 1972, 358.or.); A. Ondarraren filo-logi lan etengabeak merezi didan begirunearekin, esan beharra dut antzarena ez dela irizpide sendoegia hizkuntzaren historiari eta dialektologi sailkapenei lotu arazoetan, ahozko eta idatzizko testuek bait dute azken hitza. Beste bidetik abiatuz gero *daude* eta *dute* ez dira horren ezberdinak eta tartean dituzten *daue*, *dabe*, *deue*, *debe* eta *due* baino elkarrengandik hurbilago ikus-tera eror gintezke.

(23) Ez dut kontutan hartzen *Viva Jesus* eta $a \rightarrow e / \left\{ \begin{matrix} i \\ u \end{matrix} \right\} (K)$ erregela be-tetzen duen beste testuren bat; Barrutiaren orijinaleko *deu* (18) errata da zalantzarik gabe.

(24) Cf. Ondarra aip. lekuan.

(25) Ik. K. Mitxelena, *Sobre el pasado de la lengua vasca* 62 eta erants bekio «*gi-* exclusivamente se usa en Azcoitia, Azpeitia, Cegama, Legazpia, Segura; en Ormaiztegui y Villafranca se oyen juntas *dezaket* y *daiket* y no es sino más allá de Villafranca donde *dezaket* se usa exclusivamente» Bähler 113; cf. Ondarra aip. lek.: «Agintaldian eta subjuntibozko orainaldian, *nor nori nork* adizkietan *egin* erabiltzen da [ZDz ari da] laguntzaile bezala: «Barca eguizcuzu» (1) eta «Barca eguizguzu» (4lat.); «barca deguigula» (4lat.). Bizkaierazko forma propioak dira horiek». Forma hauetaz ik. beherago 29. oharra eta testua.

bezala²⁶: 2 *icusi daguigun*, 3 *albaneguz*, 3 *albanegui*, 3 *epaqui albanegui*, 4 *emango liquet*, 4 *eguin daguiquet*, 6 *jaquin aldaguiquegun*, 7 *esan eguidazue*, 7 *hitzequin ceguiquion*, 9 *billa daguigun*, 10 *consola daguiqueanic*, 11 *isuri eguizu*, 11 *eraguin daguion*, 11 *salterazo daguion*, 12 *esan eguidazu*, 12 *escatu eguiozu*, 12 *atera zaguitzala*, 12 *adi daguigun*, 12 *onda daguitzan*, 15 *esango lioque*, 15 *gozatuco ez lequizquioquen*, 17 *urratu ceguiela*, 17 *eguin aldaguiquet*, 19 *jarrai daguiogun*, 19 *artu daguiogun*, 19 *dei zaguitzaten*, 19 *uqitu eguidazu*, 19 *bete eguidazu*, 19 *esan eguiozu*; hauen alboan gutxi batzu dira *ezanekin osatuak: 8 *beguirezazue*, 8 *icusi ezazue*, 9 *pensaezazue*, 9 *gogora ditzagun*, 18 *artu eztezuela*, 19 *argaitzala*. Oregik²⁷ honela mugatzen ditu egin eta *ezanen erabilera OAen: «ikus ditekenez, gipuzkerak *ezanen bidez ematen dituanak Otxoa-Arinek bi eratan darabiltzi: Aditz-gai bakardunak gehien-gehienetan bizkaierak bezala *eginekin*... eta aditz-gai askarra daukatenak berriz, behin ere hutsik egiteke, *ezanekin»; ZD eta ASan erregelaren bigarren partean «hutsen» bat aurkitu arren²⁸ badirudi hori zela joera orokorra hego-mendebaleko gipuzkera zaharrear. Are urrutiago joan gaitzke: *nork-nori*-zeren pluralean soilik *eginen* formak aurkitzen ditugu²⁹; cf. IR 3,24 *egiuzcutzu*, OA 1 *eguizcutzu*, 63 *eguiztatzu*, 62 *eguiztazu*, ZD 1a *eguizcuzu*, askoz gehiago (% 90?) direla singularrean ere^{29bis}.

Jadanik 1960an jazarri zuen Mitxelenak *dioren* saileko adizkiak gipuzkeraren (eta soilik gipuzkeraren) eredu bakartzat erabiltzea. Berak esan bezala, *dio*, alde batetik, ezaguna eta erabilia izan da gip.tik kanpo Iparralde osoan³⁰, bestetik, gip.z *dio*-formak ez ziren eta ez dira bakarrak: OAek *diogu*, *diegu*, *diguen* eta antzekoen alboan *dirauzcun* «dizkigun», *cirauzcun* «zizkigun», *dirautza*

(26) OA eta ZDri buruz ik. Ondarra aip. lek. eta J. Oregi «Otxoa-Arinen «Doctrina» (1713)», FLV 1972, 360-361.or.

(27) Aip. lekuan.

(28) OAek ere badu zenbait «huts» erregela horretan, hala nola Oregik berak (orrien zenbakirik eman gabe) dakartzan 8 *eguiztazu*, 63 *eguiztatzu* eta 63 *eguiztzu* eta ez dakarren 62 *eguiztazu*; bidenabar, ez dakit zergatik datekeen errata *eguiztzu* Oregik nahi bezala, cf. esate baterako GS 28 *Oguei ta amairu urte / pena andiz beteac/ emango ditzu avec/ ondo gordetzeac*.

(29) Cf. 25. oharra; bizk. *egiguzuz* eta *egidazuz* genituzke, bizk.ren ezagarrria ez bait da z pluralgiletzat izatea baizik eta z hori (cf. *di-z-ki-o* eta *deu-iso-z*) bukaeran jartzea.

(29 bis) Frogak prestatzen ari naizen gip. zah. ari buruzko lanerako uzten ditut.

(30) «Guipuzcoano y vasco», 237-238.or.

«dizkio» eta beste bait ditu³¹. Baditugu azken hauen kideak gure testuan ere: 13 *ciauzcan* «zizkion», 2 *diauzcu* «dizkigu», 11 *diauztan* «dizkidan», 11 *diauzten* «dizkidaten»; areago, horiek dira **edunen nork-nori-zer* pluraleko forma bakarrak, 6 *ciozcala* baten alboan, *-zki-dun* formarik agertzen ere ez delarik. Egoera bera aurkitzen dugu MIan eta Lasarteko bertsoetan³² eta *-rauz-* formak ematen dira are Errialdeko IRren eta Oikiako Agirreren dotri-netan³³.

Orain artekoetan [*deban, debe* eta gisa hortakoez ari da] aditza bizkaieraruntz lerratzen bazan ere hona hemen erabat sortaldera begira jartzen gaituzten zenbait flesio

idazten du Oregik, «*hura* aditz-gaidunetan giputz-flesioak eman dizkigu (*diot, diok...*), *haiek*-dunetan berriz *ra-dunak* dakartzi»ela azaltzeko. Alabaina, *dizten* «dizkida(te)n» (< *diuztan*³⁴, cf. IR 68 *diuztala*, < *diauztan* AS 11, < *dirauztan*, OA 52) oraindik ere erabiltzen da Azkoitia eta Azpeitian, horren etorkiaren bila ekialderantz urrutiegi joan beharrik izateko³⁵.

Argi dago *dio-* eta *dirauz-* formak batera izateak suposatzen duen polimorfismoa (*egin* eta *ezan laguntzailean bezala) ez dato-rra gip. zaharrean —eta egungoan, mantentzen dituen neurrian— inongo kanpoko eraginetik. Bere berezko zuen (eta du), aitzineuskaratik edota, bederen, euskararen historiaurretik beste zenbait euskalkirekin batean *gorde* duen ezaugarria da eta horrela azaldu beharra du datuak —aurreiritziak kausa direlarik— ahanzi eta estali

(31) Zerrenda osoa nahi duenak ik. beza 26. oharreko Oregiren lana.

(32) Satrustegiren edizioa IKER-2.ean.

(33) Ez aldiz ZD eta GPren azpieuskalkietan Bählerrek (98. or.) erakutsi bezala Gipuzkoaren mendebaleko zenbait herritan datibozko adizkietan ez bait dira pluraleko formak erabiltzen. Berriz gaude hemen ere bizk.ren eta gip.ren aldameneko zenbait azpieuskalkik batera duten ezaugarri baten aurrean. Zorigaitzez —eta areago arabararen zati bat (cf. Gamiz) ere besteekin batera doala dirudenez gero— bereizkuntzak interesgarriago iruditurik edo moeta honetako isoglosak behar baino ezezagunago dira.

(34) Gogora bedi azpieuskalki honetan $a \rightarrow e / \left\{ \begin{matrix} i \\ u \end{matrix} \right\} (K)$ ematen dela.

(35) *Diztan, dizkun* eta antzeko formak azal daitezke halaber *di-z-dan, di-z-gun* etab. bezala (Cf. Mutriku eta Elgoibarko *diguz, dioz* eta gorago ikusi *egizkuzu, egiztazu*); alabaina forma errenkada horrek eta Larramendiren («Aquí en Azpeitia y Azcoitia, hallo una terminación verbal, y es *dirautzat, dirauzquit*, por *diozcat, diauzcat, dizquit, diauzquit*; pero no las siguen en todas las transiciones del verbo» *Hiztegia XXVI*) lekukotasunak testuko azalpen hori hobestera narama. Markatzekoa da, bidenabar, Larramendik orokorragotzat dituen adizkien artean *-rau-* (eta are *-rauzki-*) ereduak ere badi-rela berak proposatu ekialdeko *-zki-* ereduoen alboan.

nahi ez dituen ikertzaileak; guztiz zilegi eta beharrezko ere izanik hauta beharra literatur hizkuntza edo euskalki bat eraikitzean, onartuezina da, ordea, eraikuntza hori hizkuntza edo euskalki osoarekin eta bere denbora eta lurralde hedadura osoarekin nahastea eta hartzat ematea hizkuntzalaritzan.

Bidenabar, eta ikertu beharrezkoa litzateke Bonaparte eta Azkuek izan dezaketen erantzukizuna euskalkiak zerbait itxi eta aldaezintzat jotzeko ohituran, baieztatu daiteke egun beren artean hain larri (omen) diren ezberdintasunak txikitzen eta ahultzen ez direla gehiegi saiatu ez bizkaitarrak eta ez gipuzkoarrak, bientzat usu «bakoitzarena» «beste(ar)ena ez dena» izan dela pentsa baitaiteke ³⁶.

---

(36) Nahiz eta testuan ene ustez garbi utzi zein adieratan darabildan «hipergipuzkera» delakoa, ohartu nahi dut ez ditudala ahanzten orren eta «hiperbizkaiera» delakoaren arteko ezberdintasunak, nabarmenak bait dira kronologia, erritmu eta baita ondorioetan ere. Markatu nahi dut ez naizela hemen literatur euskalkien eraikuntzaz zuzenki ari (alde horretatik ez da nolabait «hiper-» ez denik guztiek bait dute hautatu eta bateratu beharra) baizik eta deskribaketa sinkroniko nahiz diakronikoan eriden uste ditudan aurreiritzi batzuei buruz; nolana ere ez dut uste esan daitekenik bigarrenak lehen-dabizikoan eraginik ez duela izan. PS. «auxiliar bizkaferno» deitzen du Azkuek *egin* (*Verbo Guipuzkoano* 144 *et passim*) nahiz eta berak aitortu Oiartzun eta Amezketa kanpo soilik horren formak bildu zituela *nork-zerren* paradigmetan eta ez «benetan gipuzkerazko» («su propio auxiliari», ibidem) omen den *ezanenak. Irizkide du Yon Etxaide-Itharte ere: «Bizkaian ez da aditz-erro hau erabiltzen, inoiz erabiltzen baldin bazen ere eta *Gipuzkoan ere ia galdurik dago datibotan, bere ordez Bizkaiko «egi» aditz-erroa sartu delarik, dirudienez «egin» aditzetik hartuta»; ik. «(e)za aditz-erroa datiboko aditz-jokotan autoretan zehar» Euskera XXIX (1984, 2) 601-730; aipamena 601. orrian. Ene ustez, bada garaia «gipuzkera» edo «bizkaiera» berezko duten adieran erabiltzen hasteko, hots, «historikoki bizk. edo(eta) gip.zko testu eta hizkeretan agertu ezaugarriak». Hortaz Azkuek eta Etxaidek berek ematen dituzten datuek ezinago garbi dioskute gip.zko *nork-nori-zerren* formak *egini* dagozkiola gehienbat eta horrela ezagutu beharra dago. P.S. «Hipergipuzkera» edo, agian hobe, «semi-gipuzkera»-ri lotu zenbait arazotaz aritu naiz aurki argitaratuko diren E.H.U.ko Udako Euskal Ikastaroetako hitzaldi batean ere.*

4. LARRAMENDI AS-AREN EGILE.

Aurreko orrietan testuaren hizkuntzaren alderdirik orokorre-nak aztertzen ihardun dut, ezagutzen diren gip. zah.ekoeekin gon-baratuaz, euskalki horrekin —eta, batez ere, hego-mendebaleko azpieuskalkiarekin— ze neurritan lotzen den ikusteko. Eriden ditudan zenbait aztarnak (ik. § 1, § 4, § 9) adierazten duenez, uste dut baieztza daitekela egilea ez zela azkoitiarra edo Azkoitia ingurukoa baizik eta ekialderagokoa¹. Honen alde —Larramendiren egileta sunaren alde, zuzenean— datoz 2. atalean egin grafiaren azterketatik (ik. <tz> eta <h>ri buruzko iruzkinak) atera daitezkeen ondorioak ere, eskua bera (ik. 1.ko atala) atzendu gabe.

Ene lanaren azken atal honetan Larramendiren egiletasunaren aldeko froga gehiago ematen saiatuko naiz sermoiaren hizkera eta estiloa xehekiago miatuaz. Ohartu nahi dut ez dudala uste hemen aurkeztu puntu bakoitzak bere aldetik egiletasun hori halabarrez erabakitzen duenik; bai, aldiz, guztiek batera hartuaz.

Ezer baino lehen, aski da sermoiari so arin bat egitea bere egilea ezin izan daitekela garai hartan hain ugari omen euskalgaitoan ari sermolarietarik antzemateko: «Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escúmen baten diña están arequin nola eciñ adierázo dituztén beren esacariac, badarasáte púlpituan hitzera naasi bat, beñ Eusquéra, beñ Erdéra, beñ Latiñera, guciá leudatuá, ciquinduá, baraustuá: ceñean dirudién igo diralá gaiñ artará enzúle burlá eguitera» (*Mendibururi egin Sarrera-gutuna*).

Dotore idatzia dugu, anzatsu, orduan ohi baino esku trebeagoz. Trebetasun hori testu osoan zehar agertzen zaigu egileak ederki erabiltzen bait ditu erretorikaren baliabideak (*ornatus*) irakurketak dirauen artean entzulegoaren arreta aldi oro beregan mantentzeko: alde batetik *evidentia* (*stabat iuxta crucem Jesu Mater eius*, Joan 19) aurkezteko gertakarien lekuan baitlitz jartzen da —gero egiantza lortu ondoren entzulegoa ere hara erakartze-

(1) Teorian zitekeena da, noski, ekialderagoko hizkerak imitatzen ari den mendebal aldeko baten aurrean izatea; alabaina garbi dago ez dela kasu hori gertatzen.

ko—^{1 bis} eta, bestetik haietan parte hartu pertsonaiei egin galde-
retan eta sermolariak galdera horiei eman ihardespenetan testua-
ren egitura nagusia oinarritzea lortzen da.

Aldera gaquizquion bada gurutzeari, ta Maria Virgiñari. Baña cer
da hori, Virgiña guciz santea? cer esan nai digu zure aurpeguiera
damugarri orrec? (3).

Entzulegoari egin deien (*Icusi daguigun, Adanen humeac* (2))
eta zuzenean ihardespenik espero ez duten galderen (*interrogatio*)
alboan *sermocinatioak*² eta *subiectioak*³ ere usu darabiltza:

—*Cer esaten diozu? Aoaz isillic dago, baña biotzez, ta bien
arteco hizcunderen batean, onela hitzegin ceguiquion* (7).

—*Cergatic, bada, deitzen eztiozu zeure ama? ausaz lotsa cera
alaco amagandic jaio izateaz? Eztaquit nola dedan hitz oec esa-
teco biotzic: eztigot hizcunde oni jarraitu nai gueiago* (13).

—*Berriz ere esango lioque amac semeari, norc nizas contu
iduquico deu?, norc zaituco nau ni?* (15).

—*Eta cer da au, ezpada adierazotzea, atseguin dezuela Chris-
to gure Jauna illic icustea: badiozue, ondo dagocala, il dedilla, nai
badeu, ala nai dezuela, ta naiz eztanda daguiela* (18).

—*Cer da au, esango dit norbaitec, Virgiñaorrec icenic ezteu,
beñ bederic aitatzeo? eranzungo diot...* (2).

—*Cer bada, esango dit norbaitec, ausaz Virgiña quejatu zan
iñoiz... Eguia da, Euangelioac eztigu ecer esaten: baña beñ ira-
curri neuan...* (13).

Baina dramatikotasuna ematen dioten *figurae sententiae* hauek
baino interesgarriago zait hemen *figurae elocutionis* delakoak uki-
tzea, haien bitartez saiatzen bait da *oratora recte diceretik bene*

(1 bis) Cf. Quint. 4, 2, 123 *Credibilis rerum imago, quae velut in rem prae-
sentem perducere audientes videtur*, apud Lausberg *Manual de Retórica*, Ma-
drid 1984, II 225.

(2) Hots, norbaiti esan zitzakeen baina ez zituen gauzak ahotan jartzea,
horrela bere izaera edo asmoak hobeki azaltzeko; ik. Lausberg op. cit. II
§ 820 eta hur.

(3) «La *subiectio* es un diálogo ficticio (por tanto monológico) incrustado
en el discurso, con pregunta y respuesta (las más veces, con varias
preguntas y respuestas), con el fin de animar el hilo del razonamiento»,
Lausberg op. cit., II § 771.

dicerera iristen eta horrenbestez, haien azterketaren bitartez behin baino gehiagotan aska daiteke egiletasunaren arazoa ⁴.

Erabiltzen dituen *schemak* era askotakoak dira: *anastrophe* (*ain da astun ta icaragarri* (1)), *metafora* (*icusi ceuanean campoe-taco loraa, Jesus Nazaretarra* (8)), *alegoria* (*gurutzea da bere beso biauquin balanza bat ceñean...* (1)), *antitheton* (*ezti gozoa dan be-zanbat... miña ta garratza dan bezanbat...* (2-3)), *oxymoron* (*gucien onguille hura gaitzguillea ta gaiztaquerian bicitua baliz be-zala: guciac aberasten cituena iltze gogorrez lapur biren artean zur bati josia* (7)) eta beste. Haatik, jorienak idazlearen *copia verborum* eta hizkuntz trebetasuna erakuts ditzaketenak ditugu: *homoeteleuton* (*aiñ latz ta garratz* (13), *argal, erbal, bildurti batzuec* (15), *miñac ta samiñac* (2), *eleac ta beleac banatu ciran* (16)), *anitz moetatako errepika*, *paralelismo* eta *kontrajartzeak* (*emen diraugun artean gracia ta guero ceruan gloriaz* (20), *batagandic ez jaiotzeco ta besteagandic bai* (16), *ez sendo ta osasunaz, bai gurutzean josiric, etenic* (8), *cembat eta aunditzen edo chiquitzen dan amodioa, ambat aunditzen edo chiquitzen oi da dolorea* (5), *Biotz arc sentitzen ditu ezpataz josiric balego bezalaco doloreac; biotz arc sentitzen ditu puisca chiquitan ebaquitzen baleue bezalaco doloreac; biotz arc sentitzen ditu berun urtu gorian irabiatzen baleue bezalaco doloreac* (9)) eta, bereziki, *hitz oparotasun horretarako hain ongi zetozen hitz bikote, hirukote, eta are errenkada osoak* (*hura jasotzeco diña pisuric ta indarric ain da astun ta icaragarri pecatua* (1), *jaisten ta ondatzen ceuala* (2), *neurria ta sustraya* (5), *il ta lurperatu zanean* (2), *prestatu ta zucendu cigola* (6), *damuz ta miñez* (10), *ceiñ aundiac aec, ceiñ gogorrac, ceiñ izugarriac* (9), *gazteric lirañena, doaiñic andienecoa, cintzo, yaquintsu, zur, gozo, guciaquicoa, ta ceru gucien miraria* (5-6), *aberats, eder, sendo, osasun onecoac izatea* (6), *Virgiñaren dolore, damu, miñ, atsecabe* (5), *etab.*) ⁵.

(4) *Figurae sententiae* delakoek ere lagun dezakete horretan, noski, nahiz eta neurri txikiagoan eta azterketa finagoen ondoren, ez bait dute idazlearen nortasuna besteek bezain erraz salatzen.

(5) *Paralelismoek* ere hauekin bat datoz (*izarrez burua, illarguiaz oñac, ta gorputz guciá eguzquiá z janci ta ederturic* (3), *Miia gueldi ta isil, ezpañac ichiric, beguiac argui bague, colorea ubel, burua zulaturic, oñescuac josiric, bzicarra bostorzaturic, besaburuac lauridiquituric ta gorputz gucia zatituric* (7), *exalean joko sintaktikotzat aurkezten diren arren. Ohartzekoa da, Kardaberatz eta besterekin gonbaratzeko, edoren bitartezko sinonimia (catauac edo illoea* (17) *soilik behin ematen dela.*

Hegoaldeko idazle ezagunen artean ezer alderatzekotan, soilik Larramendiren *San Agustiñen Doanditzako*⁶ estiloa datorrit burura. Urrutiei ninderamakeen bi sermoion era honetako gonbaraketa irakurlearen esku utziaz, ASan ematen diren zenbait berbaren azterketara mugatuko naiz segidan, beren adierazkortasuna dela medio aski bait dut ene helburua betetzeko.

Larramendik hain gogoko zituen etimologi jokoan barnean kokatzen den *aimbat da «Maria» edo «itsaso miña»* (2) kanpo⁷, sermoiko hainbat hitzek erakusten digu andoaindarraren egiletasuna:

1) *Agur. Agur graziaz betea* itzultzen da testuan *Ave gratia plena* (4). Xehetasun honek lehendabizikoan pentsa baino garrantzia gehiago izan dezake, oker ez banago, testu hau bait da lehena Hegoaldean formula hau erabiltzen; beranduago Kardaberatzek ez darabil oraindik bere biz.zko Astetean (ik. O. C. I 400)⁸, ez eta Mikelestorenak bere *Cerura...n*⁹, ez Aguirre Oikiakoak, Larizek, Olaetxeak eta De la Quadrak beren dotrinetan¹⁰; eta 1864ean ere ez bide zen forma arrunta, J. Urkixok erakutsi zuen bezala¹¹ urte horretan Gasteizko apezpikuak *agur mariyaren* ordez *ave mariya* dotrina baten lehen orrian ezar zedila agindu bait zuen.

Badakigu, aldiz, Larramendik oso begiko zuela hitz hau: *Hiztegi Hirukoitzean s.v. salve* «lo mismo que Ave» *agur* eta «oración de la Salve» *agurra*, *Salbea* ditugu; *Euskara-Gaztelera* hiztegian ere *agur* /adios, Dios te guarde, «te salve», *Agur Maria* «Ave Maria»; baina Gandarari egin gutuna dugu argiena:

(6) Ik. Euskal Erria 1885, 161 eta hur. Ene ustez Axularren irakurketak Larramendiren idazkeran izan zuen eraginik; gogora soilik *S.Ag. en Doanditzako Beste ichaso orri paratu zionean Jainkoak ondarrean bere marra ta esia ...Ordea San Agustiñen argi ichasoari etzion Jainkoak ipiñi muga-arririk ez eta ubaztarririk* (195). Axularren estiloaz ik. J. A. Letamendiaren «Equivalencias léxicas vasco-latinas en el Gero de Axular», ASJU XV (1981) batez ere 230-1 or. eta «Erretorika klasikoaren eragina Axularren aipamenean itzulpenetan», *Euskera* 1977, 157-167.

(7) Eta cf. «*Mariac» esan nai deu «itsaso miña»* (4) eta «en tierras anchas en lo que es hoy Andalucía» (*Sobre los Fueros* 136, argitaratzailearen oharrarekin).

(8) Gero ere badirudi beti *Ave Maria* darabilela.

(9) Urtegabeko ale bat darabilt; bibliografi xehetasunetarako ik. J. Bilbaoren *Eusko Bibliographia* eta hor aipatu A. Berriotxoaren lanak.

(10) Badarabil, aldiz, maisuari eta honekin iparraldeko tradizioari, (ik. beherago) eta (cf. «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan») hurbilagotik lotu zen Ubillosek.

(11) Ik. «Prohibición de la palabra *agur* en un catecismo guipuzcoano», RIEV XXV (1934) 526. or.

Ave, Domine Gandara et Domino Gandara, salutem. Agur eder hau da latiñezco *Ave, Salve, Vale* oyei dagotena, eta euskaldun geienac eztazautena. Españarrac, Francesac, italiarrac beren hizcuntzac dituzte, latiñetik jalquiac, eta ala ere eztute hitzic *Ave, Salve, Vale* ondo esateco danic... *Ave gratia plena*, Agur graziaz betea, gure beco errietan esaten dan bezala, eta Franciaco euscaldunetan ere bai...¹².

Larramendik berba hau beste erdarazkoaren ordeztartzeko zeukan grinarekin bukatzeko aipagarria iruditzen zait Mendiburuaren dotrinaren itzulpenarekin gertatua; *Ave Maria. Agur Maria:/ Ave Maria graziaz betea...* agertzen zaigu hor, baina Altunak bere edizioan markatzen duenez (11. or., 1.ko oharra) «*Agur Maria* honen bestek idatzia dirudi, baina ez dago garbi». Ausartegi ote da pentsatzea hemen ere aldatu (gehitu) duen eskua —Altunak berak beste hainbat pasartetan zuhurki markatu bezala— Larramendirena dela?¹³.

2) Sermoian soilik iparraldeko eta ekialdeko euskalkietan erabili ohi ziren hitzak idoro daitezke: *bezanbat, mokadera, etsaigo*. Ezaguna da Larramendik zuen hango idazleenganako zaletasuna eta zenbat goraitpatzen eta erabiltzen dituen hiztegia¹⁴. Hain zuzen ere, gip.ko testuak bi garai ezberdinetan bana daitezke arazo honetaz: 1) Iparraldeko hitzik erabiltzen ez dutenak (Larramendi aurrekoak oro) eta 2) Iparraldeko hitzak (noiz edo behin, behar dituztenean, hango ereduaren bati jarraitkitzen zaizkionean...) erabiltzen dituztenak (Larramendi eta honen «segizioko» zenbait).

3) *Norgana. Cer eguingo det bada, edo norganaco naiz? Badaquit guero ere norgana* (4). Ez dut aurreko testuetan aldera dakioken formarik eriden, soilik Larramendi beraren *San Agustinen Doanditzako ken ditzadala zugandik nere begiak? Ordea nortuko ditut?* (227. or.), *ichi itzatzu beintzat neregandu nadiñ* (ibidem), AS 15eko *ceregandu dituzunac* eta, berriz, *S. A.en Doanditzako* (ibidem) *zeregandu nai zenduke?*

(12) Ez dut orain hitz honi buruzko pasartearen gainerakoa hemen ematerik baina erraz aurki daiteke (eta gustora irakurri) BAP 1966 161ean. «Franciaco euscaldunen» artean jadanik Harizmendik (1658, Vinsonen edizioaren Hordagoko facsimilean 3. or.) *Agur Maria cerutic...* du.

(13) Ik. *Idazlan argitaragabeei* (Euskararen Lekukoak 1982) jarri hitzaurreko LVII. or.

(14) Ez du ahazten biza ere hiztegia, gramatika eta Gandarari egin gutunean erakutsi legez.

4) ASan ematen diren zenbait hitz Larramendik asmatuak edota soilik berak lehen iturri bezala erabiliak dira:

a) *abarrakitu*: Azkuek «(AN, G-and., R-uzt.) destrozar» dakar eta «BN-ald-s, G-and., L-ain» dela dio bere aldaera *abarrikatu*. Ibon Sarasolak (*Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*, s.v.) «(*1745, 1783) G.g.er.» definitzen du, hots, «gaur gutxi erabilia, 1745ean lehendabizikoz hiztegi batean (Larramendirenean) eta gero 1783an testu batean (Lizarraga Elkanokorenean) agertzen dela». Oso esanguratsua iruditzen zait «G-And[oain]» izatea eta Larramendiren hiztegian agertzea, ia seguruenik Lizarragaren lekukotasuna haren gain oinarritzen bait da; AS 9 *Beren ezur gucietan abarraquituac, zatituac...* litzateke *Hiztegi Hirukoitzean* oinarritzen ez den hitz honen lehen lekukotasuna.

b) *mindun*. *Epaqui al banegui gueure Ama mindun oni manturic ederrena! Orrela egon bear deu Virginaric gozoena, miñez, damuz, ezpataz ene biotza josiric?* (3), Mariaren atsekabeak kontaktatu ondoren. Azkueren bi esannahietatik (1.º «resentido», 2.º «atormentado») bigarrena egokitzen zaio ASko testuinguruari. Hemen ere baliteke Azkuek dakarren Duvoisinin lekukotasuna bigarren eskukoa izatea eta azken finean Larramendiri mailebatua (s.v. *doliente*); Azkuek «resentido» itzuli arren ez litzateke istilu handirik itzulpenaren aldetik (*gogoa bethi mindun gelditu*). Hegoaldeko lekukotasun zaharrena —eta bakarra 1745 arte— *Artekoa* dugu: *Cegocan gustu bati (etzan mindun)* «sólo a un gusto aspiró (y era buen gusto)» (391-392. or.).

c) *guziakiko*. [*Semeak*] *guciaquicoac ta mundu guciaren cho-ragarri diranean* (5), *gazteric lirañena, doaiñic andienecoa, cintzo, yaquintsu, zur, gozo, guciaquicoa, ta ceru gucien miraria* (6). Hitz hau ez da agertzen Azkuerengan ez eta (argitaratutako) eraskinetan ere, asmatzailearen eskua erraz asmatzen bait zen. DRAEk *guziokiko* dakar A. J. I. Aranaren pasarte batetik aterea: *Eleiza katoliko edo guziokikoaren (Loyolako 17)*. Ez dut uste gehiegi luzatu beharrik dagoenik, Aranari buruz zerbait ezagutu ezker, bere lekukotasuna ez dela askea baina Larramendirengandik mailebatua (s.v. *universal* eta hurrengoak) erakusteko.

AS atetiko hitz honen agerraldirik zaharrenak *San Agustinen Doanditzan* agertzen dira eta guztietan *guzierakorekin*¹⁵ elkarturik

(15) Ik. *Hiztegi Hirukoitzean* s.v. «cathólico, quiere dezir universal» eta eratorrietan eta euskara-gaztelera hiztegian (240. or. P. Altunaren edizioan).

formula bat osatuko bait lute: *Ez da iñoiz ikusi... argi guziakikoa eta guzierakoa danik (3), Jakin bezate izan dala munduan argi bat guziekikoa eta guzierakoa (3), argi bat guziekikoa eta guzierakoa geren adiunetik kanpora (3), beraz San Agustiñ da argi guziekikoa eta guzierakoa, beste argi guztien gaya eta jayotza (11), Ark badu argi bat guziekikoa eta guzierakoa (15).*

d) *malmetititu*: *Ceregandu dituzunac, eztira malmetitzen, ez-teue nizaz casoric eguiten, ta cer contu besteac eguingo deue nizaz?* (15). Azkuek *malmetididu* (B-ond.)¹⁶, *malmetititu* (AN, Liz., G-gab) «apurarse» dakar baina bai Lizarragaren eta bai Azkuek aipatzen duen Lardizabalen iturria ezaguna bide dugu: *Hiztegi Hirukoitzeko* «(Hazer) caso de algo». ASaz kanpo, hemen ere ezagutzen dudana hitz honen lehen agerraldia Larramendiren testu batean aurkitzen da, Mendibururi egin gutunean: *Bedereco erguelqueria! Etzaitteala zu malmeti.*

e) *hizkunde*: *Eztaquit nola dedan hitz oec esateco biotzic; eztigot hizcunde oni jarraitu nai gueiago (13), Aoaz isillic dago, baña biotzez, ta bien arteco hizcunderen batean, onela hitzegin ceguiquion (7).* Azkuek «(G, Añ.) lenguaje» dakar, gip.tasun horri buruzko xehetasun gehiago gabe; nolana ere Añibarro (*Voces Bascongadas* s.v. «idioma») ez bide da etorkizko iturria baina Larramendiren (ibidem) zordun, bere hiztegiaren zati handi batean legez; *Voces* ezagutzen duenak badaki ez dela kasu bakarra «g.» batek soilik Larramendiren hiztegitik hartua dagoela esan nahi duena. Larramendiren obretan aurkitzen ditut *hizkunderen* lehen lekukotasunak: *Guiputzean hizcunde horiec? (Corografia 153), Gure eusquéra ederrá lembicico hizcúntzetatic dec, áraco Jaincoác maneatu ta isúri cituen áyetatic, ez beste hizcúndeén náspillatic sortua (Hiztegia CXCII), hor dabilzán hizcúndeén náspillai (Mendibururi egin gutuna 278), Beste bátzuec dituzu, guré Eusquéran nai ez luquéenac beste hizcúndeetatic hizcho bátere (id, 279), (San Agustinen Doanditza, 226) Au Jaungoikoaren izkúndea! (id, 279), Eusquéra eri erachi záizca Gaztelaniatic, Latíñetic edó beste hizcúndeetatic hitz ascó (id, 227), Ez eta obeagorik adituko ere, biziago, gozago eta amorezko itzkúndean andiagorik (id.).* Soilik ge-roago —eta bere eraginez— aurki daiteke hitzberri hau Karda-beratz (*Euskeraren berri onean, adibidez*) eta besterengan.

(16) Agian Txomin Agirrerengan irakurria?

f) *beardanezko*: (3), *Oi eta atera al baneguiz [izarrak] beren lecutic, Señora oni beardanezco coroe bat eguiteco!* Azkuek ez dakar bere hiztegian, bai aldiz DRAEk («debido, necesario») baina Larramendiren Mendibururi egin sarrera —gutuneko exenplu bakarrarekin: *hitzera oná, beardanézcoa cein dan, eztézu áyetan aurquituco* (280). Ez dut *Hiztegi Hirukoitzean* aurkitzea lortu.

g) *beargai*: *Cein da latz eta gogor nere egungo beargaya! Ecin hitzic eguin daguiquet graciac ezpadit laguntzen* (4). Azkuek ez dakar hitz hau baina bai —nahiz eta «(B-oiñ), ingerencia»¹⁷ bezala horren aldaera den *beargei*; DRAEk «oficio» eta «labor, asunto, negocio» itzultzen du¹⁸ bietan Larramendiren hiztegian oinarriturik eta ondoren Kardaberatz, Arrue, Mendiburu eta Gerrikoren exenpluak eranstean ditu¹⁹. Usu darabil Larramendik hitz hau bere euskarazko idazkietan: *Obeco nuqueala ichegui bearguai goragoren ta ederragoren bati (Corografía, 300), El aquio; hitzoncia, beargai char dioean horri, ta ara ni ichechico nacheoc prestua-goari (ibidem), ain dec beargai hau andi, larria (ibidem), alá oi dá-rabilzu, aiñ aisa ta itobaguéz, beste escu-árteco beargai errázen bat baliz bézala (Mendibururi egin gutuna, 277), Zér dute, bada, begi oyek, alako beargayak Jainkoari ematen eta aiñ beragandik kanporatzen dutenak? (S. Agustinen doanditza, 226), Beraren jai ta beargaiac pozic gogora itzazu (S. Kasimiroren orazioa).*

h) *jaiera*: *Cein dira guichi Virgiñaren doloreaz contu eguiten deueenac? Cein guichi doloreen amagana beren jaiera deueenac?* (14). Azkuek «1 (G-and) inclinación, 2.º (G, ...) devoción. En esta segunda acepción se usa mucho entre predicadores» dio. Ez bide zuen azken honetan gutxi lagunduko horrela azaltzea 1745eko hiztegian²⁰. Lehendabiziko lekukotasunak hiztegiaren egilearen testuetakoak dira: *San Casimiroren Virgiñarequico jaiera, hizqueta eta errege biguñez betea; Egunoro... (S. Kas.ren orazioa), Jaincoac emán ezpacizún Jesúsen bihotzarequico dezún jayerá*

(17) Horrela mantentzen du DRAEk baina *Zuk eztaukazu emen beargeirik* (F. Seg.) berdin itzul daiteke «labor, asunto, negocio» bezala ere (ik. beherago).

(18) Erants bedi, gutxienez, «dependencia»; *beargaya* agertzen da euskara gaztelera hiztegian (174.or.) ere.

(19) Gehi bekie lehendabiziko agerraldien artean *Aimbeste beargairequin* «si teniendo tanto que hacer» (*Borracho Burlado* 15).

(20) Eta baita euskara-gaztelera hiztegian ere (251. or.).

hori, ain viciá, ta sutua (Mendibururi egin gutuna, 227), Erein dezú Jesúsen bihotzaréquico jayerá Euscalerrietan (id, 280), lan-datu dezun amodioa, ta jayerá, gueituaz, anditudz, ta sutudz joango da (id, 281).

Hauek honela izanik, orain arte emandako frogarik bortitzene-tarikoak genuke Larramendiren egiletasunaren alde. Har bitez gogotan hurrengo aukerok AS eta Larramendiren arteko harremak definitzeko: a) $L(\text{arramendi})k < X$ (= ASren egilea), b) $X < L$, c) $L + X < Y$ (= L eta X ez den edozein), d) L / X (iturri ezberdinak, halabeharrezko kidetasunak) eta e) $L = X$. (d) aurretiaz alboratua dugu hain zuzen ere L eta X arteko kidetasun eta antzak ez bait dira kasualak baina bi testuak hertsiki lotzen dituztenak; (c) hipotesi bezala daitekeena da teorian baina ez du inongo egiantzik eta *entia non sunt multiplicanda...* ezaguna aplika dakioke ez bait dugu Y hori —zeinetatik hartuko bait lukete, bakoitzak bere aldetik— asmatzeko, edo suposatzeko, inongo oinarririk. (a) ezinezkoa da *mindun* jadanik *Artean* agertzen bait da eta, gainera, hipotesi honek ez bait lituzke azalduko L-k erabiltzen dituen hemen ez aipatutako gainerako hitzberriak; (b) ezinezkoa da (bal-din eta $L \neq X$) zeren eta onartu beharko genukeen Xek Lri hartu dizkion hitzak azken honek soilik erabiliko zituela bere idazki eta hiztegiatan Xek AS idatzi ondoren eta, halaere, delako hitz hauek lehendabizikoz L-k erabili zituela mantentzen jarraitu²¹.

Beraz, ez dago (e), $X = L$, onartu eta Larramendiren egiletasuna ezagutzea baizik.

Zenbait gogoeta llabur, galderak hobe, testuari berari hitza eman baino lehen. Larramendiren sermoi hau nola iritsi ote zen Zarauzko frantziskotarren komentura? Ezaguna da, euskal literaturako obra goren asko bait dira bere lekuko, horko frantziskotarrak saiatu zirela komentuaren hormetarik at egiten zenaz jabetzen eta baita beraiei zor diegula euskal ondarea hein on batean ez hondatua ere. Alabaina, sermoi hau noizdanik ote hor? Larra-

---

(21) Hemen ez zait axola L-k guk ezagutzen ez dugun beste testuren bat (L') ondu zuen eta gero hortik hartu Xek (eta L-k) zeren eta $L' = Y \rightarrow$ (c) eta aski da L-k hiztegia egiterakoan hitzberri bakar bat asmatu zuela onartzea (cf. (a)) hipotesi hau deuseztatzeko.

mendiren garaitik egileak berak emanik ala, geroago haren erlijio-kideak sakabanatu ondoren, norbaitek noizbait hara eramarik? Itauna, batera nahiz bestera ihardetsi, ardurazkoa da testuaren transmisioaren historiarako eta, honenbestez, euskal literatur historiografian, ene aburuz, gehiegi argitu ez diren idazleen arteko hartueman eta loturetan sakontzeko.

Badakigu bestalde oso begiko zituela Larramendik Zarauzko frantziskotarrak:

No se puede dudar que, de pocos años a esta parte, se predica en vasconce menos mal que antes, y que hay predicadores que en sermones morales predicán absolutamente bien y con limpieza, y con gusto y fruto de los oyentes. Así por lo común los misioneros en sus sermones, y con especialidad los franciscanos misioneros de Zarauz que, a su mucha virtud y observancia, y al celo de las almas, han añadido el cuidado y trabajo de predicar un vasconce claro, inteligible, limpio y bien ordenado, según el carácter y sintaxis de la lengua, y desmienten con su práctica las quejas mal fundadas de los vascongados holgazanes.

(*Corografía* 291)

Ez dakit laudoriook Larramendi eta haien arteko lotura zuzenik suposatzen adinako eskurik ematen diguten; Loiola eta Zarautzen hurbiltasunak ez bait du bederen hori siniskaitz egiten. Nolanahi ere den guzti hau, mereziko luke Zarauzko komentutarren historia on batek, euskal literatur bizitzan izan duten eragin eta garrantziaz oinarri sendoagoekin hitzegiteko. Horrelako ametsak gauzatzeko itzaroten egon nahi ez dutenentzat ere ez litzateke mesede eskasa izango hango artxibuko sermoi eta beste paperen katalogo zehatz bat, seguru asko oraindik ez bait dira ahortu altxor ezezagunak; ez da zer esanik, noski, nortzuk luke ten lan beharrezko hori egiteko aukerarik hoberena.

Azkenik, eta Larramendirengana bihurtuaz, testu honen aurkikuntzak inoiz baino garbiago uzten du, ene aburuko, andoaindarraren obraren euskarazko alderdiak duen garrantzia euskal literaturaren historiarako eta, oro har, euskal filologiarako; bada garaia, beraz, zor diogun arreta egokiturik alderdi hori hobeki jorratzen presta gaitzen ez bait deritzot uzta eskasen beldur izan gaitzkeenik.

5. TESTUA.

Azcoitico Parro-
quian 1737. urtean.
Virgiñaren icenaren
egunean

Stabat iuxta crucem Jesu

Mater eius. Joan. 19.

Ceruco amabi signoetatic iraillean oi degu Libra, edo balanza deritzan izar pilla bat²; hipuynac diote, ecen beñi batean Justiciac lurrean lecuric arqitzen etzeuala, gogaitu ta igues igo zala cerura, ta ifiñi ceuala bere vicitza balanzaren echean. Vstecabea dirudi onec; baña da gauza bat egungo euanjelioac dionari ederqui dagocana. Esatendigu, Virgiña guciz santea dagoala zutic gurutzearen ondoan, *stabat iuxta crucem Jesu mater eius*; ta eleizac dionez, gurutzea da bere beso biauquin balanza bat, ceñean pisatu zan Christoren gorputza, *beata, cuius brachiis pretium pendit saeculi: statera facta corporis, tulitque praedam tartari*³. Alde bata pecatuz beteric, infernuraño jachia cegoan, artan guendela Adanen hume guztioc. Etzan guizonen artean lurrean, ez eta ceruan aingueruen artean, hura jasotzeco diña pisuric, ta indarric: ain da astun, ta icaragarri pecatua. Argatic Jaincoaren semea, guc ecer mereci ez guenduela, guizon eguin, ta jarri zan balanzaren beste aldetic: eta nola cecartzien Jaincoaren indar guciac, jaso guinduen ceruraño, gueuntzan leicetic, jaisten, ta ondatzen ceuala bere burua, (2) il ta lurperatu zanean. Artaraco bada nere iritzian dago Virgiña gurutzearen ondoan zutic, balanza au escuetan deuala; icusi daguigun Adanen humeac, nolaco Justicia eguiten dan, ez pecatarietan, bai gure pecatuac bere contura artu cituan batean, bai Jaungoico-guizon, pecatu bagueco, Virgiñaren seme bacarrean. Gaur bada hitzeguin beardegu Calvarioan⁴

(1) G(ero) E(rantsia) *gauden ill onetan*.

(2) G.E. (*alacoai derizte Signoac Ceruan*).

(3) L(erro) A(lboan) *in hymno*. Ez ditut markatzen latinezko zatietan egin zuzenketak.

(4) G.E. *ta gurutzearen ondoan*.

bageunde bezala, balanza au bere escutic quentzen diogula Virgiñari, ta artzen deuala bacoitzac bere escuan pisatzeco aldebatetic Virgiñaren miñac, ta samiñac, damuac ta doloreac, bestetic gueren ajolacabea, ta ardurabaguea, eta cein esquer gaistocoac gueraden.

Cer da au, esango dit norbaitec, Virgiñaorrec icenic ezteu, beñ bederic aitatzeuco? eranzungo digot, gaur bear guenduela icen orren eguna: baña ez egunic idorotzen dedala, ez eta Virgiñaren icenic gaurco euangelioan. Berriz ez bide dira ondo elcar aditzen Virgiñaren icena, ta Virgiñaren doloreac, eta orregatic alde eraguiten zaca gaur icenari. Nic esango det cer dan. Virgiñari deritza *Maria*, ta icen au da alde batetic ezti, gozoa, ta adierazotzen digu Jaungoicoaren ama bere aunditasun, ta doañ guciaquin: bestetic da miñ, garratza, ta adierazotzen diauzcu Virgiñaren doloreac, cergatic aibat da *Maria* edo *itsaso miña*: baña cerez mindua, ezpada oñacez, atsecabez, damuz? Orain bada ezti⁵ gozoa dan bezanbat, (3) camporatzen degu gaur Virgiñaren icen au: miña ta garratza dan bezan bat, betor, ta bego: eztatgoca besteric gaurco egunari. Aldera gaguizquion bada gurutzeari, ta Maria Virgiñari.

Baña cer da hori Virgiña guciz santea? cer esan nai digu zeure aurpeguiera damugarri orrec? Cerentzat dezu soñeco gaua dirudien hori? Cer eguin da zeure beguien gozoa? nora joan da zeure arpeguico edertasuna? non ezcutatu da zeure colorean naste churigorri preciatu hura, edo nola dago aña itsusqui ubelduric? Oraindaño esan oi cideen, zeu ciñala araco ceruan beñ batean aguertu zan señalear aundia, izarrez burua, illarguiac oñac, ta gorputz gucia eguzquiaz janci, ta ederturic ceucana. Eta bada-cust, utseguin ceueela. Ezperen non cerate esquer gaistoco izarrec? Oi eta atera albanegui beren lecutic, Señora oni beardanezco coroe bat eguiteco! Non cera, Cinthia, illargui aldagarria? Oi eta albanegui oñazpicotzat⁶ ezarri aren oñazprietan! Non ote zabilta oraingoan bederic ezaguera bagueco eguzqui itsua? Oi eta zeure argui-errañuetatic epaqui albanegui gueure Ama mindun oni manturic ederrena! Orrela egon bear deu Virginaric gozoena, miñez, damuz, ezpataz ene biotza josiric?

Eta Ama maitea, atozea, non da zeure aurra, Jaungoicoa dan hume chucun, polit hura? eztaucazu besoetan, eztaramazu escu-

(5) Zerbait zegoen lehen, gero borraratu eta hau idatzi da.

(6) Beste zerbaiten ordez.

tic, eztezu alboan, ez beguien aurrean. Non da zeure seme bacarra? non zeure argui, zeure asnase, zeure bicia? Ote da gurutzean dagoan gorputz itsusi beztu hura?⁷ O cein ur, ta sa- (4) mur jarioco zaizcan negarrac bere beguetatic gueure erreguiñari! ô mocadera, lienzo churi alaco negar tantaz beté ta üanditu ciñatenac! norc emango liquet zuetatic bat, nere ezpañac uquitzeuco, ta Virgiñaren negar inocenteaquin⁸ nere negar pecatariac nastutzeco? Cein dan latz eta gogor nere egungo bear gaya! ecin hitzic eguin daguiquet graciac ezpadit laguntzen: ta eztet hura billatzeco nora nere burua irauli! Belaunico Virgiñaren oñetan jarrico ote naiz? baña cer esango digot, oñacez, damuz, miñez gañez eguiñic badago? Graciaren escatzeac gogoratuco digo bere dolore gucien asiera, ta jaiotza, ta eztirudi ondo, nic aren miñac auditzea. Igon ote naiz cerura? baña oraindio ichia dago, ta arria bezain gogor. Otseguingo ote digot Aita eternoari? ay ene! arestian bere semea ez aditu nairic cegoan, ta nola adituco nau ni? Joango ote natzaca gurutzean dagoan gueure Erredentoreari? Bai, baña onezquero ausaz il da. Cer eguingo det bada, edo norganaco naiz? Badaquit guero ere norgana: doloreen Amari eguin bear digot ez besteri, graciaren escari au. Ainguerua etorri citzacanean berri onac ematera, esan cigon, *Ave gratia plena*⁹; agur graciac betea: cergatic bada bere icena aitatu ta esan etzigon *Aue Maria*, ta cergatic ezcutatu cigon icen eder au? Eranzuten deu Delvioc, *ideo quod nomen istud omen amatoris futuri sciret angelus paranimphus hodie salutaris ab nomine abstinuit, nec dixit Aue Maria gratia plena*¹⁰, *sed Aue gratia plena*. Ezcutatu cigon aingueruac Virgiñari bere icena, cergatic *Mariac* esan nai deu *itsaso miña* ta ain zori oneco (5) berriac ematen ciran¹¹, egun batean, etzetorren ondo bere icenean Virgiñari gogoratzea bere doloreen itsaso samiña. Bada contraco bideric gaurco egunean, Virgiñaren dolore, damu, miñ, atsecabé gucien egun batean, eztagoquit gaizqui orreec guztioac berriro esatea Virgiñari bere icenean. Banoaquio bada graciaren esque, Elizarequin batean esaten digodala, *Aue Maria*.

(7) G.E. *Oi eta hori orrela baldin bada*.

(8) G.E. *gaitzbagueacquin*.

(9) L.A. *Luc. 2*.

(10) L.A. *Polem. 2*.

(11) *Agian 1*.

*Stabat iuxta Crucem Jesu**Mater eius. Joan 19.*

Escuetan degula bada, artu degun pisu au, dacusgun aleguñez cembat pisatzen deuen Virgiñaren doloreac. Dolore baten neurria ta sustraya omen da amodioa: cembat eta aunditzen, edo chiquitzen dan amodioa, ambat aunditzen edo chiquitzen oi da dolorea: bada contu onetara fiñ eta neurri baguecoac dira Virgiñaren doloreac, cerren finic, eta neurric baguecoa¹² izandu dan Virgiñaren amodioa. Gurasoac nai oi die beren semeai biotzetic: ta semeac doañ andicoac diranean, nai oi die gueiago: eder galantac diranean, are gueiago: cintzoac eta asco jaquiñac diranean, are gueiago: guciaquicoac, ta mundu guciaren choragarri diranean, are amaten dituzte gueiago. Baña pauso ber ber oetatic negar eguiten deue ,alaco semeac iltzen zaistenean. Bada, ô Virgiña guciz santea, norc esango digu, cembat nai izandu cinion zeure semeari, ta cembat damu artu cenduan aren eriotzean? baña nolaco semea? Christo Jesus, ama gucietatic jaio dan semeric ederrena, ceruac oraindaño prestatu deuen gazteric lirañena, doañic andi(6) enecoa, cintzo, yaquintsu, zur, gozo, guciaquicoa, ta ceru gucien miraria. Nolaco amodioa beraz izango cion bere amac onelaco seme bati? Virgiñac berac badio ecen Jaungoicoac prestatu, ta zucendu cigola biotzean amodioa, *ordinavit in me charitatem*, bacantzen cigola zaldun pilla aundi batzuetan bezala batallaren bat ematera diazenean, *distributam in ordines militares, ac in proelium procedentem*¹³. Nori baña eman bear dio batalla au Virgiñaren amodioac? Nori? beste edoceñ neurtu, ta aldera¹⁴ nai daquiquéonari. Amodio gucia, onirizte¹⁵ gucia, nai ta borondate gucia, mundua asi zanetic izandu diran ama guciena, ur tanta bat itsasoaren aldean bezala da, Virgiñac bere semeari cion amodioaren aldean.

Beste gurasoac zor eztie beren semeai, aberats, eder, sendo, osasun onecoac izatea; cerren semea ezta jaiotzen nai deuan amagandic, ezta bere escuco batagandic ez jaiotzeco, ta besteagandic

(12) Azken letra bat tatxatua edota tinta mantxa hutsa.

(13) L.A. *Delvio ubi supr.*

(14) *neurtu ta... compara* edo antzeko zerbait tatxatu eta gainean jarriak.

(15) *-a* ere irakur daiteke.

bai. Baña Virgiñac zor cion bere semeari¹⁶ ceuan gucia: zor cion beñicbeñ munduan zan humeric¹⁷ eder gozoena izatea: are zor cion jatorriz degun pecatu bague sortzea, gracia guztiaz betea, aingueruac baño gorago jaso, ceruarequin lurraren aguintaria, ta erreguiña, ta beste gucien gañean Jaungoico baten ama izatea. Orain bada oec cecusala beregan Virgiñac, ta zor ciozcala bere semeari, ez besteri, nola uste dezue amatuco ceuala, nola naico cigola, ta cein izango ceuala biotzeco maite? Ezta au lurrean vici gueran artean, jaquin aldaguiquegun gauza, eta eztaquit, aingueruac ere jaquingo al deuen ceruan.

Aimbeste bada bere semeari nai izandu cion amac, icusi ceuan illic bere adinaren lorean, illic se- (7) meric gaitzbagueena, peccatuen cutsuric ere etzeuana. Bacecusan gurutzearen ondoan, gazeric ederren arc bicia justiciac aguindu ta galtzen ceuala: gucien onguille hura gaitzguillea, ta gaiztaquerian bicitua baliz bezala: guciac aberasten cituena, iltze gogorrez lapur biren artean zur bati josia. Atozte batean seculaco urte guciac, esan eguidazue arren, iñoiz ere sortu dan alaco icusgarriric. Eta doloreen Ama, cer diozu? Arren hori da zeure semea? Espiritu Santuagandic sortu zana? Secula guciac icusi deuen guizonic ederrena? Nola dago bada hitzic, asnaseric, bicirican bague? Nora zaca bere zaiñetaco odola? Lurrean, baratza, cale, bide gucietan isuria, ta borrero latzen oñazpietan, abere batena baliz bezala. Miia gueldi ta isil, ezpañac ichiric beguiac argui bague, colorea ubel, burua zulaturic, oñescuac josiric, bizcarra bostorzaturic, besaburuac lauridiquituric¹⁸, ta gorputz gucia zatituric. Cer diardu bada zure amodioac? Cer esaten diozu? Aoaz isillic dago, baña biotzez, ta bien arteco hizcunderen batean, onela hitzegin ceguiquion. Ay nere seme gozo, nere beguietaco argui, nere biciaren bicia! nola ifiñi zaituzten Adanen humeac! onelaco acabera bear ceuen asiera aifñ ederrac? pagu au mereci ceuen zeure oneguiñac? itsustasun au aingueruen edertasunac? eta il bear ceuanean, ecin bestela acaba citequean neure erreyetaco seme bacarra? Ay neure semea, ta jabea, nolacoa zaduzcaten guizonac, ta emacumeac? Cer eguin ote dezue? Cer pecatu, cer dollorqueria, cer gaiztaquerietan arquitu ote cera? Cer gaitz, cer calte eguin diezu guizonai? Certan ofenditu

(16) G.E. *Izan eta.*

(17) *beñic...* *hume*- zerbaiten gainean idatziak dira eta lerrotik ere atera egiten dira.

(18) *-aur-* oso ahula baina, cf. *lauridiquituac* 9.or.

(8) dituzu? Cergatic dizute gorrotó, ta etsaigo ain aundia? Ó emen ceraten aingueruac, beguira nolacoa dagoan zeuen criatzallea: aita eternoa, ona emen zeure semea illic, edo alde aldean, zeuri obeditzeagatic. Guizonac, burnizcoac ezpacerate, emacumeac, erruquiric badezute, beguirezazue nola dagoan zeuec irabazteagatic, infernutic ateratzeagatic, cerura eramateagatic. Iкуси ezazue, edolaric neuri mesede eguiteagatic ote dan iñon, ta iñolaz ere neure dolorea bezalacoric, *attendite, et videte, si est dolor similis sicut dolor meus*¹⁹.

Daguiogun²⁰ gustu labur au. Tobiasen amac, bere semea campora bialdu ta cegoanean, sendo, ta osasunaz bacebillen ere, negarrac eguiñ oi cituen erremediaquizon etziranac, esaten ceuala maiz, ay ene! ay ene, neure semea! *flebat irremediabilibus lachrymis, et dicebat heu! heu me! fili mi*²¹. Cer negarrac beraz eguingo cituen amaric onenac, semeric onena cecusala, ez sendo, ta osasunaz, bai gurutzean josiric, etenic, illic bere etsaien escuaz? Raquelec ez consueloric naizeuan, ez consolagarriric, icusi cituenean epaquiric araco Martyreen lenengo lorachoac, amalau milla aurcho, Herodesec illerazo cituenac, *noluo consolari, quia non sunt*²². Nolaco damu ta naigabeac izango cituan beraz gueure Ama doloreenac, icusi ceuanean campoetaco loraa, Jesus Nazaretarra, bere errayetaco semea illic, ta igarturic? Elias, Profeten artean animo andieneco arc, bici ere nai etzeuan, icusi cituenean deseguiñic arrizco altareac, ta illic beste Jaincoaren Profetac, *sufficit mihi Domine, tolle animam meam*²³. Virgiñac (9) icusi ceuan illic Profeten erregea, ta banaturic Jaungoico biciaren altarea, ceñean ofrecitu zan holocaustoric onena, ta santuena. Iкуси ceuan gurutzean, ta guero bere besoetan, nor, edo nola icusi ote ceuan? Pensaezazue astiro urriquimenduaç²⁴. Esan ditugunetan ezta aguiri Virgiñaren doloreen anza deuanic, *similis sicut dolor meu*. Billa daguigun alba-degu beste lecutan.

Gogora ditzagun, iñon edo, aditu, edo iracurri ditugun Martyreen tormentuac: ceñ aundiac aec, ceñ gogorrac, ceñ izugarriac:

(19) L.A. *Jhren.1.12.*

(20) Azpian *eguin diozagun* tatxatua.

(21) L.A. *Hb.10.5.*

(22) L.A. *Matth.2.18.*

(23) L.A. *3.Reg.19.*

(24) -c orijinalean.

batzuec buru-baguetuac, besteac elorri aranzetan arrastatuac: batzuec azotez mallatuac, besteac berun urtu gorian irabiatuac: batzuec surtan erre quiscalduac, besteac putzu izoztuetan itoac: batzuec laurguituac²⁵, besteac erdiratuac: batzuec lauridiquituac, besteac beren ezur gucietan abarraquituac²⁶, zatituac; eta ecin conta lequizquean beste eriotza mota ascó. Bada martyrio orreec gucioc dacarciten dolore guciac igaro cituan Virgíñac bere biotzean. Biotz arc sentitzen ditu, ezpataz josiric balego bezalaco doloreac: biotz arc sentitzen ditu, puisca chiquitan ebaquitzen baleue bezalaco doloreac: biotz arc sentitzen ditu, berun urtu gorian irabiatzen baleue bezalaco doloreac: ta onela beste gañeraco guztiac. Baña ala ere ezteue Virgíñaren doloreen anzic, ecer ez bat dirade aen aldean. Eztiot guezurric, ezpada santuac esaten deueena, *quidquid crudelitatis inflictum est corporibus martyrum, leve fuit, aut potius, nihil comparatione tuae passionis*²⁷. Eta²⁸ dolore (10) etzeuan izandu. *Non est qui consoletur eam ex omnibus charis eius*²⁹, esaten deu Jeremiasec, ezta consola daguiqueanic Virgíña, ez eta bere maite gucien artean. Ez guri orrelacoric esan Jeremias: ezta izango Juduen artean, orreec dira etsai gogor ezaguera baguecoac: baña eztala iñor ere Virgíña consola daguiqueanic, are bere adisquide, bere aide, bere maite gucietatic, *ex omnibus charis eius?* Ezta sinistraquizuna. Ezperen Aita Eternoa, arren zeuc ere consolatzten^{29 bis} eztezu zeure alaba maitea! ez, ez; berariaz laga deu eroria, ta egun gucian damuz ta miñez azpiratua, *posuit me desolatum, tota die maerore confectam*³⁰. Espiritu consolagarria, arren zeuc ere ez, eztezu zeuc ere zeure ain biotzecoa dezun esposea consolatzten? Oi eta miñaren portitza! berariaz ezcutatu zaca, ta urruti chitez igues eguindio, *longè factus est à me consolator*³¹. Edolaric consolatuco al deu bere seme alboan deuanac: ez eta hori ere, aurqui esango dedan bezala.

Nombait ala bearco cenduen ama penatua, ez bestetan, ezpada uts utsic zeure negarretan arquite gozagarri piscarenbat. Baña cer diot? Santu ascoc diotenez, ceñ ere dan pisca gozagarri

(25) G.E. *laurenduac*.

(26) G.E. *ceatuac*.

(27) L.A. *Anselm.De excell.Virg.c.4*.

(28) *-ta* segurua, hasiera iluna.

(29) L.A. *Jhren.v*.

(29 bis) *-n* jarri lekuan ez da isats labur bat besterik ikusten.

(30) L.A. *ibidem*.

(31) L.A. *ibidem*.

hori, ucatu citzacan Virgiñari. Beste damuz, ta miñez daudenac, negar eguiteaz arintzen oi deue beren biotzetaco pisu itogarria: baña Virgiñari quendu citzacola, dioe, are atseguin chiqui au, argan eguia izan cedin, *omnia flumina intrant in mare, et mare, non redundant*³², ibai guciac itsasoan sartzen dirala, ta itsasoac ez-teuala gañez eguiten. Virgiña santearen biotzean sartzen (11) dira dolore, damu, atsecabe, miñ gucien ibayac: oi eta au miñez benericaco itsaso neurri baguea! eguizu bada negar, ama santea, biotza cerbait ustutzeco, pisu itogarri hori arintzeco, zeure anima piscacho bat bederic lasaitzeco: baña *mare non redundant*, eztie eman nai orrelaco pozic. Edolaric gueuc daguigun negar, gueure ama santea gozatzeco: daguigun gueure culpa itsusiagatic, ceñac Virgiñari ematen diauzten naibagueric andienac. Eguizue negar, guizonac, ecusteaz andreric eder preciatuena, alaco miñez auno eguiña. Eguizue, emacumeac, beste emacume bat onela icustez; bai aldaquizue, zeuen gucien honragarria dala. Negar eguizue, amac, onela icustez amaric onena. Eguizue, alargunac, munduan izandu dan alargunic tristeena icustez. Eguizue, justuac, padecitzen dacusutenean anima bat pecatuaren itzalic ere izan ezteuana. Eguizue, pecatariac, icustez zeuen ama, ta bitarteco izango dana. Daguidan nic ere negar, naizanean gucien artean aundiena, alaco obligacioz, aimbeste eguin diauztan ontasunez, ofenditu dedanean neure Jaungoicoa aiñ maiz, ta aiñ itsusqui. Bay, ama santea, negar eguin nai det, jaquiñez, cerbait gozatuco dizudala bioz samindu hori. Isuri eguizu neure beguietara zeure itsaso orretatic negarrezco erreten bat, eraguin daguion negar neure biotz oni, ta are odola salterazo daguion ugari.

Consueloric ez arquitze onec, beste guciac baño gueiago, nere iritzian, minberaatu ceuan Virgiñaren biotza: (12) argatic etzitza-can bestezaz quejatu bere semeari bere dolore gucien artean. Cer bada esango dit norbaitec? Ausaz Virgiña quejatu zan iñoiz ere passioco demporan? Etzan egondu isiltasunic ichien, ta aundienean? Eguia da: Euangelioac eztigu ecer esaten: baña beñ iracurri neuan, Eutimion, ta Metafrasten gauza bat, arrezquero nere biotza chitez uquitzen didana. Dioe bada, ecen gurutze-ondoan cegoala Virgiña, ta hitzic eguiten etzigola semeac, urrago joan ta assi citzacala bere, odola cerioten oiñ santuac, muñeguiten, eta esan cigola, *quid haec sunt ô Domine Deus? loquere aliquid modicum, ad tuam matrem recreandam... quis mei curam geret ac defendet?* Cer da

(32) L.A. *Eccles.v.*

au, nere Jauna ta Jaungoicoa? cer pena dira oec, nere semea? esan eguidazu cerbait, hizcho batbederic, zeure ama gozatzeco ta consolatzeco: norc nizaz contu iduquico deu, eta zeu il ezquero, norc ni zaituco nau? Cer da hori, diot neuc ere, Virgiña santea? escatu eguiozu beste gauzaric: eta nai eztezunean, Juduac onda daguitzan³³, cergatic ceraden usó beazunic baguecoa, ta eztagocan zeure biotzari escari gogorric, escatu eguiozu edolaric, atera zaguitzala alaco miñ, damu, dolore aundietatic. Baña hizcho batbaicican, ez? Ez nai deu, ta ez escatzen digo gueiago, *loquere aliquid modicum*.

Eguingo al digo bada alaco seme batec escari chiqui hori. Adi daguigun, cer eranzutendigon: *mulier, ecce filius tuus*³⁴, emacumea, orra zeure semea. Oi eta amaren errayac, alaco eranzuera aditu ceueenac! (13) *ô bone Jesu*, erruquiz ta deadarrez dio emen San Chrisostomoc, *ô Jesus* ona, ezteu beste icenic, ez beste icen-goitiric andre doloretaco orrec? hizcho bat escatu dizu, ta eranzuten diozu aiñ latz ta garratz? *quid tam durè loqueris?* alaco amodioz, alaco humildadez escatzeac merceci ote deu tratamentu gogor hori? *quid matrem tuam crubuisti, quae te tam dulciter nutrit tam dulciter laetavit?* Andre hori da zeure ama, aiñ ondo aci cinduena, ain gozo bere bularrez bazcatu cinduena: cergatic bada deitzen eztiozu zeure ama?, ausaz lotsa cera alaco amagandic jaió izateaz?³⁵ Eztaquit, nola dedan hitz oec esateco biotzic: eztigot hizcunde oni jarraitu nai gueiago. Etzion gaitzez ala hitzequin semeac amari, ezpada onez ta amodioz: cergatic ce amaren icenaz aunditu ta berrituco ciauacan bere miñac, damuac, ta doloreac, *ides facam esse arbitrer*, dio santuac, *ne materno nomina matri dolorem amplius excitauit*.

Norc nizaz contu iduquico deu? esan cion Virgiñac; eta eranzun cion semeac, *ecce filius tuus*, San Juaní cegocala, ta argan gueroi gucioi, orra non dezun zeure semea, zuzas contu iduqui ta zaituco zaituena. Vsteco dezue, hitz oequin gozatu zala Virgiña cerbait? ez bada, dio San Bernardoc, bai mindu ceueen bi auco ezpata batec baño gueiago, *an non tibi plusquam gladius sermo ille, ecce filius tuus?* *ô* nolaco ordaña ematen zacan Virgiñari, dio santuac! ematen zaca Zebedeoarena Jaungoico baten semearen

(33) -n borroi baten gainean.

(34) L.A. Joan. 19.

(35) Zerbait (-tzeaz?) borratu eta gainean jarria.

orde, mirabe bat mundu onen jabearen orde, guizon uts bat Jaungoico eguiazco baten (14) orde, *δ commutationem! filius Zebedaei pro filio Dei, servus pro Domino, homo purus pro Deo vero traditur*. Etzioen bada hitz oec consueloric eman Virginiari, ez eguiqui San Juanen aldetic, ceñia beti izan baitzan aren seruitzari, ta seme leyal bat: baña bai gueure aldetic; ceñiac gueure peccaritasunean amatzat daucagula Virginiã, ain guichi arzaz contu iduquico guenduan. Cein dira guichi Virginiaren doloreaz contu eguiten deueenac? Cein guichi doloreen amagana beren jaiera deueenac? Cein guichi, hura triste icusi ta tristatzen, hura damuturic icusi ta damutzen diranac? Norc nizaz contu eguingo deu, cigon Virginiac? ausaz eguiten deue araco aec, ta aec, urte guztian beren gustuai darraiztenac, beren jostaetac aoan, gogoan, biotzean darabiltzatenac, ta urtean beñ, ta hori ere ozta ozta, ostiral santuz edo, Virginiaren doloreaz oroitzen diranac? Araco, onelaco egunetan ere, Eleizara datoztenac, ez Virginiari lagun eguitera, ez aren miñac gozatzerã, ez negarrez egotera, bai peccatu berriac eguitera, bai Virginiari bere doloreac aunditzera, bai ezpata hura bere biotzean barrunago sartzera beren gogoeta itsusi loiaquin, beren gueñu, siñu, beguiratze lotsabagueaquin, beren hizqueta lizun liquitsaquin? Cein dira oec, ta aec? Eztaquit nic: eztaquiola nai Jaincoari Eleiz onetan alacoric izatea.

Edolaric izango aldira beste asco, Virginiãz contu deuaenac, ta aurrenez nere iritzian bearco deue Christoren Escuelarrac, aren batzarre³⁶ santu au compontzen deueenac. Badacust gaurco (15) euangelioan Virginiã gurutzearen ondoan, baña eztacust beste lagunic ezpada San Juan, ta beste emacume bi. Etzigoen bada Christori jarraitzen beste ascoc, ta aurrenez bere amabi Apostolu santuac? ala da eguia. Non dabilta bada, edo non ondatu dira? nola eztaude Virginiarequin Gurutzearen ondoan? eta besteac lagun eguingo ezpacigoen ere, cergatic eguin bear eztigoe bere escuela-rrac, beretzat beregandu cituan amabi anay santuac? Non dabilta? non ibillico dira? batac saldu, ta besteac ucatu deu, ta gañeracoac joan zaizca igues, utzitzen deueela bacarric bere et-saien artean. Oi eta ceñ itsusqui dirudien, bearrenac, ta bearrenean utseguitea, Christo gure Jauna aiñ erraz utzitzea, Virginiã largatzea ain bacar. Ez alda Azcoitico Escuela santa onetan orre-

(36) Izartxoarekin, gero L.A. *ballera* zeinu berdinarekin.

lacoric icusico: ezta emen izango ez Christo saltzen, ez ucatzen deuanic, ez Escuelatic igues dabilenic, ez Virgiña bacar utzitzen, deuanic. Apostoluac anarteraño etziran sendo fedean; ta etzan miresteco, guizon argal erbal, bildurri batzuec utseguitea. Baña oraingo Christoren escuelarrac, aĩn sendo dirala fedean, ain ceruco indarrez, suz, arguiz beteac daudela, onelaco anayac utseguitea, escuelara bague, echean, jolasean, jocoan, lotan, eizean ibiltea, hori bai, lizatequeala gauza itsusi, ta damugarri. Berriz ere esango lioque amac semeari, norc nizas contu iduquico deu, norc zaituco nau ni? Bearrenac igues diazquit, nola etorrico zaizquit besteac? ceregandu dituzunac, eztira malmetitzen, ezteue nizaz casoric eguiten, ta cer contu besteac eguingo deue nizaz? ta orra non Escuelaco anayac ere gozatuco ez lequizquioen Virgiñari (16) bere doloreac.

Ez nuque nai iñor ajola, ta ardura bague onetan erori litequean; cergatic hori balanzaren beste aldean ifinten badegu, nere iritzian aĩn astun izango da, ta aĩn damugarri Virgiñarentzat, nola esan ditugun dolore guztiac. Baña bildur naiz, eroriac daudela chitez asco. Eleiza ama santeac, dacusela Virgiña gurutzearen ondoan, itantzen deu, *quis est homo, qui non fleret, Christi matrem si videret in tanto supplicio?* Cein da guizona, balecus Christoren ama alaco penaz, negar eguingo ez leuqueana? ez lizateque guizona, bai abere, bai zembor, bai arcaitzen bat. Baña Eleiza Santea, zeure colcoan, zeure barrutian, emen Azcoitian, badira guizon ta emacume ascó, ez erruquiric, ez damuric, ez miñic, ez guichien dan sentimenduric deueenac, Virgiña icusiagatic doloreen gueieguiaz gañez eguinic. Cer digot, damuric ta erruquiric ezteueenac? asco ta asco dira emen ajola ta ardura bagueac, Virgiña ala icusiaz, barrez, ta atseguñez, ta pozic daudenac. Juduac izango dira orreec, deabruac, abere basotiarac. Ez Eleiza santea, eztira Juduac, christauac derizte: eztira demonioac, arenac bai: eztira abereac, bai aec baño latz gogorrangoac.

Dauidec, ta Israel guciac emango digu pruebaric onena. Quendu cigon bicia Joab capitanac modu gaistoz Abner ceritzan bati: ta ara non bereala Israel gucian eleac ta beleac banatu ciran. Otsa banatu zan, eriotz hura eguin zala, Erregue Dauidec (17) agundu ta berac naizeuala. Eta cer eguin ceuan, guezur artatic bere burua ondo ateratzeagatic? Bein danic bein agundu ceuan mundu guciac urratu ceguiela soñecoa, ceña oi zan orduan damuric aundienaren señaleara, janci citezela cilicioz, eta ceguitela negar Abnerren honretan, *scindite vestimenta vestra, et accingimini saccis*

*et plangite ante exequias Abner*³⁷. Baña etzan hori asco adaña, cebillen guezurra, ta otsa deseguiteco: ta argatic Erregueac berac la-
gundu ta jarraitu nai izandu cituen Abner zanaren catauac, edo illoea, *rex David sequebatur feretrum*: ta obian gorputza sartze-
racoan, adiaa ta deadarrez asi ta negar aundiac eguin cituan, *cum-
que sepelissent Abner in Hebron, leuavit rex David vocem suam
et flevit supra tumulum Abner*. Eta oen gucien ondoren cer icusi
ta suertatu zan? Escritura santeac digona. Eriotz hura eguin be-
rrian, gende guztiac sinistatu ceuan, Erregueac aguindu ta eguin
zala: baña icusi cituanean Erreguearen miñ, negar, ta beste damu
aundi, ta eguiazco baten señaie aec, orduan conturatu zan gende
gucia, ta ezagutu ceuan, etzeuala erregueac aguindu, alaco gui-
zonari bicia quentzea, *tum demum cognovit omne vulgus, et Is-
rael universus, quoniam non actum esset a Rege, ut occideretur
Abner*.

Bada, ene christauac, cer juicio zuezaz eguin aldaguiquet
adiuntza onetan? Icusten dezue, Virgiña doloreen gueieguiaz oza
bici dala, cerren bere seme bacarrari bicia quendu dioen. Otsa
banatu da munduan, il deueela zuen pecatuacgatic, eztira oec edo
(18) ceñ moduzco esamesanac. Ala dioe ceruan aingueruen artean,
ala dio[e] infernuan deabruen artean, ala dioe lurrean christau
gucien artean. Eta dalaric au eguia, eztezue arduraric artzen, ta
guezurra baliz bezala, pecatu eriozcoan ondaturic zaute: ez len-
goacgatic negar, bai berriro beste asco eguiten diarduzute. Eta
cer da au, ezpada adierazotzea, atseguin dezuela Christo gure
Jauna illic icustea: badiozue, ondo dagocala, il dedilla, naibadeu,
ala nai dezuela, ta naiz eztanda daguiela, baita il ere dedilla do-
lozez, ta miñez Virgiña guciz santea. Bay bai, badira emen asco
onezaz alegratzen diranac. Cergatic? cergatic eztan bere biotza do-
lozez urratzen, ta bere bularra golpez zatitzen deuanic: cergatic
eztan negar eguiten deuanic Christo illic, ta Virgiña dolorez icu-
siaren damuz, ta urriquemenduz. Ta possible ote da, au esan de-
dilla eguiaz, ta zeuen biotzac icararic artu eztezaela? nai ote
dezue, ots deshonoragarri au zuecgatic banatzea, ta zeuen contura
joan ditezen Christoren eriotzea, ta bere amaren doloreac? ez
arren, neure christau onac, ez Christoren odolagatic, ez Ama Virgi-
ñaren doloreacgatic.

Arestian enzun dezue, orretaraco cer eguin beardezuten; au-
tsi biotzac dolorez, bularrac golpez, beguiac negarrez, *scindite*

(37) L.A. 2.Reg.3.

corda vestra, cerren eriotzea eracarri diozuten Virgiñaren seme preciauari, aita bezañ Jaungoico dan guizon bati, gaitzic iñoiz ere³⁸ onic asco beti eguiten dizuten Jaunari³⁹. Baña cembat bider, ceñ maiz, ceñ itsusqui cein gauza chiquiacgatic? oi eta non da gueure lotsea? (19) ô gueu Adanen ondorengoen artean esquer gaistoco humeac! gueure escuan dago graciarequin batean Virgiñari bere doloreac gozatzea, ta ecartea bere atseguñac, eta pozal-diac: jarrai daguiogun Christori, Dauidec bezala, ojuca, ta negarca; artu daguiogun gueren biotzetan betico gorroto, ta etsaigo aundi bat pecatuari. Orrequin emendic aurrera ezta joango gueure contura Christoren eriotzea, ta Virgiñaren doloreac: ezta len bezalaco otsic gueure contra banatuco ez ceruan ta ez lurrean. Biz ala, ô doloreen ama, eguiñaz lotsa guera, pecatuaz damu degu; ta iguzu arren damu au biciago, ta andiago. Zeugana gatoz gucioc, zeure amodioac gacartzi⁴⁰ zeure oñetara: besteac artzen dituzu ondo, ez algaituzu geu botaco zeugandic. Eztegu mereci zeure seme alaba izatea; baña ala ere nai oi dezu dei zaguitzaten pecatarien ama. Gaizqui bicitu guera, Jaincoa ofenditu degu, aren legue santea autsi degu maiz: gueuc gurutzeratu degu zeure semea, gueuc zauzcatzigu ain doloz bete. Ala gaizqui. Baña etzaude alperric gurutzearen ondoan, zutic zaude, gueuri laguntzeco, eta semearequico gueure bitarteco ona izateco. Barcaciozca nagoca, emen dauden gucien partez, ta barcaciozca nagotzu: uquitu eguidazu biotz au, beraa dedin, ta samur dedin; bete eguidazu pecatuaren gorrotoz, ta Jaungoicoaren amodioz. ô Jesus Virgiñaren semea, esan eguiogu berrero argaitzala bere semetzat: ô Maria Jesusen ama, izan zaite berriz gueure ama: izango guera zeure semeac, ez oraindaño bezala muquer, gogor, legue bague (20) ta aiñ esquer gaistocoac, bai seme eguiasco, amoltsu⁴¹, fiñ, leyal, beticoac. Eztezu cer itandu⁴² norc zaituco zaituen; gueuc amodio aundiarequin, gueuc asnase, indar, bici guciarequin, emen diraugun artean graciáz, ta guero ceruan gloriáz. *An quam nos perducat eu?*⁴³

(38) G.E. ez.

(39) L.A. *quendu digozuè bicia*.

(40) *gu-* orijinalean.

(41) *l-*aren palua laburra da baina ezin izan *i* honek beti puntu handi bat eramán ohi bait du hutsik gabe.

(42) G.E. *gueiago*.

(43) Azpimarra gabe orijinalean.

Alexis de Sarras.

quoniam 1737. uacat.

in honorem

sancti

FE

Stabat in ista Crucem. seu

Mater eius. Ioan. 19.

19
gauen id an ran

Cruce Annabi Signocera! Spailwan, di

Algu Libm, doo balanza acatjan i ar gius

oxti bignyne chiste, eeen bein bataan hoo!

naiaua i
nize sig
noac sem
an)

partie in ipoco iyo Zala Cepusa, ta ifiti com -
la oide uicita balaanzem echean. Titecabea

naua' mee; baina da pauza bat gungo euan -

relhoac chinari edeque' dagocana. Entendi!

qu, Pijina guiz sanca dagocala Zetigu

uogeron ondoan, Stabat in ista Crucem seu

mater eius: ta Eleiaz chiones, quuzuca da

in hymno

bece beso biayun balanza bat, ceñean gi.
 seu lam chrisoren zoynua, beata cuius
 brachiis puenim pegenidid eam, statua facta
 corporis, trilitine pcedam statua: Alde bain
 pccatur beccu, infernario jachia cogoa,
 artan, pcedela adanen forme pueno. Egan
 puzonen artan luxeat, ce em coruan ain
 puluen artan, pura psogeto dia givua,
 ta indanic: ain da aom, ta iaspasat pccata
 Agari laudicaren vmea, qui ceo meste es
 puen dula, puzon quon, ta jani lan balanz
 rem certe alacta: ceo nota scitulen dactula
 em inda pccat, pccat quiduen certano, quon
 ceo leicere, pccat, ta ondaren ceialo euc tua,

ein moduro eam gineci. Ala dieo ceuan amguo
 uen artian, ala dieo infirmian acobren artian, ala
 dieo buruan chritian puen artian. Eon dainai an e
 Luis, ceterue adumme athen, ta guerura bibi's bon-
 la, gesean chritian ondarnai Laure: ez lengoayadi
 nigan, bai beuio ceue aico guiten pineduante.
 Eon ceu da nu, egoda udiatolopa, utyquin deuela.
 Chritian puec i'anna i'hi i'urua. badizue, mdo da.
 gocala, il pedilla, na. biden, ala nai deuela, tarai's
 extanda dymula, baita il ceu pedilla doloce, ta i'hi
 nez Pipina guai's sanca. Bay bai, badi'a emen ar
 lo oneras aleytragem dionai. Ceyari? Ceyari's ceuan
 bece biota doloce urubzen, ta boie bularra golyez
 zedhen deuanic: Ceyari's ceuan nigan guiten deuanic
 Chritian i'hi, ta Pipina. Doloce i'curianon Panus, ta

uzsiguemender. Ta posible ore da, au euan de d'ha
eguar, ta leuen biogac i'aracu. Usti ez zuecha?
Uai ore Deue, of Dehonagari au zuegari ba
naga, ta leuen conuina Jan Diteren Ch'iboren
erigera, ta bece amaren Polorea: Ez arren, n'cua
Chuitan ura, ez Ch'iboren obolgaric, ez Ama l'igi
naren Polonagari.

Auestan Engun Deue, orerata co
Cea gwin be aderuten; augi biogac d'oloz, bech
ura. Jofez, beuia. neyares, sandite corda ierba,
cerren erigera eracani diuzen Viginacen seme
geciapari, aita berain saungorio dan guizon bah,
gacge inoiz eie, mi arso beti gwinen diuzen sa
A quenda dy. nari, Bana combat b'ez, Ceiñ malz, Ceiñ ituzgim
zuebin: Uai sausa Ch'izagari? O'eta non ga guene l'ofea?

o queu Atáanen endorengeen areem coquei gae
roco hument. gucure esuan dago, pñiacquidi ba-
teen Virginiai bea Doloreac poiathea, ta Caateo
bea ateguinai, con gozaldia: jarru' dyuogun
Christoi, Dauidac beata, ofuca, ta nigara; aca. de
guigun gueren biobetan be'ho poroto, ta craxjo
Aundi' oac peccacaci. Uxiquin emensic auareca Esta
Jango guere conura Christoen exiooa, ta Virginia
con Doloreai: esta ben beatalaco ofii guere conura bea
tuac ce Camand a ez iurrean. So: aia, o dolorem
ame, Guinas tota tuen, peccata. Innu Regu; ta iha
zu areen dami au biiago, on andiago. Lenguna ga
soz guinoi, Leure amodioai guacaci? Leure inemam: baste
ai achor dimzu ondo, ez aljeituru seu tota Leugan
— di. Ergu meca? Leure seme alaba izatea; beaia ala

- ere nai oi! Peru Oei' layut'at'en peccatacion ama. Saiz'
qui' bi'utu jueca, laimoca ofendire' deju, azen legue
nantea augi' Dgu mais: guene quant'erna' Dgu Leu'
se semca, guene lauzestigu' ain' dolores berea. ala
faiz'qui'. Traña exaude' algeasie' juauteareen onbean,
Lutri' zande, gueni' laguntelo, eta semacégui'co
guene bitartelo ma irapeis. Bascaioza najoca, emon
dauden fusien' pancez, ta bascaioza najocu: uguin'
quidazu biot'au, beasa bedin', ta samur' dedin'; bere
quidazu peccatacion' jorrorot, ta daungoic' azen amo-
diot. O' Leus' Pijini'aren semca, eran gu'ozau beasie'
agaitala beca semecas: o' Alana' Leusen ama, izan
zaite beasiz' guene ama: izango guera Leuce ve-
mea, ez onindano beazala mi'guen, jogon, legue bayue

Publicaciones del Seminario "JULIO DE URQUIJO"

El Seminario «Julio de Urquijo». Antecedentes y constitución, 1955.

José María Lacarra, **Vasconia Medieval. Historia y filología,** 1957.

N. Landucci, **Dictionarium linguae Cantabrigae (1562),** edición de Manuel Agud y Luis Michelena, 1958.

Luis Michelena, **Fonética histórica vasca,** 1961 y 1977.

Nils N. Holmer, **El idioma vasco hablado.** Un estudio de dialectología euskérica, 1964.

EGAN, suplemento literario del **Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País.**

